As B. No. 1690

Siksasamuccaya Sikṣā
Sarvadarśana Siddhānta.

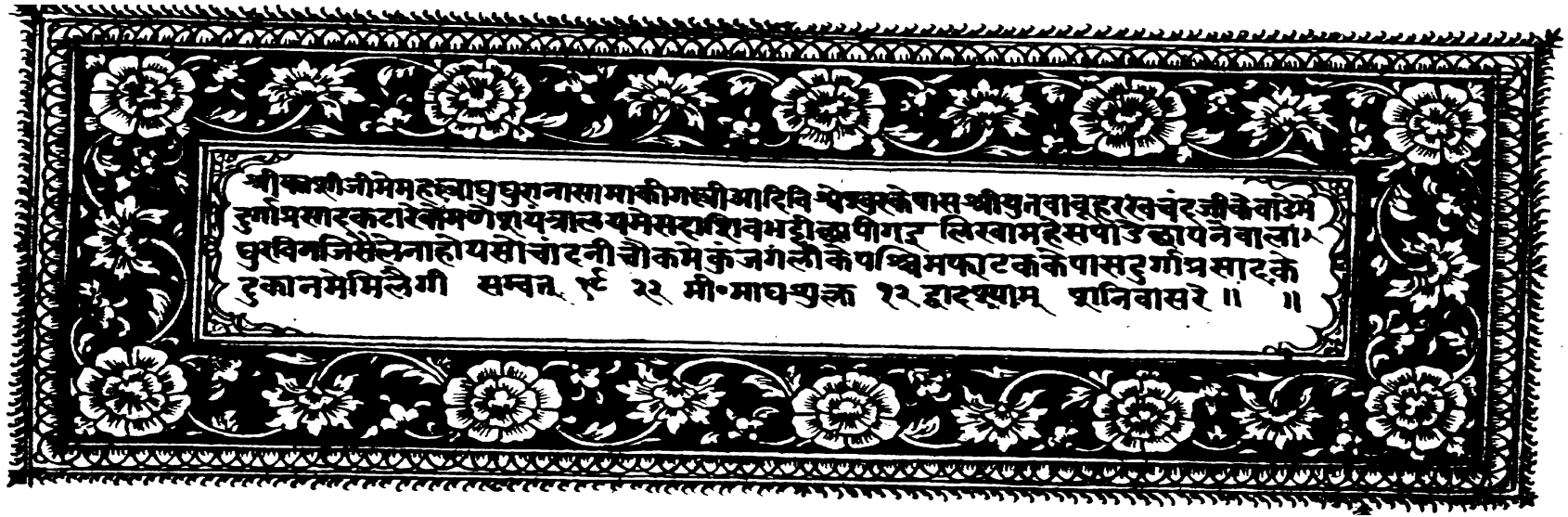

श्रीगणेशायनमः ॐ प्राणनाथपदाम्भोजनखचन्द्रमरीचयः व्याकोचयन्तुसननंममानसकैरवम॥ कारकविभक्ते
र्बलवत्त्वाद्द्वितीयेति। कुकुटोऽसमासत्वस्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेःपूर्वनद्विनननसएकार्थीभावात्। शरदःकृतार्थेनिवत्सामान्येनपुंस
कंवा। एतेनतद्धितान्तत्वेनगुणवचनत्वाभावात्त्वतलोरित्यस्याप्राप्त्यापुंवत्वासङ्गःनिस्त्रियपास्तम्। नचस्वस्यादिसाहचर्या
दित्यादिमाधवोक्तयुक्त्यापिनिर्वाहइतिवाच्यम्।रावणायनमस्कुर्यादितिभविष्ययोगेद्वितीयाप्रसंगात्। नचासन्नार्थेक
स्वरादिपठितस्यसप्तमयोगः।नमस्पुरसोरितिसत्वानापत्तेःतत्रजयमंगलानुरोधेनसविसर्गपाठकल्पनेपिस्वयंभुवेनमस्कृ
त्येत्यासैसमासानापत्तिर्दुष्परिहरा। वस्तुतः कर्मत्वमिहनविवक्ष्यतइतिजयमंगलाशयः। अनुकूलःपितुमित्यध्याहारप
रएनंथास्तूपाख्यानपरइतिबोध्यम्।एतेनफलाभावात्साहचर्यमिहनव्यवस्थापकमित्यपास्तम्।देवानांनमस्करोतीत्यप्र
फलस्यसत्त्वादितिबोध्यम्।फलाभावादपपदविभक्तेरित्येवनप्रवर्तनइत्यस्यचकुंशकत्वाच्च केचिद्साहचर्यान्नानि १७म·
यामकमन्यथाविनिगमनाविरहेणजनत्वेनाप्यसमाम्नायिकानात्वेनैवसाहश्यग्रहेदेवेभ्योनमोऽत्रेत्यादावेवनरा १
यणादेवेभ्योनमइत्यत्रानापत्तिभाष्याद्याकरग्रन्थासंगतिरेवस्यात्।किञ्चनमोवरिवश्चितिसूत्रेभाष्येनमस्यतिरेवा

नित्यत्रचतुर्थीमाशंक्योपपदविभक्तिरितिन्यायेनसमाहितम्-साहचर्येणद्योतकनमश्शब्देचतुर्थ्यन्तरत्नौकथंचःपूजा
र्थकत्वेननमसोद्योतकत्वेननतरप्रत्योभयमप्यसंगतमित्याहुःनिरस्तत्वेत्यर्थइतिफलितार्थमदर्शनमिदमितिपाठकाः
एवञ्चतिरस्कारार्थस्यपरिभवनेरवविचारार्थकत्वमितिनासंगतिरितिभावः। इदमेवस्फुटम्। केचित्तुवैयधिकरण्येना
न्वयेनतत्संबंधितोक्तिरित्यर्थः। तदर्थमक्षरानिकण्यन्तधातोरितियावत्। यद्वा। कोशतिरस्कारार्थस्यपरिभवनेर्धातोर्वि
चारार्थकत्वेविषयत्वापत्यर्थकत्वेतदनुरूपविचारार्थकत्वम्याख्यातेनाहिषयत्वापादनरूपविचारार्थकत्वम्याख्यातेनेत्यर्थः। एतेनयस्यकोशतिरस्कारार्थकत्वंपरिभवनेर्नतस्यविचारार्थकत्वम्-यस्यभावयतेस्तत्वंनतस्यकोशतत्वमि
त्युभयमसङ्गतमित्यपास्तम्। यत्तुपरिभवनेस्तिरोभवनंण्यन्तस्यतिरस्कारस्यार्थइतिभूधात्वाक्षिप्तस्यचौरादिकस्येदंरूपमि
तिवापरिभाव्येत्यस्यतिरस्कृत्येतिविवरणंसम्यगेवेतिनन्वाघ्रन्नानामार्थानुगसकवस्यमाणकोशसंचारस्यासंगति
प्रसंगात्तमप्रत्युपरिभाव्येत्यादेरयमर्थः। कोशतिरस्कारार्थस्यपरिभावशब्दस्यधातोःपरिभाव्येत्यत्रणिलोपेधातुवत्
स्तदुक्तिरूपत्वेनकार्यत्वेसाधकस्यधातुत्वरूपस्यसंपत्तिसूचनायेत्यन्ये। वस्तुनस्तिरस्कारार्थस्यपरिभावशब्दस्यावयवोयो

धातुस्तस्यनिवेयधिकरण्येनव्याख्येयम्। अन्यथानुनसंभवः।उपसर्गसमानाकारत्वेनपरः एथक्कारहिशिष्टस्यधातुत्वाभावान अ
तएवाधानोरनेकार्थकत्वादेवपरिभवतेस्तिरस्कारनिरिक्तार्थकत्वादेववासंग च्छते नन्मात्रार्थकत्वेतुव्याप्तभावेनावज्ञाने
इतिविफलमेवस्यादिति नसंग च्छतइतिकेचित्।तिरस्कारार्थस्यधानोर्विचारार्थत्वेपीति।इदञ्चिन्त्यंघोनकरतिपक्षाभिमा
येणेतिपाठकाः।हेतुमतीतिसूत्रस्थान्तरग्रन्थविरो धात् घोनकत्वपक्षेतुनिसनपष्टिमवष्टभ्यसमर्थनन्तुमरोचतेस्माकंमि
तिमन्येतोभाविनोपीति। अत्रगेयस्यनिशेकः।इयमितिसूत्रेः कौमुदीमतलिङ्गभेरोपात्।उपमायालिङ्गभेरजदृष्टत्वनिरासायारो
पः यद्वा भाविनोप्यर्थस्यान्यत्रदृष्ट्वा विषयीकरणेस्परदृष्टत्वाद्विसूत्रविरुद्धेरियमितिनेननपरामर्षः। इतिपरिच्छेदकत्वे
नेति। संज्ञाशब्दनिष्ठनिरूढकत्वेनेत्यर्थः। अतसंज्ञात्वापत्तेकतरिकरिणीनांनसंज्ञासूत्रत्वम्। अणकरीणांजातित्वात्।ए
तेननत्रसंज्ञासूत्रत्वानित्यमिनिरासायसंज्ञास्वरूपावधिर्नात्रिक्रियतेमि श्राःसमाहिताः।अणुदित्यादि चव्याप्तेश्च।
स्त्रीजसमौडित्यादीनामपीति।अस्यविधेयत्वेवहूनिफलान्यूह्यानि।अविधेयत्वेतत्कार्यमितिनत्वेकपदेरामस्यर
जीयतीत्यादिसिद्धेपदत्वाभाववदुत्तरखण्डकसमुदायत्वमितिपरिष्कुर्वाणत्वेनपक्षतेचनरक्षानत्वेननस्यानित्य

त्वेनाविवक्षितोऽन्यसंगतिरितिवाच्यम्। पदत्वसंज्ञानित्वमितितदर्थानां प्रकृतेचसमुदायस्यानर्थान्तरात्। वस्तुतस्त्वनुकरणत्वेनस्यैत्रत्वाच्चेतिमध्यमणिन्यायेनपूर्वोत्तरयोरन्वेति। अनुकरणत्वेनेत्यस्यनिपातानुकरणेचेत्यर्थः। संहितायामविवक्षयानह्रस्वयुक्तम्। एकसूत्रेतदभावात्। तदुक्तमिकोगुणेतिसूत्रउद्योतेएकयोगत्वंह्यस्वहयोस्संहितापाठमात्रेणेति। अतएवेकोयणचीत्यत्रसौत्रत्वादेवउ-मुद्वारयिष्यतेग्रंथकृता। यत्तुक्रमबोधकत्वेनवर्णबोधकत्वान्नकारप्राप्तिरितितन्नसमूहस्यतत्वेपिप्रत्येकन्नत्वानपायादितिजरन्नाहुः। सौत्रेति। औपदेशिकश्रुतित्वस्यस्वयमेववक्ष्यमाणत्वेनछन्दस्त्वादित्येववक्तव्येछन्दोवत्सूत्रमित्यनिर्देशप्रवर्तकंसौत्रत्वादितिकुतउक्तमितितदाशंयसएवप्रष्टव्यः। अन्येतुसूत्राण्यभिरंसौत्रम्-पाणिनिसूत्रमूलभूतत्वात्तत्प्रकारकंवाक्यमित्यर्थः। तत्वात्सौत्रत्वाच्छान्दस्त्वादितिभावः। अतएवाणपिसफलः अनिर्देशप्रवृत्तावभिप्रेतायांसूत्रत्वस्यैवतत्प्रयोजकत्वेनतत्वादित्येववरेम्णाणमित्यादिषुवैतनदाशंयं। इदंपंचम्यंतमविनृतीर्यांतवत्तृणेत्वत्रापेतिन्यायाच्चप्रातिपदिकत्वप्रतिषेधहृएवविभक्तुत्पत्तिप्रतिषेधकमा। एतेनानिर्देशाद्धुगितिवक्तव्येशसस्त्वबाधोऽकिरसंगतेत्यपास्तं। जानलुकि अनुत्पन्नत्वात्स्थानेपिवाशसस्त्वहया

नुसंधानस्यावश्यकत्वेनप्रत्युतनवैवगौरवम्। छंदसिसर्वविधीनांवैकल्पिकत्वेनाभावकल्पनेबाधाभावेनासंगतेरभाव
श्चाएतेनप्रतिसूत्रंप्रतिपरिकल्पस्यवक्ष्यमाणत्वेननदोषत्वेतुकः सिद्धान्तौचत्वारोविकल्पाश्चापिनिरस्तम्। ज्ञापक
भावायसूत्रप्रकृतिकसुवनुच्यतेनहिदरस्यावश्यकत्वाच्चाकिंचलुकिपूर्वभागस्यपरत्वेनियमेचप्रत्येकंसूत्रस्यप्रति
परिकल्पानापत्त्याणादेरित्संज्ञानापत्तिरुपायांतरेणपरिहरणीयास्यात्। यदुप्रतिपरिकौनत्वसंपत्त्याणादेरित्संज्ञायैप्र
त्येकंसूत्रोपदेशोनार्थस्यावश्यकत्वेनवर्णोपदेशेआचार्यतानार्थक्यमेवनमानंएवंचधनादौधादिभ्यश्चात्रापिन
नदुष्यतिः। तथैवचक्वसुरप्ययोपिनेतिसौत्रस्यवाहुलकत्वाश्रयणंविफलमितिनन्वावर्णनामुपदेशःलुकोपदेशस्या
दिभाष्योक्तिरप्यस्यतत्रमानत्वादितिसुधियोविभावयंतुरतिकेचित्। यत्विनिएवंचपुनःशक्तिग्रहाभावेपिसेधुपजीव्य
त्वानिश्चयेनाविकृतरूपाद्यकारादिषुगृहीताजादिपदशक्तिःसंधिकार्यंकृतेःविकृतेषुविकृतेषुचेतिसंदेहादिरुध्येत
तिभावःइतिव्याचक्षतेकेचिदुपजीव्यस्यसंधिकरणीभूताजादिपदशक्तिग्रहस्यविरोधादित्यर्थः। विरोधाभावादिति
अविकृतेषुशक्तिग्रहमुपजीव्यजानस्यविकृतेषुशक्तिग्राहकत्वेसत्यादितिभावः। ननूपजीव्यस्याविकृतरूपस्यविशेषणा

कारादिवर्णरूपविशेष्यरूपस्यशक्तिग्रहोपजीव्यस्येत्यर्थः।विरोधात् ह्रतेसंधीतत्सन्निपातविघातःस्पष्टएवासन्निपातप्र
तिबोधितोरूपादानग्रहस्यार्थेवक्ष्यमाणत्वात्-एवंचकैय्यटःसम्यगवेतिचेन्नापूर्वापरीभावोशेभाव्यादितस्यागेपिभव्यत्व
त्यागेमानाभावात्सिद्धेचभाव इतिव्याचख्यौतन्निर्णयसंभवादिति।यत्वेनत्रीकमुपादायअनेनशास्त्रारंभएवसंदेहो
न्यादकृष्टप्रयोगस्याकौशलेनान्यायकत्वाराचार्यएवंरूपंकृत इतिसंहितायामविप्लवादीजघटपूर्णनामिरंकैय्यटोपा
ध्यायानामितिसूचयति-अन्यथानिर्णयादित्येववदेदितिव्याचख्यौ।तत्राचार्यपदेन -महेश्वरउतपाणिनिः।नाद्यः।
नस्यचतुर्दशसूत्रीप्रारंभकत्वेपियावतशास्त्रप्रारंभकृत्वाभावेनशास्त्रव्याप्तिग्रंथासमंजस्यात्।नोत्तरः।मूलाभावादि
तिवक्तव्यं।सामर्थ्ययोगादिति।यत्त्वत्रत्यवत्तेपेपंचमीसामर्थ्ययोगंविहायहेतिभद्राः।तत्कथंसंगछतेकिंतस्य
फलंहेतिनएवमष्टव्याः।निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थकेतिनिष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्याभावेसतिहेत्यर्थः।तद्रूपानर्थक्य
कप्रतिपादकप्रत्याख्यानभाष्येव्यभिचारोभिधेयपरत्वादित्यर्थः।तृतीयांतत्वेतूभयोरप्यानर्थक्यप्रतिपादकत्वेना
संगतोहेतुत्वात्नापतिः।वेदपारंपर्य्येणेति।परंपरेवपारंपर्य्यंगुरुशिष्यपरंपरेतियावत्।वेदसंबंधिनीयासानार्य्यसर्यमा

णं-वेदस्येयेः ध्यायकायेचाध्येतारः नैरधीयमानत्वाद्ध्यायमानत्वाच्चास्यापिवेदत्वमितिभावः। अंत्यवर्णंचतुर्दशेतिअ
त्रांत्यवर्णश्चतुर्दशयस्मिन्समूहेरूपेणनण्प्रत्ययेनानुवंधरूपंसरूपंसमासांतः सम्यक्पथोचितंउपनत्समीपेकृत्वाआ
समंतान्कथितंरत्नंनेभट्टाआहुः। अक्षरसमाम्नायमित्याचक्षतेरति। केचिन्तंखल्विममक्षरसमाम्नायंब्रह्मराशिमिति
हिनोनेभुंक्तानन्नंप्रब्रूयादितिऋषयोब्राह्मणेभ्यआचक्षतेरतिप्रकटायनोप्याहेत्यन्वयः। आहेतिस्वन्मतरक्षाध्या
हीयते। कीर्तयिष्यंतीत्यादौशतासीनुमः अपर्णानुमरतिवाक्यस्यैकदेशस्यशतासीमपर्णोमित्यस्यानुकरणान्नानुपप
त्तिः। यथाश्रुतेऋषयरत्यस्यअव्यवहितेपोवाचेत्यत्रान्वयेपिदूर्वचरतिव्याचक्षते। परेत्विति। केचिन्ननुज्ञानस्यघवान्न
लवैयर्थ्यमतआहुःकिंचास्येतिअत्रहिप्रत्याहारज्ञानस्यनवाप्यावश्यकत्वान्नलस्याघवमितिभावः। यवतेतिापएवंतरत्य
त्रपवतःरक्तोयणित्यत्रयरक्तोचिरणोयणित्यत्रयरणः यणादिपरंयादिपरंरत्यादियरत्यादिन्यासेलाघवमितिभावः य
त्रत्विग्यणःयणोमयोरत्यादोयस्येतिन्यासेननतत्रासुणकारलोवा अतएववहुध्विग्युक्तंनसर्वेष्विति। एतेनप्रत्युतनवैवगौ
रवमित्यपास्तं।ननुणोचारणंअपोपधात्योचिकेर्यःरत्यादौदोषाभावायप्रकारणकारेणरप्रत्याहारेणरप्रत्याहाररति

ज्ञापनार्थमा ययणोः पर्यायत्वाल्लाघवाभाव श्चेत्यत आहाकिंचानुबंधेति हनोरव्यापकत्वादिति अनुबंधाअच्प्रत्याहारेग्र
हेणगृह्यमाणता भूत्याः प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्लुप्यमानत्वात् इत्यनुमितौहेनोः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वरूपव्यापक
त्वाभावापत्तेरित्यर्थ स्तदुपपादयतिनवेत्यादिलोपयोरभावेत्यंतेनममनुअकारेऽनुबंधत्वस्यैवाभावेननक्षतिः ननुसुप्र
त्याहारार्थाअनुबंधाइतिभाष्यादजादीनांकसूत्रस्थानुबंधत्वंपक्षतावच्छेदकंननुकेवलानुबंधत्वंआकारेचतदभावान्नाव्या
पकत्वंहेतोःकिंचप्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यस्यकर्तरिक्तार्थः। यावत्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्लुप्यमानत्वमर्थः उतयत्प्रत्याहारेयदनु
बंधग्रहणेनतत्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यर्थः। नाकःहलप्रत्याहारसिद्धेः प्राग्चादेरपिलुप्यमानत्वाभावात् द्वितीयेभाष्ये
जित्युक्तावितिशिष्येवपक्षतावच्छेदकस्यवाच्यतयालणित्यत्रसाकारेतदभावानंततदापत्तिरतोलक्ष्यासिद्धिमाहाप्रत्याहा
रेत्यादिनापत्तिश्चेत्यंतेनाचकारोव्यापकत्वापत्तेःसमुच्चायकः। तदादितृतीयान्तस्यग्रंथस्यचमणिन्यायेनपूर्वोक्तापत्तौउत्ते
रंचग्रंथयोरन्वयः। वस्तुतोहेतुहूयाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः। शेषंपूर्ववत्। नन्वनुनासिकत्वसमानाधिकरणज्ञानेनिर्दे
श्यउतहूस्वत्वसमानाधिकरणज्ञानेनेत्याद्येआहानुनासिकेनि। अंत्येआहसोस्वीत्यादौ। वस्तुतोगुणभेदकत्वस्याव्यापक

जातिनिर्देशस्य चभगवदभिमतत्वेनसर्वत्रदोषरहितबोध्यं।एवंचसोस्यादिरितिनिर्देशरूपाचारोत्रसंभवतिनरपेक्षयेष्टंया
पकत्वंनृतीयस्यभन्येनरहितनायमिन्द्रोजकरहितसिद्धंअनित्सम्बन्धकत्वमेवदृढयति।अतएवनि।क्तार्निकार्थखुएत्सन्तएभि
स्वनिग्रहणंनिअचांग्रहणंनिग्राहकाणीतियावत्।तेषरउणादिसूत्रेषु।अधिकरणेसप्तमी।प्रत्याहारेनुबन्धानाम्।अजा
दिसंज्ञार्थमनुबध्यमानानांणादीनामित्यर्थःनिमित्तान्तरमेयोगेतिसप्तमी।फलंहितत्तन्निमित्तंप्रत्याहारस्यफलत्वञ्च
तत्करणस्यतत्सिद्धिविषयेच्छाधीनत्वात्।कर्मयोगस्तुप्रत्याहारस्याजादिसंज्ञारूपस्यसमूहस्यावयवेनानुबन्धनंकर्मणा
णादिनासमवायरूपयोगसम्बन्धोध्यनरहितः।यएनरन्यतःप्राक्प्रत्याहारवर्णसमाम्नायेरन्यपपाठः।पौनरुक्त्यापनेःभा।
ष्यःभावांज्ञानरहस्यप्रत्याहाररहितत्वंमतेनुसकलप्रत्याहारमूलभूतत्वात्।हलंशेएवनरशंकासमाधानोचिन्त्येनतदसङ्गतिस्प
ष्टैवानन्विरम्भाष्यंहरणादिषुटादिग्रहणानापादनादप्यलक्षणतयात्वयापिनेयम्।अजिसुक्तिरत्वापाद्यमानग्रहणकानांप्रा।
प्तम्याप्तितिनासाकम्प्रतिकूलमित्याशंकते।नचहरणादीति।आदीति।आदिनेणएवञ्चरामष्टीकते।अठसित्यत्रोक्तचन्दे रामः
स्यातामितिभावःतदघटितेतिहलघटितेत्यर्थः।यद्वा तेनोच्चारणार्थवर्णेनघटितास्सहिताःरघटिताहरिश्चन्द्रासेषांप्रत्याहारेणतच्छ
ब्देबोधकेरत्यर्थः।रणादरपिहादिबोधकतयातत्वापत्त्यातत्रापितेषांग्रहणंस्यात्।अजादीनांतुतत्रायंसमाधिःएतदर्थमेवरदघ

टितंकम्। अन्यथाप्रत्याहारेइत्येववदेत्। नचपुनःपुनर्मितिभाष्येकृतेचारितार्थ्येम्। यथापूर्वंचंगृहीत्वाऽनुबन्धानांमङ्गि
ष्ट्यंस्यादेरुपपत्तिरुक्तथाहरेत्याद्युपपत्तौयाचकारोच्चारणवैयर्थ्यात्। अतएवपुनःपुनरितिवीप्सितम्। ननुनदुच्चारणे नोच्चारणा
र्थंवर्णरहितानांताहशप्रत्याहारेणग्रहणमितिज्ञापनेममापिनप्रतिकूलम्। तत्राहानहिषयेतिप्रयोगाभावएवभाष्यादित्या
र्य्येन्वनूपलक्षणत्वेइतिभावः। ननुराजाहःसखिभ्यष्टच्। अतएवित्यादिप्रयोगादुपलक्षणमेवतत्तत्यंर्य्येभाष्यंस्यात्तोबाध
कामावेपिसाधकाभावान्नानुनासिकत्वमित्याशयेनोपसंहरतितानस्मादितिवक्तुंतत्तुननुसाजात्येनटस्यसाधारण्यंस्या
दित्याशंकतेनचहशेति। अनभिधानाच्चेति। चेनतएवारुचेर्लोपवत्त्वंहलन्तरसमुच्चयःपूर्वोक्तारुचेरहानस्मादि
तिरत्यर्थः। यद्यु हणादिग्रहणेरादिग्रहणंकथंनेत्यस्यसंग्रहायकौसुभोक्तमेवव्याख्यानमुचितंवार्त्तिकस्यभाष्येषु
रत्यप्पजादिशब्देष्वित्यर्थकंसूत्रंचनुष्टयोपादानमपिचनुर्दशसूत्र्याउपलक्षणम्। अस्तुहलन्तचसमाधिर्वेयर्थ्यंकुत
इतिशंकायामेवापिदुःसामाधेयत्वेनोपलक्षणत्वेचनुर्लोमेवग्रहणंकृतइत्यादिमोक्षप्रतिमाचोदयीः। अनुबन्धानांग्रह
णास्यानिष्टत्वेतान्मेवोचीचरइतिशंकांनिरा सायभाष्येप्रत्याहारार्थ्यइति। एवञ्चानुनासिकत्वंप्रतिज्ञानतोनशं

कापरभाष्यविरोधस्तृतीयहेतोरव्याकत्वापत्तिस्तुनवापिदुःपरिहरा॥ हलप्रत्याहारसमकालमेववक्लादिप्रत्याहारसिद्धौ
प्रतिबंधकाभावेनवक्लादिप्रत्याहारेष्वयकारादिप्रवेशस्यदुर्वारत्वादित्याशयेनशंकते। नचेति। हशणदीत्यादिनावक्लादि
नांग्रहणमुपलक्षणंयादेः। उभयमपिदूषयति। नपुनरित्यादिना। तृतीयहेतोर्व्यापकत्वंसमर्थयतः कौस्तुभकृतोपीदमा
वश्यकमिति दूत्याशयेनशंकितेदूषणांतरमाह। हकारादिषुपुनः पुनरित्यादिना। वक्रुंशक्वत्वादित्यस्याग्रे लकारस्य।
णादिसंज्ञानापत्तेरनुनासिकत्वप्रतिज्ञानेष्फल्यापत्तेरितिभावः। अप्रामाणिकमिति। अनङादिषुप्रयोगसमवायित्वमि
यानुनासिकत्वांगीकारेपि श्रावश्यकेनसोस्सेत्यादिनिर्देशेनप्रत्याहारबोध्यत्ववारणेनेहनत्वेमानाभावइति। अतएवा
इदुसूत्रेइद्योनेविधेयविषयेउच्चारणार्थस्यानुनासिकत्वमावश्यकमित्युक्तमितिभावइतिदिग्। यद्वभक्तुलजातीय
ति। ननुतुल्यजातीयेत्यत्रकिंतेनसाजात्यंविवक्षितमचूहल्त्वाभ्यामितितुनान्योन्याश्रयापत्तेः। साजात्यंसमानेसंज्ञे
नेयोश्चा सन्योः साजात्यमितिचेच्छृणु। औकारवृत्तिरचूत्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाचि। अच्त्वाव्याप्येणत्वादिमादा
यासंभववारणाद्यं तदवृत्तिरकारादिरादायनहारणायद्वितीयम्। हकारावृत्तिर्हल्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेन।

हलिनव।नदभ्याष्टृत्वादिमादायनदृत्तियण्त्वादिमादायचनद्धारणायोभयम्।अम्हल्पराभ्यांस्व स्वंजनयोर्वि।
वक्षणार्थेत्याहुः।नविभक्तावित्यादाविति।आदिनोपदेशेजिन्यस्यसपूर्वस्यसंग्रहः।हलंत्यमित्येनहाक्यार्थेजिज्ञासायां
उपस्थितपूर्वोत्तरसूत्रयोःसार्थक्यसंपादकेवाक्यार्थेनिष्पन्नेपश्चाद्धल्पराभ्यः कडितिविशेषजिज्ञायांआदिरंतेनेत्ये
नहाक्यार्थोयाहृत्तिरितिभावः।प्रकृतसूत्रमंडभाष्यमपीहानुकूलेऽन्येतुप्रथमंआदिरंतेनेत्येनहाक्यार्थेजिज्ञासा।
यांश्रुतेपसंजातविरोधन्यायेनक्रित्रिमत्वज्ञानाभावेनक्रित्रिमाक्रित्रिमेत्यस्याप्रवृत्त्याचहलितिसूत्रेत्यमितिरित्यर्थ
तोनविभक्तावित्यादिवैयर्थ्यानुसंधानेआहुत्याअर्थेनरस्युक्त्वादिमसत्वभाष्यंतुएकदेशयुक्तमेवेत्याहुः दशसूत्रीहृत्ता
विति।अन्यथाहकारादेःसंज्ञाऽनकारादेरितिदुर्निरूपत्वेस्यादितिभावः। रुग्रभृताविति।अशोकवनिकान्यायेनेतद्।
क्तिः।ज्ञापकादिनान्यवारणेनतुतुरुस्तुशम्मेत्यादिज्ञापकैरयमर्थोपिव्यावर्तेतेत्याहुः।मनोव्यापारगौरवमिवि।नन्व
त्रकिंयोगेत्वेयोगविभागप्रयुक्तंनुनंआवृत्तिंकुर्वतात्व यापिवाक्यार्थेहयस्वीकारात्।नियमप्रयुक्तंतुहल्पराक
रणेननिमातव्यं।ज्ञापकंत्वावृत्तिसत्वेनविभक्तीन्यायाश्रयणीयमेवेतिननक्तंतमपि।तार्किकतन्यासेऽन्योन्याश्रयश्च।

कैचनेपिरे तांनिचेत्सत्यं। मध्यमोवर्णइति। वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विकसंज्ञात्वाक्गतिः सामान्याधिकरण्यात्। तथाचमध्यमो
वर्णआदिर्यस्यादिसंज्ञकोभवतीत्यर्थः। रूपमिहिस्त्याएनइत्यत्रैतिपररूपंहृत्वौमाङोरेतिपररूपकरणेनबोध्या। अ
तएवाऽत्रारुद्धेनुनमानमिनिनचावृत्तौयन्मानंनदेवमाननत्रेतिवाच्यं। शकापरिभाष्यादितस्तदभावानुमितेः। इ।
त्यूह्यमिति। यत्तत्रप्रकरणेदिर्वचनेनैवनिर्देश्यमितियाऽकस्तन्न। नपुंसकमनपुंसकेनेतिएकदचनं। तस्याप्येक।
शेषस्यन्यायत्वात्। स्यष्टेवेदप्रकृतसूत्रेकैय्यटेएवानन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गबाधस्यलक्ष्यसंस्कारकत्वो
पपत्तेरुदासीनविषयेऽवापवादविषयेपिप्रवृत्त्यापत्तेरपश्चादुक्तवंनंप्रतिब्रूयान्नाभूक्त्याइतिनेनकिंकृतंस्यादि
तिस्थानेनंतमसूत्रभाष्योक्तन्यायबोधितापवादशास्त्रवैय्यर्थ्यापत्तिमूलकेनप्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्यपठितेन
पूर्वमित्यादिन्यायेनोत्सर्गबाधार्थबोधात्पूर्वमपवादबाधार्थबोधस्यावश्यकत्वसूचनेनप्रागुक्तरीत्यासुपूनिङ्
निष्पन्नभावेनान्योन्याश्रयस्तदवस्थएवानआहः पूर्वंह्यपवादेत्यादि। इतिवाक्यस्थेवापवादशास्त्रस्थेति। वा॰ रामः
क्यस्थेवापवादशास्त्रस्यवैय्यर्थ्यापत्त्याचापवादशास्त्रपर्यालोचनेनेत्येवपाठइत्यन्ये। न्यायानंगीकारे पीति। ७ ये

ननूक्लुगादिस्थलेऽतथासुवंतत्वेपिनस्लोपइतिविषयेनैवंवक्तुशक्याएवेतिदोषएवेत्याशंक्योदंसुलभमितिं।दि।
गितिं।दिगर्थेसुतुसुभिन्नाहल्लइतइतिप्रथमवाक्यार्थेनपादीनामित्वंननोविभक्तिपदार्थेनिश्चयेविभक्तिस्थंतुस्व
भिन्नाहल्लइतिद्वितीयवाक्यार्थेनाविभक्तिस्थंतुस्यानामित्वमितिं।ननेवंवाराद्हलावित्यत्रापिआहारस्समाम्नापि।
कअचोहलंश्नमियोनसवर्णाइतिप्रथमंवाक्यार्थेपिअणुदित्सूत्रेबोधानंतरंअचस्तद्हीनाश्चहल्लिंगमियोनसव
र्णाइतिद्वितीयोवाक्यार्थः स्यादेवनथाचाकारप्रश्लेषोव्यर्थःवाक्यपरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्यासंगतिश्चेतिचेन्न
नविभक्तावित्यादौविभक्तिग्रहणसामर्थ्याद्द्वितीयवाक्यार्थोगीकारेपिअन्यत्रनदंगीकारमानाभावात्।स्पष्टाचेयंगी
तिःप्रक्रियासूत्रेशंकरले यथासंख्यसूत्रसामर्थ्येननत्रनथागीकारेपिअत्रतथाकल्पनेमानाभावादित्यादिना।ननेव
वहलंत्यमित्यस्यबोधकालेऽपदेशोजिनिनाऽऽलावित्यनयोर्बोधाभावेनाणुदित्सवर्णस्यवाक्यार्थज्ञानेनोदितःस्व
र्णग्राहकत्वाभावान्नविभक्तावित्यत्रतुशब्दस्यतवर्गबोधकत्वाभावेननदज्झलांसंभवाद्विभक्तिस्थनकारस्यैवायंनिः
पकारस्यैवदुर्वारातुशब्दस्तुतिश्चोक्तिवद्द्वारणार्थोकारेणनकारमात्रबोधकइत्येवस्यादिनिचेन्नापरस्मित्वित्यादि।

निर्देशोपिहत्यहलपहस्पनकारभिन्ननत्यत्वनिश्चयात्।एवंनहिवर्गे ग्रहणंव्यर्थमितिचेदस्तुतथा।नाऊलावित्यस्य
प्रयत्नभेदप्रापकसावर्ण्यभावात्स्तुवादत्वमितिमतेनतुशब्दस्योदित्संज्ञकायत्वमितिमतेनउदितःसवर्णग्राहकत्वस्यपू
र्वमपिसंभवेनादोषाच्च।मतांतरेपिलोपादिनेवजातनिवृत्तिरंगीकाराच्च।नविभक्तौत्यत्रलुप्तनिर्दिष्टोनकारइत्यंत्या
पिवकुशक्वप्लाच्च।श्रादिरंत्येन॥उभयोपादानेतुएतत्स्थेनदोषोलोकेरतिपाठः।ग्रतीतिर्लक्षणावश्यकत्वेहेतुः।ल
क्षणस्यानापनौहेतुत्वबोधकः।सोत्यइतीति।इतेतिकिमिति।अस्यचतुर्देशसूत्रैकवाक्यतापन्नस्यांत्यस्यग्रहणेनत
सचेत्सैवसल्लादिनिप्रश्नः।माभूदिति।नदेकवाक्यत्वेपिसूत्रांत्यस्यैवग्रहणेमानाभावेनविवक्षितसमुदायांतवस्य।
णादयपिसन्वम्।परस्मिन्नसतीत्यादिलक्षणमपिविवक्षानिबंधने।अतएवेगादिप्रत्याहारसिद्धिः।अन्यथातत्रसूत्रा
देरेवग्रहणेसिद्धिःस्यादेव।एतेनपूर्वस्यदीर्घोणइतिज्ञापकाद्येनयत्प्रत्याहारस्तदवधिकानामेवग्रहणेसिद्धेत्यपदंसामर्थ्यं
नसूत्रांत्यग्रहणेनसिध्येदितिसुतरां।एवंहिअन्योन्याश्रयश्चेतिपरंलाघवमित्यपास्तं।एवंचेगृहस्येत्यादिज्ञापकात्यो
बोधकस्तदवधिकानामेवपूर्वेषामाहोपसिद्धेआदिग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रादेरेवग्रहणात्यत्यादिगाद्यसिद्धिःस्यात्।ज्ञा

पकान्सूत्रावयव प्रत्याख्यानेवहूपञ्चवापनेश्च। सूत्रेषुवर्णसमाम्नायस्थेषु। तदभावादिति। लोपस्यसामर्थ्यादभा
वेफलाभावान्संज्ञापिनेत्यर्थः यत्तुशक्तिग्रहात्पूर्वमर्थवत्त्वाभावेनप्रातिपदिकत्वाभावान्नव्यवस्थितत्वाभावेनसंज्ञ
प्राप्तिरेवेति। तन्न। यत्रसतिप्रातिपदिकत्वेपरिष्कृतार्थत्वंभावितयसंज्ञेतिनदर्थात्। अन्यथारामकृत्यादावपिसंज्ञि।
प्रातिपदिकत्वेपरिष्कृतार्थवत्त्वमित्याशाश्रयस्यात्। आदिसूत्रेनेतिशक्तिग्राहकप्रवृत्तिसुबर्थलक्षणसंज्ञिपादिषु
कादेरित्वेपिचतुर्दशसूत्रीसम्बन्धिविवक्षितानत्वाभावेनहृदन्यसदृशेनेत्यर्थोवश्यकनयासंज्ञाविरहेपितत्सदृशे
नित्याह। अनेनेत्यपिदंनेति। ननुतन्नसूत्रेषुलोपाभावस्यसामर्थ्यात्कल्पनापेक्षयाचतुर्दशसूत्र्यामेवोच्चारणसाम
र्थ्यात्तदभावःकल्पनामेवलघ्वन्यपदेलक्षणाश्रयणंवहुलंप्रकाशंग्रहाभावंवाश्रित्यवश्यकत्वमेतेषांप्रत्याहारवाच्य।
तापिनेतिचेन्न। व्यक्तिपक्षेऽल्पकसूत्रस्थसेगादिशब्दस्थसकसमेदानर्थक्यंवश्यकत्वेननदेकवाक्यतयाज्ञाति।
पक्षेपिनथैवोक्तिलाघवानुरोधासिद्धेलोपश्चबलवत्तरइतिभाष्यस्यासंगतिप्रसंगश्चतदेतदाह व्यक्तीति। नन्विणादि।
प्रत्याहारेजगद्ग्रहणंमाभूदितिकथमुकसूकारादीतिवक्तव्यमतआह। अचिश्नुधातीति नारयनीदलेन्यमसिद्ध

त्वादिति। अलोऽन्त्यादह्लोपनलोपः नतुरुपस्समानाधिकरणः निनिकृत्यतोपिनिष्ठतीत्यादाविनिभावः। इत्संज्ञायाःपरि
त्राणेतिपञ्चमीसमासः। नान्तरीयेति। अन्यनिष्पादकफलनिष्पादनेनेत्यर्थः। उच्चारणेपीतिशेषः। तेनेति। मध्याह्नो
णेत्यर्थः। आद्योच्चारणकालेऽन्तसंज्ञाभवनमित्यर्थेनुनस्यानान्तत्वार्थेवाधश्चानन्तकालात्पूर्वमनभिव्यक्तयानन्तकालेऽन्त्सं।
ज्ञायादुर्वचनत्वात्। नाऽऽकाशविनिमुक्तभाष्य विरोधेत्याद्यानदव्यवधानेनिपथोद्देशेऽदम॰ अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवपदार्थो
पस्थितिरित्यर्थेः। गुरुकुलवत्समासः। ननेवंतस्मलोपेननच्छब्दानादप्रसिद्धिर्वाचेनिनसेवार्थवत्वान्नलोविमन्नानु
त्यनिरुचिता। अनुबन्धसहनदप्रसेवा चेयंन आहाधुरित्यत्रेति॰ तत्रसंज्ञापामपिलोपोनो च्चारणसामर्थ्यादन्यथास्व
रूपप्रतिपत्तिरेवनस्यादिनिभावः वैयाकरणेति। व्याकरणशब्दादिकोऽनुदात्तादेरञ्नित्यत्रेत्यञि पावुदात्तत्वेन वैयाक।
रणशब्देचिनदित्यंत्योदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः। यद्यपिदत्वेपिप्रत्याहारसिद्धिरूपफलसत्वेनानर्थक्याभावानदुपस्था॰ रामः
प्येनतत्कार्य्यमितिसमाधानेवक्तुंशक्यंनथापित्याप्यंसमाहिमाह। नत्वाभावेति। प्रातिपदिकान्तत्वानुबन्धत्वस्य। ६
पत्रसंज्ञानफलाभावेननदिषयकेसंज्ञाशास्त्रस्यवाक्यस्यानुपपन्नत्वात्। धुडादौनुतदनुबन्धसामर्थ्याद्धुत्वमुपपन्न॰

वेनेदमिति नन्वसामर्थ्यादुपस्थाप्येकार्थमिति बोध्यम्। नविभक्ताविति प्रत्ययानर्थक्यपरिहारायोपसर्जनिष्यमाणेति न्यायमुल्लक्ष्य कर्मेत्याह। नविभक्ताविति। आदिनाप्रत्ययादिपरिग्रहः। यत्रतुसुङस्योर्दृसुपोर्नविभक्ताविति प्रत्ययस्यनग्राह्यस्तत्रत्वनुबन्धविधिनिर्मुक्तस्यैवविभक्त्यादिसञ्ज्ञाःपूर्वमित्यसञ्ज्ञायाअकृतोवीजाभावादितिबोध्यम्। अतएवेति।पदार्थोपस्थितेरनुबन्धविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथातदानीमनाद्यादेशंकासमाधानयोरसंगतिस्स्पष्टैव।। प्रत्ययस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह। अप्रत्यय इत्यनेनेति। अनंवयवाइति। उपस्थापकानन्वयवाइत्यर्थभकदाचित्तत्रेति। तदुपस्थाप्येइत्यर्थः।। यथाहुरन्यत्रादौचकारादिः।सुहृदादौसंयोगान्तलोपेनाप्रहाणाद्धकोकदाचिदिति। नदोषइति। इत्याभावरूपइत्यर्थः।सर्वादेशत्वाभावरूपश्चसः। एकान्तत्वइवानेकान्तेपियविशेष्यवसितत्वमाश्रित्येसंज्ञातत्कार्येत्रैवेत्यंगीकारान्नचवैयर्थ्यमतआह।तस्यलोपेति। नकारेसंज्ञकइति।नकारेत्संज्ञैवोध्यस्तदसिन्नित्यर्थः।एवमग्रेपि। प्रकृतसूत्रेति। व्याख्येयत्वेनप्रक्रान्तोपदेशपदलाभाविधिभूतोपदेशेजिति ——— इत्यर्थः।एवमग्रेपि।प्रकृतसूत्रेति।व्याख्येयत्वेनप्रक्रान्तोपदेशपदलाभाविधिभूतोपदेशेजिति इत्यर्थइत्याहुः। अन्येत्वनुवर्त्तमानेशदशानचावितिपुनर्लोप्र

त्वादिति। अलोन्मातङ्लोनलोपः नञ्तत्पुरुषस्समानाधिकरणः निष्ठाक्तयोपिनिष्ठातीत्यादाविनिभावः। इत्संज्ञकवाः परि
त्राणेतिपञ्चमीसमासः। नान्यरीपेति। अन्यनिष्पाद्यकपालनिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः। उच्चारणेपीतिशेषः। नेनेति। मध्याह्नार्थ
णेत्यर्थः। आद्योच्चारणकालेदृत्संज्ञाभवनमित्यर्थेनुनासानानर्थक्यादित्यर्थः। अथवाधश्चानन्तकालात्पूर्वमनभिव्यक्तयानन्तकालेदृत्सं।
ज्ञायादर्शयन्नाह। नाऊलाविनिसूत्रभाष्ये विस्पष्टेत्याद्यानदत्यवधा नेतिपर्यन्तेदृश्यदृम्। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवपदार्थो
पस्थितिरित्यर्थः। गुरुकुलवत्समासः। नन्वेवंतस्मिन्लोपेननच्छब्दस्यानदुपस्थितिर्वाच्येतिनसेवार्थवत्त्वान्नलोविमन्तु
त्यनिरूचिता। अनुबन्धस्यानदर्शनेवाचोनआहाधुदित्यत्रेति। तत्रसंज्ञापामपिलोपोनोच्चारणसामर्थ्यादित्यन्यास्व
रूपप्रतिपत्तिरेवनस्यादितिभावः। वैयाकरणेति। व्याकरणशब्दाद्विकोरनुदात्तोदेरित्यचेत्यत्रिप्रत्ययेवुदात्तवैयाक
रणशब्देचितइत्यन्तोदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः। यद्यपिइत्वेपिप्रत्याहारसिद्धिरूपफलसत्वेनानर्थक्याभावात्तदुपस्था
प्येननत्कार्यमितिसमाधानेवक्तुंशक्यंनथापित्याप्यंसमाहिमाह। नन्वाभावेति। प्रातिपदिकान्तत्वात्तुनडत्वम्। रामः ६
पत्रसंज्ञातफलाभावेननदृविषयकेससंज्ञाशास्त्रस्यवाक्यस्यानुपपन्नत्वात्। धुदादौनुतदनुबन्धसामर्थ्याद्धात्वमुपपन्न

वनेऽनिनन्सामर्थ्यादुपस्थाप्येकार्थमिति बोध्यम्। नविभक्तावित्यस्यानर्थकस्य परिहरनंउपसंजनिष्यमाणेनिन्नायम्
लुकमर्थमाह। नविभक्तावित्यादीति। आदिनाप्रत्ययादिपरिग्रहः। यत्रतुसुउस्योरुद् सुपोर्नविभक्तौत्येस्यनंग्राह्यिस्त
त्रत्वनुबन्धविधिनिर्मुक्तस्यैवविभक्त्यादिसंज्ञाः पूर्वमित्संज्ञायाअसतोबीजाभावादितिबोध्यम्। अतएवेतिपदा
र्थोपस्थितेरनुबन्धविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथातदानीमनाप्त्यादाशंकासमाधानयोरसंगतिस्स्पष्टैव॥ प्रत्यय
त्यस्यादेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह। अप्रत्यय इत्यनेनेति। अनंबयवावृत्ति। उपस्थापकानन्वयवावृत्यर्थभकदाचित्तत्रेति।
तदुपस्थाप्येत्यर्थः॥ यथाहुश्चत्वादौचकारादिः। सुहृदादीसंयोगान्तलोपेनापहारादकेकदाचिदिति। नदोषइति।
इत्वाभावरूपइत्यर्थः। सर्वादेशत्वाभावरूपश्चसः। एकान्तत्वइवानेकान्तत्वेपियविशेष्यवसितत्वमाश्रयेणसंज्ञातत्काल्पे
न्तत्वेवत्यंगीकारान्नचवैयर्थ्यमतआह। तस्यलोपेति। नकारेतसंज्ञकइति। नकारेतसंज्ञैवोध्यस्तदसिन्नित्यर्थः। एवमग्रेपि।
प्रकृतसूत्रेति। व्याख्येयत्वेनप्रक्रान्तोपदेशपदलाभाविधिभूतोपदेशेजिति ——— इत्यर्थः। एवमग्रेपि। प्रकृतसूत्रेति। व्या
ख्येयत्वेनप्रक्रान्तोपदेशपदलाभाविधिभूतोपदेशेजिति इत्यर्थइत्याहुः। अन्येत्वनुवर्त्तमानेशदशानचावितिपुनर्लोप्र

हणेनलभ्यानिकत्वादिरूपधर्मसम्बन्धत्यागवतीत्रेरूपसंज्ञकत्वरूपधर्मेसंबन्धस्यापित्यागात्सानुबन्धयोरेवग्रामः
शब्दनदुक्तवार्तिककृता॥तावचनमसंसर्गार्थमिति।भाष्यकृतापिनथैवव्याख्यातम्॥अतएवकैयटेनापिशब्दशानचोः
पमात्रेणसशब्दस्यनिरनुबन्धस्यानिकत्वादिधर्मासंबद्धयोरपिसंज्ञाभव तीत्यर्थइतिवदनादिशब्दउपात्तः।सच्छब्देननयो।
र्विधानानर्थक्यमनुबन्धानामित्यज्ञाभवत्येवेत्यलमप्रकृतकथनेनिष्टादावपिनदोषः।अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवोप।
स्थितिरितिनियमस्यविधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययाद्यनुबन्धविषयेएवसोकोरणंश्नुतनिष्टासंज्ञासम्बन्धस्याश्नुतेस्तुसमब
न्धादनाङ्क्तत्वात्साकल्येनचानुबंधविशिष्टस्यैवसंज्ञाविधानादतएधसुच्चिमनयादिसंज्ञास्त्रान्तर्गतानामेवेतिप्रागुक्तम्॥
संज्ञाविषयेसर्वत्रैवमेवेतिनदोषलेशशंकापिस्यादेवदोषेति।न्यायोपिविषमः।अनुत्पन्नस्यसनःप्रादेशविधानानुपपत्या
वाक्यभेदेसतिप्रथमवाक्येनोत्पन्नस्यसनःप्राप्तेस्तृतीयवाक्यविहितादेशानप्रतीक्षणेनमिनिपूर्वपक्षिणोक्तम्।वाक्य
भेदेगमकाभावेसनासतिविधायोपदेशपदानुरूप्यमभिप्रेत्यचसिद्धानानानुत्पन्नेसतिप्रकृत्याभवितव्यम्।यदाचान्य
त्वस्यनदाकृतसासर्थ्योपश्चमीनिप्रकृत्यनेभविष्यतीत्युक्तम्।नथाचतत्रवाक्यभेदसत्वादिधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययविध

यत्संज्ञायादेशप्रतीक्षणाभावेपिश्रौतनिष्ठासंज्ञासंबंधमन्तरङ्गमित्संज्ञाप्रतीक्षतेऽन्त्यस्यैकदेशस्युक्त्वाच ननुकार्यकालेऽ
कवाक्यतयाभिधानाद्विधयतेवोपदेशत्वमेवन्तरङ्गवनोभिनिवाच्यम्।यथोद्देशेतद्भावादितिपंक्षद्वयेपिवाक्यैकवाक्यत्वेनवि
धेयत्वाभावाच्च।निपातनादित्वकल्पनेतादृशवचनकल्पनादुरु।अगतिकगतिच।यएवनुपित्कालाभादित्याहुः॥भगवताकृ
तमिति।एवञ्चभावेधञ्मतथार्थोक्तिरयुक्तेतिभावः। ननुवाङ्मलकाश्रयणमेवतत्रदोषइतिनदेकदेशुन्तिरेवानाश्रं
किञ्चभावेनिःकरणसाधनानुवृत्तौनुविहितस्यापिशासनकरणेनतत्वात्स्यादयीतिभावः।विहितेनेति एवञ्चउपस्थाप
कस्योपदेशेविद्यमानत्वेपिप्रक्रियावाक्यसमवायिनस्तत्वाभावादितिभावः।ननूपस्थापकेएवंसंज्ञालोपयोःप्रवृत्त्यानि
रनुबन्धकस्यैवप्रयोगसमवायित्वमितिनदोषोवक्तव्याह।परस्येति।एतेनविहितेपरस्यासत्वेनकादेरन्तत्वाद्दृनुसाध्येचिन्य
इत्यापाद्यत्वात्।सामर्थ्येनेति।आदिरपिच्यपदेशिवत्वात्तत्वमेवेतिनतदत्याहृतये।इदमेवाभिप्रेत्यसर्वोपिहल्वतन्तसमुदाय
स्यत्यन्यइत्युक्तंभाष्ये॥ननुस्वनित्यादिप्रातिपदिकव्याहृत्यानानुवृत्तिर्वैयर्थ्यमतआह।अनण्वेति।अनुवृत्तेनेति।एवंस
न्यतेनस्यभावधञ्जन्तत्वेआद्योच्चारणेविद्यमानमन्त्यमित्यप्यर्थेउच्चारणस्यान्यमितिप्रत्यासत्तेरा अथेनुमशक्यान्यद्यन्ति।

स्त्रिन्समुदायान्तस्यापिप्राप्नोतीत्युनिष्ठनएवतत्। शास्त्रपरत्वेनुप्रत्ययसत्ताशास्त्रान्तस्यैवस्यादित्यनेथिनिर्मिधानुत्व
हिनेनि।शास्त्रकृतानेननत्वेनबोधितत्वादित्यर्थः।यचादौषान्तस्यैवतत्वन्नचान्तस्य।तात्पर्य्यस्यनत्रैवसत्वात्।तात्पर्य्यं।
यहेयीजन्नुथमुप्रत्ययउकारः। ननुअस्थितषष्ठेप्रयोजनरात्रभाष्यन्तवैवप्रतिकूलम्। अनुत्तरार्थत्वेहितत्रैवषष्ठीदंक्त
त्वानकर्त्तव्यमित्येवब्रूयादिति ममतूत्तरार्थमावश्यकतयालाघ वाभावेनस्वोदानवृतइतिसाधकमेवातोननुवृत्तौसाध
कान्तरमाह।एवञ्चेत्यादिनानुत्थानमेवस्यादित्यन्तेन।फलाभावेति। अत्रयथाफलाभावस्तथाविवरणतोवसेयः। अव
सेप्यतेचास्माभिः कालेन।स्थेयग्रहणेति। गणादावपठितेत्यर्थः।उपदेशशब्दइतिबहुव्रीहिरयम्। उपदेशः कर्त्तव्य इतिश
ब्द इत्यर्थः।नन्वेवमिति।तस्यभावसाधनतयार्थक्त्वाभावेइत्यर्थः।अन्यथाचरमेणयौनरुक्त्यापत्तिः। इत्युच्यमानेइति
इत्यनुवर्त्यविधीयमानेइत्यर्थः।तत्रासूत्रद्वये। आदावित्यादिनावहोलोपेति।यत्रेतिपूर्वेणसमानाधिकरण्यम्। न।
त्रखलु।स्थानिनिहेतुमाहोयेति।एवञ्चषष्ठीप्रकृतेःप्रागेवपरत्वान्नरुत्वेनोपदेशोनकालसूत्रएवेत्तोवाक्यस्य
कार्य्यानुप्रयोगएवेति।निरनुबंधकस्यैवप्रत्ययत्वेनविधानान्नशब्दस्वतन्त्रकार्य्यभागितिनदादेशंप्रकृतस्यानुबंधक

नेनिभावः।लक्ष्येनिशानचिच स्थानिचिवक्ष्यमाणेन्यादिलक्षणसिद्धेरित्यर्थः॥एकाचइनि।उपदेशेत्वतइत्यादौंदिनिपा
ठः।आद्येवइत्यपपाठः।तस्यतत्रकर्मव्युत्पन्नत्वादिनि।।यणापत्तिरिनि।शाकलेननिर्देशेपयत्तिसुन भवाद्।नन्वेवंय
णेनिलोपापत्तिर्वीप्सेनिचेन्न॥परत्वप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्याभ्यांकेणइनिद्वयेनवाधान्।अननारभ्यनिसकृद्गतिनि
यायात॥इक्स्वनासाग्र्यान्तेभिप्रेत्याणासग्रशब्दइत्येनंसाणएलितुनशांकाकलंकलेशेपिमूर्खैकृन्मतेनाहाननुप्र
त्ययेनि॥अनएवाहेनिभावइनि।वस्तुनःकोसौप्रत्याहारोयत्रेनानयहणमित्यवतरणंवोध्यम॥एकहीनि।एकादेशि
स्त्रस्यमात्रायस्यतस्यभावस्तत्वमितिवामृषदप्रियइतिवदनेकयदोवहुव्रीहिः।एवमुत्तरत्रापि।एतेनेकादिदृश
नानाद्वैकशेषयोरनभिधानस्यवक्ष्यमाणत्वेनेदमसङ्गतमित्यपास्तम॥व्याख्यानेनि।अत्रोदनुदात्तदीर्घोअन्त्येन
दीर्घःओमभ्यादानइत्यतस्तात्।अचूहलो प्रतिषेधइतिषडुत्वसञ्ज्ञादीर्घप्लुतपोरपिप्राप्तोनेतिभाष्यउक्तानेत्यन्या
शंकते॥नन्विनि।अन्त्योच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वात्प्रश्लेषस्यचमिथस्समभिव्याहाराद्याप्यजानिनिर्देशसत्वेना
शंक्यैवनेदेनि॥उञ्छजिनि।समाहारद्वन्द्वः।भिन्नेचपदेअसन्धिसुणाकलेनासन्देहार्थः।दीर्घपाठेनुरत्यर्थंकमित्य

दीर्घादिनिपाठः।अदसोसेरित्यत्रवक्ष्यमाणरीत्यानिर्देशोपपत्तिः।असंधिःसंहितायाविवक्षयाशाकलहस्वेनेदानीं दीर्घः।
स्यापिविधानाद्वाइदानींह्रस्वाशासनानामकिञ्चि——त्तनुभाष्येएवस्पष्टम्॥तुगायन्निरितिनचैतद्भाष्येनित्यवि
धिर्दुर्वारः।सत्कृत्यगतिन्यायाभिप्रायकतयाभाष्यप्रयोजनकैयटोक्तन्तुदूषितमन्यत्रेतिवाच्यम्।प्राप्तविभाषा।
णान्निषेधरूपतयानिषेधानांबलीयस्त्वान्नित्यविधेरपिनिबिडत्वात्।नचानन्तरस्येतिन्यायेनह्रस्वप्रयुक्तस्यननि
षेधइतिवाच्यम्।योगविभागोमास्तुकृते चेत्यत्रैवदीर्घोदित्यस्यापकर्षोस्तुउभयत्रविभाषेमिनिभगवतोभिप्राया
न्।कैयटमतेदूषणान्तरं दर्शयितुमाह॥अन्तरङ्गेनि।स्पष्टञ्चेदंभाष्ये उञ्चैरुतेषानात्वेपिष्ठत्वाभावादाहाहस्व
स्वरेति।तेषामत्वेहिस्वरविधावकृते हेलोस्थानेहलोविधीयेरन्नितिदोषोवाच्यः।सएवनुस्थानेनेहभावात्।अचोपि
न।अनन्तरत्वमत्वात्।यद्यपितेषांतत्वेयतोनावइतिस्तापकन्नसम्भवतितथापीयंवाचनिक्यावश्यकीतिभावः॥
विरोधादिति।तथाचपूर्वत्रधर्मिपरयोरपिइहलक्षणयाधर्मपरत्वेनेतिभावः।इतरेनाहचेत्पिवर्त्तियदाधीयोपूर्वका
रत्वेनहर्मयोरपिप्रकारत्वेनेतितत्समृद्धेभावप्रत्ययेनमूलेउदात्तानुदात्तत्वेइत्यस्योपपत्तिः।अहेहस्वपाठेऽर्द्धमात्रा

पारुदइतिभाष्यतोविशिष्टरुढेरबला भादाहःहस्वपदस्येति।मूलेबहुव्रीहिरितिभावः॥स्वशास्त्रेति।रूप्यतइतिरूपो
र्थस्वशास्त्रसंकेतितोमात्राकालिकाजरूपोर्थोयस्मिन्मात्राकालिकाजर्हरूपेर्थेतेनावोधकत्वस्यावोधकमितियो
वतावर्णोहेतुत्वविवक्षयात्तथोक्तमेव॥केचित्तुतादृशभाष्यानुपालभमानमेवंहस्वस्यहीतिहर्षोक्त्याच
मूलेतत्पुरुषेपिनवाधकमात्रवस्तुतस्तस्यप्रमेयपरत्वेपि जानुदघमित्यत्रचितस्यलुकिदीर्घस्यरितादिसंयहेभा
ष्यप्रयोजनेचकैयटादीनांरुढिस्वीकारोनुचितेत्याहुःइतिसमासइति।इदंदृत्तिकाराद्यनुरोधेनाभाष्यतुकरणेतु
दृकुकुटाराउवदहुव्रीहिश्चसमासइत्युक्तम्।बहुव्रीहितत्पुरुषोलघुरित्यभिप्रायेणमूलस्थंत्याहुः॥उदात्तस्वरितयो
रिति॥यद्यप्यंसंघुदात्तत्वंग्रामादित्वाभ्यवतिएवञ्चोदात्तानुदात्तेतिस्वरितत्वस्यानित्यत्वात्तथापिकात्स्न्यघणुदात्तस्यस्वरितत्वेपि
त्यकास्यस्वरितत्वेपिस्वरविधौव्यंजनमात्रविधावनित्वेनोदात्तेतिस्वरितत्वेपिवातस्यासिद्धत्वेनशेषनिघातोप्रवृत्त्या
स्वरितोवेत्यस्याप्राप्ताप्राप्तेस्वरितासिद्धिरित्यपास्तंतथाभ्युच्छादित्वादनुदात्तत्वमेवहिशब्दस्यतथाचपपाठउदात्त
स्थानिकत्वात्तस्यस्वरितत्वेस्वरितोवेतिप्रवृत्तेरसिद्धिः॥हस्वत्वादीनामिति।स्वसमानाधिकरणोदात्तत्वापेक्षये

त्यर्थः। कालादीनामीर्घत्वादिसमानाधिकरणोदानत्वाद्यपेक्षयेत्यर्थः। अतएवाष्टाध्यायीत्वा मवर्णसंज्ञाप्रतियोगिं
वक्ष्यामीति पस्पशाह्निकभाष्यंसंगच्छते। अकारघोषेऽज इति। सएवेत्यर्थः। तत्सत्वेनदघटितमपिप्रयुंजीत। यथा
श्रुतन्तुनसङ्गतंकिञ्चास्मृतिलवेत्यस्यप्रत्याख्यानमपितद्भावेसंगच्छते। अन्यथालकारवदीषत्स्पृष्टमपेक्षल
कारवत्तोविवृत्तस्यान्तरतमत्वात्सएवस्यादितिनदसङ्गतिस्स्पष्टैवानुत्पत्तेति। तुल्यविति। अतएवप्रत्येकसंप्रमाद्
यनसंज्ञा। अकस्सवर्णइत्यादौसवर्णग्रहणाच्च। ननुवर्णोपयोगित्वेनहेतुनालालादेर्व्यक्तावपिप्रयत्नस्यतत्वेनाव्या
वर्तनादेवेत्यसङ्गतमतआह। इत्थंगुणेति। शब्देनित्यइतिनयेऽप्येवसम्भवादाह। जनकेति। अन्येतु। ननुयत्नप्रयत्न
शब्दयोर्यत्नमात्रेरूढत्वात्तयोपत्वेनलाघवाद्यत्नेतिवा ऐप्राप्तादानमधिकसंग्रहार्थमितिमत्वाकुमशक्तेनेने
रुढियोगेतिन्यायेनयत्नसामान्यग्रहणमेवस्वादनआह।। जनकेतिति। तथाचप्रयत्नेजनकत्वग्रहेयत्नसामान्य
स्यजन्यप्राग्वर्तिस्वरूपजनकत्वंवाधातुयोगार्थेरुढाश्रीयतेभूमौपंकजमुत्पन्नमितिनथेत्याहुः। निर्देशेति। इ
दंत्वविवृत्तत्वव्याप्यानांसंज्ञानुपपन्नत्वमितिसत्त्वरीत्योक्तमप्रयत्नाइतिभाष्यरीत्याह। अतएवेशेति।

एकारेकारयोर्मिथ इत्यर्थः। कण्ठ्यादीनामेवेति। वायुसंयोगादीनामेवेत्यनेनेत्यनेनानासाग्र्यदयंइत्यादिनिर्देशानां
अनेनप्रयत्नसमभिव्याहारादास्यभवमपिकरणमेवात्वञ्चकण्ठ्यादेरवनसंयोगस्यव्यापारवत्वरूपकरणत्वमा
वात्। कण्ठ्यादेस्तुसंयोगण्वसइत्याहुः॥एतेनसंयोगव्युदासायज्ञापकान्तरस्यतवाप्यावश्यकत्वंदर्शयतेवतेनतदि
त्यादीर्घोयंवतामास्यमवानाग्रहणवोधनेनेष्टसिद्धौप्रयत्नग्रहणंव्यर्थमेवेत्यपास्तम्॥नत्रैवदोषादिति। कश्चित्त्वास्य
देनास्यभवत्वव्याप्यजातिविशेषवद्यावन्नोत्वंविवक्षितमितिसाहचर्याद्यत्नशब्देनापियत्नत्वव्याप्यजातिविशेषव
द्यावन्नोत्वविवक्षणेवादोषार्थंप्रोपादानमित्याहुः। नन्वनेनापूर्वकादीनांकण्ठ्यस्थानत्वेनतुल्यस्थानत्वात्सवर्णपदशक्ति
ग्रहेकुशब्दस्यतद्ग्राहकत्वमपुदित्यत्रेणवोधनीयमितिकथमत्रवाकेकुशब्देनपञ्चानामुपस्थितिरित्याह। तदिति
साहचर्यात्। उपक्रान्ताकारसमभिव्याहारात्। यथाश्रुतन्तुनयुक्तमितिस्यष्टमेवाध्यायेने। उच्चार्यतेऽनएंवानासि
कायास्थानत्वादेवासंयोगाधारेति। वर्णाभिव्यक्तयेवक्त्रेष्टकत्वावच्छिन्नतादृशसंयोगाधारतायास्तात्पर्यादेवसत्वान्न
संयोगस्योभयनिष्ठत्वेपिवर्णजनकपायोस्थानत्वव्यवहारेतिप्रसङ्गः॥रूपसादृश्येनेति। एतदर्थमेवपूर्ववोद्यलङ्घ

णेमध्यमविशेषणद्वयम्. अन्यथास्वरूपभेदायाद्यस्यवाद्यत्वायान्त्यस्यावश्यकत्वेपिनदैकल्यंस्पष्टमेव। अतएव
ङादीनास्थानत्वादेव। अन्यथास्थानिनीत्यस्या सङ्गतिस्स्पष्टैव। वाद्यप्रयत्नइति। अन्यथाऽऽस्यग्रहणव्यावर्त्यो
नासावर्ण्यानुपयुक्तानां प्रदर्शनप्रक्रमेणतत्कथनवैयर्थ्यापत्तिः। आस्यग्रहणबोधनेति। नासिकायाआस्यहेतु
हेतुतत्रत्यप्रयत्नस्यास्यपदव्यावर्त्यकत्वोक्तिरसङ्गता नासानत्रत्यप्रयत्नाग्रहस्तुआधिगुण्यादित्युक्तगुणानामभे
दकत्वेनिवक्ष्यमाणरीत्यावोध्यः। इदंचनासिकास्थानगर्भनेतिमनेमणिमन्त्रादिन्यायेनतद्धेतुप्रतिबन्धकत्व
मा ष्यसोक्तम्। वस्तुतस्तानद्यापीवेतिनिरूपितंविस्तरादुद्योतेतत्तएवबोध्यं तदाहावेदतामिति। वदुवचनेनास्यै
वभाष्यसम्मतत्वंध्वनयति। भिन्नस्थानेनेति। प्रयत्नात्पृथक्त्वाच्चास्यपदेनकथनेनेत्यर्थः एतेनभिन्नस्थानक।
थनस्यानन्तरंपरिष्कारयोगिन्यादनुभवसिद्धानुवादरूपत्वाच्चकाल्यादिदोषज्ञानोपयोगित्वाच्चेदमसङ्गतमि त्यपा
स्तम्। ऐचस्सर्वेसेति। एचइति त्वपपाठः। हसेहसनइत्यादावनुनासिकत्वप्रतिज्ञानात्। यत्तुपरिनिष्ठितइति।
शेषंकृत्वा हसेइत्यौदौप्रक्रियायानस्वेपिनक्षतिरित्याहुरतएवादर्शनादित्युक्तत्वसत्वादितिनसम्यक्। ह

सेहसनइत्यादौमामपरिनिष्ठितत्वस्यवक्तुमशक्यत्वेनभुङ्क्तेपीतिन्यायावतारोक्तेःसंस्कारस्यापिश्लाघादावि
वक्षयैवनघुनेत्युत्तरंग्रन्थासामंजस्याच्च।अत्रपाठेसर्वत्रेत्युक्तिस्तुप्रयोगभेदाभिप्रायाल्लक्षयस्यवेति।केचित्तु
घुनयोःक्रैक्यारोपेणसंग्रहः।एवंचत्वेदस्यानेनातमसूत्रेउद्घोतेसेयंसिद्धस्यगतिरेवश्रद्धालुभिरुद्दर्तव्या।तत्वन्तु
यथकृदुदाहरणानुवादेति।एवञ्चात्रतत्प्रतीतावप्यनुभवेनस्यानेकमादायसमकालंयोरपिसंस्कारयोर्भेदेनविवेक।
स्मरप्रवृत्तिः।अपूर्ववोधकत्वेत्वस्यसंकोचेनतत्प्रतिहतिरेवफलेस्यादितिभावः।एतेनदृष्टिर्यस्यास्त्रकुहेमादाव
नुवादेपितत्प्रत्ययोकाणश्चिन्नमित्यपास्तम्।तेभ्योपिविहितावेडाद्यित्यादिवाक्यान्तरेणश्चोविहितत्वात्तस्य।
क्रैरत्याचामीषद्विहितत्वसमानाधिकरणेषत्स्यसुत्वश्चमस्यप्रसक्तस्यनिषेधमुखेनपूर्ववाक्यविहितविहित
त्ववोधएवतात्पर्यादाहारूपविहितत्वेति।अपूर्ववोधनेहिस्वरांणाविहितमित्यनेनपौनरुक्त्यस्यदित्याहुः।य
णस्त्वीतिचाकोसष्टइत्यस्यसंबन्धात्तेषामीषद्विहितत्वंशब्दस्यशेषेक्षयेषत्स्यसुत्वमात्रंसमाजयेत्तन्त्र
र्वमाह।इत्यनेनेत्यादिना श्लाघामीषदिति।ईषत्वमंजपेक्षया।अत्रेति तेषांभेदेनकथनेसतीत्यर्थः।एवञ्चसा

वर्णैस्सहेतुत्वंफलितम्। अअ। प्रयत्नभेदादक्षरसाम्नाय स्याकारेणग्रहादञ्वामावान्न दीर्घेअदएवगुणो
पिनेतिभाचः। समासस्तु दीर्घश्चांश्चनयोरभावइति। प्रयोज्यनिषेधस्यैवेति। प्रयोज्यनिषेधस्यैवेतिवा। प्रयोज्यनिषेधस्यैवेतिवा। प्रयोज्यनिषेधस्यैवेतिवा

योग्येचारितार्थ्येनवेदेनुनासिकाभावपक्षेचतेनापवादत्वाभावेपिप्रतिपदोक्तत्वादनुनासिकनोपरनिमित्तेनानु
नासिकत्वाच्चोभाभ्यांपूर्ववत्वप्रवृत्तिरितिभावः। प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादित्यन्ये। उक्तार्थानामिज्ञस्तुल्यबलत्वंजानाति
नःशकनेत्यत्रेति। वत्वचारितार्थ्येनोक्तमेवपक्षानुरूपेतिन्यायेनसमाधत्ते।विप्रतिषेधसूत्रेति।अन्येत्वितिव्यर्थकालपक्षेत्रिपाद्यां
विप्रतिषेधसूत्रोपस्थितौविप्रतिषेधरूपनिमित्तेनानाशकपूर्वत्रेत्यनेनविप्रतिषेधसूत्रस्यबाधंउनासिद्धत्वनिरू
पकपूर्वस्यासिद्धिसम्पादनद्वाराविप्रतिषेधसूत्रस्यतत्प्रतिबन्धकत्वमित्यत्रविनिगमनाविरहापत्तिरितिभावः
॥एतेनाधिकारत्वेयथोद्देशत्वेविधित्वेसपादसप्तलक्षत्रिपाद्यांविप्रतिषेधाभावानुवादेनवार्त्तिकेसंज्ञामज्ञेनेदम
संगतमित्यपास्तम्। अतएवानेनायथोद्देशत्वादेववत्वमिति। वत्वभष्भावेनापत्यभयापादनेत्वरुचित्वयापि
नेयंस्यादितिभावः। दितमिति। अन्यथापक्षद्वयसाधारण्येननदंनापतिरेवापादितास्यात्। पत्वानुवृत्तिरिति।
एवंवाधिकारत्वेत्रिपाद्यामवीत्यादिफलितमितिभावः। विदेशेवाक्यार्थेवाद्येफलाभावेपिपदार्थोयस्थितौप्रति
बन्धकाभावेननत्वसन्वादाहासपादेति। आदिमिरिति। आदिपदेवृद्धवचनोपपत्तिस्तुनमुद्दे श्यत्वस्यनलो

यनिनियमस्यसचनिषेधसत्वान्निर्वोह्या।परत्वादिति।शब्दान्तरप्रादयोभयोरप्यनित्यत्वान्नञर्थेतुयावन्नि
मित्तकत्वेनापरनिमित्तकत्वेनोभयोरप्यनर्थकत्वात्।अनर्थकेतिसत्वेनोभयोरपिप्रतिपदोक्तत्वात्पर
त्वेनेषव्यवस्थेतिभावः। ननुशास्त्रासिद्धत्वेप्यनित्यत्वेनज्ञप्त्यापूर्वप्रवृत्तिरवश्यंवाच्याऽन्यथापिपदौरित्यत्रपूर्व
प्रवृत्तिकत्वेनषत्वेशास्त्रेऽसिद्धत्वेप्युक्तन्यायेनसकारवुद्ध्यभावादुत्तरनस्यादितिकार्यासिद्धत्वेपिनदोषइत्यत
आह।शास्त्रेति।नन्निवृत्तौनिवृत्तौत्यर्थः एवंचसुकारनिवृत्तिवुद्धेरभावेननत्वप्राप्त्यभावादेवेतिनदोषः
नवनुप्रवृत्तेनन्तरमसिद्धत्वान्निवृत्तिवुद्धेस्सत्वेननस्यादितिभावः। पूर्वत्रनेति।अत्रन्यासेनिषेधोबलीयस्त्वे
नप्रकल्प्येतिन्यायेनचानारब्धस्यपूर्वमप्रवृत्तिरेवेतिवोध्यम्। नन्वेवन्नदकरणाल्लाघवमेवेतिनत्रेष्टापत्तिरेवान
आह।राजभ्यामितिदिगितिनेनकिम्वुक्तमित्यादावनुस्वारादौकर्त्तव्येवत्वादेर्निषेधस्त्वसंग्रहः।वाक्य
भेदेति।नन्वस्तुपदैकवाक्यतावतापिनमुनइतिसूत्रेधिकारसिद्धपदसंवंधेमुआदेसिद्धत्वेनत्वयाऽसंभवा
निष्ठांसिद्धत्वसेवानेननिषेधः।नमुभावसेतिचेन्नापदैकवाक्यतापक्षेऽदसोरित्यत्रोपस्थितावसिद्धत्वस्य

मुभावेनान्वयेसिद्धत्वविशिष्टमुभावस्यविधानात्तत्रानेनासिद्धत्वनिवृत्तौसन्नियोगशिष्टमुभावस्यापिनिवृत्या-
पत्तेः।वाक्यैकवाक्यतापन्नसिद्धत्वंशास्त्रस्यैवेतिनमुत्वसन्नन्नियोगशिष्टत्वम्।नचैवंनाभ्यासेकर्मण्यसिद्धत्वे
निवृत्यामुत्वस्यापिनिवृत्तौकृतेनाभावेसिद्धत्वनिवृत्तिर्बाधकस्यनिष्फलत्वापत्त्यासंनियोगनिष्पाद्यबाधइतिवा
च्यम्।गौरवात्कार्य्येसिद्धत्वापत्तेश्चेत्याहुः।कार्य्येसशास्त्रज्ञानवेलायामसिद्धत्वमितिपक्षेनमुत्वोपयुक्तलघु-
प्रत्याद्यक्षरस्वारस्येपिभाष्यागृहीतत्वान्नाश्रितस्यइतिबाधकम्॥वाद्यप्रयत्नादूनीति।एषांवाद्यत्वविवारादिकंग्रन्थो-
पयादयति।शकलेति।अधस्तादित्यनेनासंवाद्यत्वंसूचितम्॥अद्योषेत्यत्रनञोलाघवार्थत्वात्सहोऽस्यघोषेति।
अर्थानांवक्तुमिच्छायाअसम्भवादाह।नहीघेति।नन्वेवंहस्वादिजनकएकःसंशोदिर्जनकोप्लाघातकएकइतिएकै-
कस्यवर्णस्यप्रयत्नत्रयंप्रयत्नद्वयंवाजनकमित्यायातम् नन्वसंहितासूत्रभाष्यविरुद्धमितत्राहि खोत्पादितवर्णमात्रावधि
प्रयत्नस्थितिः ततस्तम्प्रयत्नमुपसंहृत्यद्वितीयप्रयत्नोत्पत्तिरितिप्रथमवर्णेनाशकालेद्वितीयवर्णोत्पादकप्रयत्नोत्प
त्तिकालेचप्रथमवर्णविनाशसत्त्वात्प्रतिवर्णंविनाशसंज्ञाप्राप्नोत्येतत्पाशंकितमितसचायम्भावः।नाभिरूपैकदेशाकञ्चेदनाने-

कयत्नोत्पत्तिर्युगपद्घटिनेत्येवञ्चैकस्मिन्प्रयत्नस्याप्रसक्तावात हृत्वादिस्पर्शादि जनकत्वमिति सप्तमेवायाद्भमिति नेष्ट
तत्सकलमनसिनिधायाशंकते। यद्यपीति ——— ॥ योगवाहनिरासायाह। शषसेति। अतएव विसर्गोदेः एथक्कु
ग्रहणम्। अतएवानुस्वारस्पर्शसादयोना अनुप्रदानंवाह्यो। उद्योतेनुष्मासानुप्रदीयतेयैरित्यर्थइत्युक्तम्। स्वरौसानुनु
नुल्यादिसूत्रस्थ भाष्यमेव। यद्यपीति। स्वशीदिष्वघोषा यत्पनमेते पाठः एवंहशादिष्वपिवेशमसदादिषुघो षाघोषान्प
तरेतिपाठेखपादिषित्यत्रादिताहशादिपरियहः। शास्त्रानुरोधेनतथा हल्हप्रयोगोपियथासंभवंयोगेन नयथासंख्येन
वर्गेष्ववयमानास्थितिरित्यर्थभ्रमवारणायवस्तौचित्यासप्रसंगेपनये चाह। विधेति। नन्वेवमपियोगेयुगपद्घनुर्णा
स्थित्यभावेनलंघविरोधएवेत्याह। निर्देशेति। अन्यपनमादिति। एतेनपरशब्दप्रयोगेच नुर्भूतिपंचम्युक्तेत्यपास्त
मे। निर्देशसंमतिरिति। यद्यपियावत्स्थानसाम्यमिवयावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षामन्तरेणापिनिर्देशसङ्गतिस्तथापियाव
त्प्रयत्नसाम्यसानंगीकारेखकारस्योष्मत्वादिनौचित्यंनापनावनेकसावर्ण्येसदुरोनयेनदर्थमिहाङ्गीकारेदा
म्पनारसाम्यविवक्षणंस्पगलेपानात्॥ ऋलवर्णयोः॥एतदर्थमेवाएनदूधार्थमेव। अश्वकालभिति नदर्थेनवारि

नापदार्थोपस्थित्यभावेनबोधाजनत्वेनाकरणीयत्वमित्यर्थः। नचानुपदेशमात्रेणासत्प्रत्ययकायमकारादीनामप्रिय
त्वेतिवाच्यम्। अक्षरसमाम्नाये जातिनिर्देशस्यत्वेनात्वादिजातेरकारादिषुसत्वात्तत्प्रत्ययस्यजातेरभावादिति
दिक्॥ सय्यनेत्यादाविति। आदिनाकुकुठादिपरिग्रहः। हिंसेत्यनेनेति। मात्रादिरयंसच्चकुत्वादौसंयोगगुरुसंज्ञापुना
रिहरूपः। सय्यनेत्यादौचानचीतिहिस्वरूपःनस्यचहिंसेत्यंजनाश्रयत्वम्यत्नकृतलक्षणाभिप्रायम्। हलोनन्तरा
सत्वादिपदग्राह्यकुकुटाद्यनुरोधादितिबोध्यम्॥एतेनपरस्मैपदेस्यांसिद्धादनन्तरंहलादायसंयोगसंज्ञादिस्यस्यो
नीदमसंगतमित्यपास्तमित्यपिवदन्ति। वस्तुस्त्वनुपदिष्टत्वादित्यस्यशिष्टैरितिशेषः। नतुमहेश्वरस्यजातेरत्यसत्यो
वाहानामदृसुणत्वमितिजातेरवेत्यादेःकर्तुमशक्यत्वस्यवाच्यत्वेनणांपिदर्वारित्वात्। दृनिसमन्नायार्थउपदेशस्तत्र
रोपदेशेयदृच्छयेत्यादिकंचोपलक्षणतयाविनाजसेननोपात्तंद्यत। किंच्च। अकारादिसत्वंस्पजातिनिर्देशेनो।
पपादनेमात्रिकव्यंजनादेरसत्वमुपपादयितुमशक्यत्वमितिचिन्त्यमेवेदमित्याहुः॥नदपरेनक्षमंनोजनेदेश
स्त्रीनिर्देशजन्यत्वात्कान्तस्यासत्वनिवर्तकत्वेमात्रिकार्द्धमात्रिकव्यंजनसाधारण्यत्वादिजातेस्तत्रविर्देशत्वे

नानुपदेशान्मात्रिकव्यंजनासत्वप्रतिपादकेऽोदूसूत्रस्थभाष्यविरोधान्नमाच्छिष्योपदेशएवासत्वशंकानिवर्तक
इत्येवभाष्याकूतमकिञ्चानुकारेपिसंदेहनिवर्तकइतिसागुक्तत्वेनतस्यचलक्षकारेबहुशःप्रदर्शनेनचिन्त्यमेवप्रो॰
ष्यमायाति।अन्येतुवस्तुतएवमानुपूर्वीकाश्रुतिरेवेयमितिनेतत्पर्यवसंकेनिसमथेयाञ्चक्रुः॥नरक्तूनंकिमितिनुणे
कापितमेव।अतएवतदुपदेशप्रयोजनगणनावसरेसतन्त्रोक्तेभाष्यकैयटयोः॥नाञ्झलो॥मनेरिति।तालव्याभवे॰
कारश्चवर्गोविकारेकारोपकारएशकारश्शेषऔष्ठोपधाघ्रेतिवहृचप्राणिप्राख्यमनइत्यर्थः।ष्यङ्यक्पराद्योनामिनि॰
आदिनावहृवचनाभ्यामेकारपकारओकारोपध्मानीपाधिसंग्रहः॥सूत्रमनेविवृतत्वव्यापकानांसंज्ञानुपपत्तुक्त्व॰
योक्तत्वेनयोर्विवृततरत्वादिनामदेपिनत्याग्निर्वोढ्या।अत्रमनेयजुष्येकेषामित्यादिनिर्देशादोत्तिन्यारंभादेचा
मिवकारयोस्थानसाम्येपिसंज्ञान।स्वरानुस्वारोष्मणामस्पृष्टमितितत्रैवप्रातिशाख्येप्रयत्नैक्येपिकरणत्वेनचसंज्ञा॰
प्राग्निर्वोढ्या।अत्रवदन्ति।एवमपिनाचशलाविनितुनसूत्रेनेहलोपरस्परंसंज्ञानिषेधात्तेः।यथाश्रुतन्तुसवर्णपूर्व॰ १८
सवर्णकरणान्नेति॰हशिचेत्येवसिद्धइति।एतदवतरणस्थपाठकयन्येःनीतिवचनमित्यस्यानुवर्त्तयागत्वेभाग्येनचि

धानमित्यर्थः। इतिनशंकाकलंकलेशः। आवृत्यर्थमिति। अत्ववतिचेदत्येवेतिनियमद्वारेति भावः। नपरकरणेन।
दीर्घत्वदुकारेपिआवृत्यर्थमिति। अत्ववतिचेदत्येवेतिनियमद्वारेतिभावः। नपरकरणेनदीर्घत्वदुकारेपिआवृत्यात।
मानेनसिद्धिःसावर्ण्येनस्यादिति। परवल्लिङ्गमितिनपुंसकत्वापत्तिश्चबोध्या। अतएवाग्नेयीप्रत्ययादेवेत्यर्थः ५।
वंदोषसंभवेनपदद्वैपर्य्येन्नधावनेत्यर्थेमितिसूचयितुमाह। उपलक्षणेति। भावप्रत्ययान्तस्तुशब्दस्यशब्दपरत्वा
दनन्वयेनाह। धोधेति। इदंशंकाद्यादिसंयाहकस्यहकारादीत्यादिपदस्योपादानंजानिपक्षेनुज्ञानेभेदाग्रहेकै
वंनेतिभावः। अणादिति। ज्ञापयतीति। गतिकारकेतिवद्धोधयतीत्यर्थः। अतोनसार्थक्यप्रश्नावसरः। ननुवार्त्तिक।
स्योपदेशनइतिवदज्ञानेनप्रवृत्तिरत आह। भाष्येति। ननुभाष्यमेवियोगरूढ्यापरिभाषार्थंवाधयतीत्यर्थकमत
आह। आदेशिं। एवञ्चशब्दार्थसंबन्धनिश्चयस्यत्रापिसुभवसिद्धेनदत्तुक्त्यानस्यतदर्थकत्वमप्रामाणिक
मितिभावः। एनेनेति। आवश्यकत्वप्रतिभासयापटवादित्यादिसिद्धोज्ञापनेफलाभावेत्यर्थः। सुलभत्वादितिभावः। अत्र
पक्षेकुकूदुकुनुमूनुकधुडादीनदोषः। उकारमात्रेदितिव्याख्यानात्परेश्चघोकेत्यादाविवस्वरूपपरत्वंवा॥स्।

णिनङ्नि. सर्वशीशब्दोत्रघर्मपरः। चादिन्वेनिङ्शादाविवन् व्यमनेः नुवादेयीनंज्ञालोपप्रवृत्तौप्रतिबन्धकाभा
वोकारविनिर्मुक्तस्यैवचादेरुपस्थित्यान्यायसिद्धमित्यन्वेाऽकाररूपावयवावर्णानांचशब्दोनयाहकः। मविभेनि निषे
धेनसोऽकारस्यैवानापत्यागुणइत्यादिनिर्देशासङ्गतेः। ननुयथाश्रुतएवचः स्वरूपसमुच्चायकअस्तांकिंभिन्नक्र
मत्वेनातआहाऽहस्वेति दैत्याधित्यादौदीर्घाद्यर्थमारोपस्यावश्यकत्वादितिभावः। लृकारग्रहणेनि योह्यलृत्रेक
यायेकादेएत्वेनेतिभाष्यग्रन्थेनसूत्रेष्वेवहितत्वंवर्यग्रहणेयच्चवार्त्तिकइतिहभिग्रन्थेनचनवेत्यस्यावर्ण्यस्यसूत्र
मनेपिसत्वात्। वार्त्तिकग्रनेपिपूर्वेणाणग्रहणपक्षेएकारादेराकृतिनिर्देशप्राप्तसवर्णेग्रहाभावायप्रत्यग्रहणं
शक्यक्रियमाश्रित्यकत्वेनसत्वादणग्रहस्यतन्मनेप्यपेक्ष्यत्वाद्बोध्यः। लवर्णस्यसवर्णेतिनुप्रत्याख्यानप्रकारेति।
प्रकृतेनावसरस्तस्येतिसर्वमवदातम्। अन्येनुनपकारस्यापूर्वेणाणग्रहणबोधयित्वायहणेकशास्त्रप्रवृत्या
दृदशानोग्रहणप्राप्तनपरसूत्रप्रवृत्यातद्बाधकल्पनयाचरितार्थेकल्पनापेक्षयाह्रस्वर्णेस्यसवर्णेबोध
नङ्गानत्यप्रवृत्यानदग्रहेणसाफल्यकल्पनायाएवलघुत्वादितिभावः। अतएवपुक्तमित्येवोक्तंनुचिन्त्यंमपाल्ल।

नेऽसेत्यादिनाऽऽहः। समानजातित्वमेवेति। समानोवर्णोजातिरित्यर्थः। स्वार्थेव्यञ्। वर्णाश्रमाचारवानित्यादौव
र्णपदंनजातेर्व्यवहारादितिभावः। होतृकोरदीर्घेत्वमुक्तोकीतिन्यासेनसुवचः। अत्रैवपक्षेशक्तलेशेनविवक्ष
तुंनफलम्। ऋत्यकइत्यस्याप्रवृत्तेः। इदञ्चऋष्वुक्तमनुरोधेनगौरवमनुसन्योक्तम्। लाघवादेतुऋस्वर्णस्य।
ऋवदितिशब्दरत्नोक्तमनुसंधेयम्। एतद्धातिरिक्तेति। अकारादावचीत्यर्थः। अ त्वेनसादृश्यादतकस्तद्दोभिन्न
जातीयेसत्यपिसान्नर्ण्येनदोषः। योगविभागेनेति। भाव्यमाव्यमानेतिपरिभाषाबोधनद्वारेतिभावः। अस्यावश्यक
तांध्वनयितुंव्यक्तिपक्षइ वजातिपक्षेपिफलान्तरंवक्तुमुक्तम्पिदार्ढ्यायसफलमाह। एवंगुणाइतिननुस
त्रसत्वेजातिपक्षेजातीनाञ्चतुष्ट्वाद्व्यक्तिपक्षेशक्तार्थमादाययथासंख्यमिष्टंसिध्यति। नन्भावेकथमनेआह
एवोयवेति। नन्वेवमपिनस्याभ्यामित्यादावेङितिपाठविधेयत्वान्नयोर्ग्रहणेऽप्यविधानेपिप्रतिषेधस्या
दृतआहानयेति। नन्वेवमानुपूर्व्योक्तिरेवान्यार्थमितितद्धैयर्थ्यमतआह। अत्रैतदिति। ननुसमुदायम
ध्येनिषेधस्याप्रवेशात्कथंतेनतत्रैतद्ग्रहणमतआहा अपभ्रंशइति। अन्यदेविहायाणिसुक्तिसाफ

त्याह।गुणादृतिः।अन्येजातेःपदार्थेत्वेपिगुणानांभेदकत्वेसत्रमावश्यकमित्यवतारयामासुः।तपरस्तानन्यदेहित्यत्र त
परत्वंपूर्वत्रंकृतार्थमतआहुः।ध्यप्राप्तेपेति।अनवकाशत्वादिति।तदातदनुरुत्तावनण्यनुपयोगेण्पांशुलेना
समकालस्यापियहणप्राप्तावपिनिरवकाशत्वेनानेनाणादिनिवाधेनाप्यप्रतिप्रसवविधित्वमेवेतिभावः।ननुतदु
णसंविज्ञानेनानेनादित्यस्यसंज्ञात्वमतएवतनोविभक्तिरेवञ्चतत्समकालाप्रसिध्यासत्रमूकंसादआहुः।
अत्रेति।एवञ्चषष्ठ्यर्थवहुव्रीहौतत्समंविण्यत्रपञ्चम्यर्थेसइतिनदोषइतिभावः।साजानेनेति।इदमुपल
क्षणम्।पञ्चम्यर्थवहुव्रीहिक्रियेहप्रदर्शनपरभाष्यस्य।एतेनपञ्चमीसमासेएकादिशब्दस्यावधिमत्त्व
श्रीकाराद्दोषइत्यपास्तम्।गमकानुत्रत्यागेपिअत्रत्यागेमानाभावाच्च नचैवंहृत्तिमत्वेपितकारानुपपत्ति
त्वात्पारिभाषिकमर्थवत्त्वञ्चस्येतिवाच्यम्।तत्रविभक्तीतरस्यप्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यहृत्तिमत्तोक्त्या। ।।मः
हीष्यमाणत्वात्।ननेवमप्यवयवात्तनिपातपरिभाषयानसुप्समुदायानुधुडित्यत्रैवसुलभइतिचेत्तप्र २०
मिनियमार्थेति।तपरस्यवर्णस्यचेत्सर्वस्यजात्याश्रयतयाहृस्वदीर्घप्लुतसमकालस्यैवेत्यर्थः।एवञ्चयद्या

मादायजानिनिर्देशस्तस्मिन्नकालव्यक्तिपरजात्यग्रहइतिफलितम्।एवंचेतिअयंभावः।व्यक्तिपक्षेदृष्टे
ष्वपिपरत्वानवकाशत्वात्सामर्थ्यादिसूत्रबाधेनविधित्वेपिसूत्रंसार्थकमेवेतिलाघवान्तेनदेवाश्रितस्त्रीपुं
तुपक्षेविधित्वेबाध्यशास्त्रस्याभावेननिर्देशनासमकालग्रहस्यदुर्वारतयाव्यर्थमेवस्यादितिनियमार्थत्वमुप
क्षद्वयेपीति।अन्येतुजातिपक्षेश्रयणेपिगुणानामेदकत्वेननियामकत्वन्दुर्घटमित्याहुः।एवञ्चेति।मते
जातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यादेवगुणान्तरयुक्तस्यापिग्रहणं भविष्यति।अन्यथाह्रस्वत्वादिगुणानामपि भेद
कत्वात्तत्पक्षाश्रयणंव्यर्थंस्यादितिकिमर्थंगुणभेदकत्वनियमार्थमुक्तिपक्षेनत्वाहुरित्याहुरित्यादिना।तेषांच।
सैवसिद्धान्तभूतत्वेननैवोपपन्नोजातिपक्षाश्रयणसामर्थ्योपपत्तेर्नानिष्कलमितिसंक्षिप्तेपक्षेपीत्यपि
स्समुच्चये।तेनजातिपक्षसंग्रहः।एवञ्चगुणभेदकत्वपक्षसहितेजातिपक्षेनियामकंसूत्रमितितात्पर्यम्।
अत्रव्याख्यानेक्षारस्यभोगोबाध्यः।नप्रवर्त्तनइति।प्रवृत्तौतुरमेशइत्यत्रैवस्यात्तपरबोध्यास्तत्कालस्यसूक्त
त्वादेवन्द्रइत्यत्रैवस्याद्दतिभावः।उच्चारणार्थइति।अकारोच्चारणार्थइत्यर्थः।नदीभावेतुसंधिप्रवृत्त्यानस्यादिति।

एवञ्चासंदेहायेतियावत्·विनिगमनाभावादाह।मुखसुखेति।दृष्टिरि।क्तनमनयोरितिभाष्यस्यान्यथोपपत्तेःएव
शास्त्रभाष्यानुरोधेनाह।पदत्रयेति।अतएवकुत्ववत्समासान्तोत्रभाष्येनायादितः।यिनाकिनइत्यादाविति।आ।
दिनाहिरण्यपूर्वकशियुमित्यादिः।अदृक्तसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्त्ति।कृविरोधादृक्तएकालितिसंज्ञाभाष्यनि
कैयटोनयुक्तइतिसूचयन्नाह।अदृक्तेति।आदिनास्वरुपं·तपरयेनविधिरित्यादि अतएव तांसामनित्यत्ववद्य
वहारएव अन्यथाऽकृत्रिमत्वादसंगतिस्पष्टैवननुत्रिमात्राद्यित्यादृत्यायतपरार्थत्वमुक्तंनद्यर्थादेशसंभवो
तिनदात्तस्वरहेवाक्यार्थबोधेनाविधेयाणत्वेनसवर्णग्रहणासंभवात्ननुकार्यकालेनदात्तविधेरेकवाक्यतयाविधे।
याणत्वेननदसंभवादतःसिंहावलोकनन्यायेनाहकार्यीति·अपियथादेशपक्षसमुच्चायैकः·प्रदेशनसंहवाक्यै
कवाक्यत्वेपिवस्तुतोभिन्नवाक्यतोभयत्रसमानेतिभावः तत्रतत्रतामाहमृजेरिति·वृत्तेरितिपदार्थोवस्थितेस्तस्याम
न्वादेशिशषः··एवंचवाक्यैकवाक्यत्वेपिपदैकवाक्यत्वाभावेननत्रतस्याविधेयत्वमुस्थमेवेतिभावः नन्वन्नेरिति २१
मांसपदैकवाक्यतायाएकदेशोपस्थित्यासंभवादतआह अतएवभाष्ये वाक्यभेदादेवमर्थः इत्याहेति दर्शिमा

नेज्ञापकस्यैवेत्थंरूपमुक्तमित्याहुः यद्यपिभाव्येप्रसज्यप्रतिषेधउक्तस्तथापिसनेयुक्तः वाक्यभेदासमर्थसमास
पत्तेस्तदध्वंनयन्नाहासत्वेइतिनन्वेवंभाव्योक्तप्रसज्यप्रतिषेधफलेविप्रतीतिविप्रऽत्रत्रेति प्रसङ्गस्तस्त्रप्रश
ब्दस्यक्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्समुदायस्यचद्रव्यमिश्रत्वात्तदन्यत्रवर्तमानत्वात्तदप्राप्तिलुनश्रव्ययसं।
ज्ञायांतदन्तविधिसत्वेनतदन्तस्याव्ययत्वेसुपोध्रुवणापत्तेरतआहविशेष्येति अत्रसत्वशब्देनसत्ताभावःसंब
न्धिनिसाध्यावस्थायत्रक्रियारूपासत्तानोच्यतेचादीनांतदर्थान्वितत्वात्किन्तुसोदन्यक्रियागुणद्रव्यायस्मिन्नि
त्यद्रव्यन्तरादद्रव्येति भट्टाआहुः गतिश्च प्रतिप्रणीतमिति प्रसंगादनंतरइत्यसंबन्धेवर्त्यप्रदर्शनायप्रती
त्रिअत्रयेस्यतत्समावेशोबोध्यः प्रकृतिवदित्यतिदेशेनसुयोलुक्किलुनिरित्यादौरुत्वादिस्यादन्त्रात्रेति कथं
संभवेलौकिकालोकान्यनरप्रयोगानुकरणानीत्यर्थः अन्यथादुसिनि स्वयोर्दसिचस्थः दुरित्यसंदिग्धेऽ
दुर्ध्वकृत्यन्तयोगेक्रियानादृत्तिसुषामादिषुदुष्टग्रहस्त्यज्यतामितिभावः यावनाविनानुपपन्नमितिप्रति
क्रियेत्यर्थापत्तेरपिनेत्यपिवोध्यम् ननुनिरःकुषःसुदोरधिकरणेनिसस्तपनावित्यादिनिर्देशात् त्रितयस्यसफलमस्तत्र २

गत्वाह्रियमेवस्मादिनिभावः नासोचारिनार्थेनुकर्मण्येरोमंथेत्यादावृहनीयम् प्रत्यासन्निलक्ष्यार्थानुवादकत्वेना
यथाकथंचिनसूत्रसार्थक्येनिनिषेधस्तुव्यर्थएवानआहलक्ष्येति ननुलक्षानुसारादिनासिद्धप्रत्याख्यानंन
युक्तमनआह अतएवनिलक्षणानुसारस्यनवाप्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः अतएवभगवतेनि तसिद्धस्यसार्वत्रि
कत्वादेवेत्यर्थः सिद्धंविषमानवचने अशब्दसंज्ञेति अन्यथाप्रत्याख्यानपक्षेहिन्दो
तिदिक् येनवि अस्माकंनकेवलंसुविभक्तावेवेदंकिंत्वन्यत्रापीत्याह किंवहुनेति अन्यत्रार्थेइति अत्रमानंक
र्तृकर्मणोःकृतिश्रुतीत्याद्यर्थनिर्देशः इतरत्रलक्षणयासाधुत्वेनतदर्थस्यसमवहितोयेमानसाह प्र
त्ययस्यारिनो उक्तहेतोरेवानआह तृतीयानेनेति गौणलक्षणयेतिभावः ममनुननहिरोधः सिद्धार्थोनुवा
दकश्चावान् वोधयतत्प्रकारकसेवांगीकारान्ननव्यवि शेष्येपीत्यतआह तदुक्तमिति नथाचभाष्यप्रो
क्तप्रत्याख्यानेतिभावः धातोर्यतमिनिश्रवधवधिमद्भावः षष्ठ्यर्थः अतएवयस्मात्परइतितृतीयकोटिनि
प्रक्षिप्तो संवंधसामान्यषष्ठ्यैवनस्त्राभान् उपलक्षणमिति अतएवस्मानइत्यसिद्धिसाधनेवा

नाध्यामवगंतव्यम् व्याख्येनि संज्ञानन्नहिधिवैयर्थ्येलक्ष्णासिद्धिमूलकाहित्यर्थः परःसंनिकर्षः प्रायःप्रेरणेनाहि
अयंभावः परनिरूपितमनांतरीयककालव्ययेनपूर्वत्वसंहितानथैवपूर्वनिरूपितंचपरत्वंविनिगंतुंविरहान
संहितायामिनि चप्रदेशेकार्यविशेषणंनदाश्रयत्वमेवचनद्विषयेनदुभयमपिनिमित्तोपादानेननिरूपिनाद
मिवप्रत्यासत्तेः अनुपादानेनुयत्किंचिन्निरूपितंकस्याप्यप्रत्यासन्नत्वात् नदुपात्तस्येयथाइकोयणचिकयोहो।
आधेअजनिरूपितेइगनिष्ठपूर्वसाहित्यंहिनिष्ठयनिरूपितंपरत्वंसा अनुपादानेनुयथावावैसानेइति नत्र
सप्तमीनिर्देशानावहुत्वादुक्तंप्रायइति पंचमीनिर्देशानामवसानकार्याणांचाल्पत्वादुक्तंकचिदिति न्यायसिद्ध
र्थलिंगसप्याह अतएववावसानेइति अतएवासुदेववाचकाकारस्यसंवृद्धावइत्यत्रानुनासिकःरेफस्त्रवोवा
सोरुरित्यत्रचर्त्वेननुविसर्जनीयस्यसइतिसूत्रभाष्यपर्यालोचनयापूर्वत्रानीष्यनएवतथाचतत्रभाष्यंसंहि
तायांयोप्रकर्षगतिर्विवक्षायतेसाधीयोयःपरः सन्निकर्षइतिकश्चसाधीयःयःपूर्वपरयोरिति तस्यायंभावः अ
नुपूर्वपरोभयनिरूपितमःनांतरीयककालव्ययेतेनांतरीयककालगतेपौर्वापर्यसमूहः संहितानद्विषयत्वेन

स्यादिनिनदःनुवादकाकडारसूत्रेणेत्यर्थः नस्यन्यायस्यसंज्ञाविषयः प्रवृत्तेस्तत्सूत्रेवक्ष्यमाणत्वात् श्रेनएवस
माधोसूत्रस्थेवसंकोचः ननुएकस्यएकेवसंज्ञेनिनदर्थात् कथंनस्यापिग्रहणंनिरिहसंज्ञिनोर्भेदादिनिचेत्सत्यम्।।
संज्ञाहयप्रयुक्तकार्येष्वेकवर्णवृत्तित्वेनसंज्ञिनोरप्येकमभिप्रेत्यभाष्यवार्त्तिकभावोक्तिरिनिकेयटएवस्थितत्व
लुनसुनतत्रापिनिसिध्यत्वेनायासंविनैवसमावेशइतिवोध्यम् यंकिञ्चिन्मिमानानुसारेणवैचित्र्यंनिरिनि
अयुक्तत्वादिति इदमुपलक्षणंपूर्वोक्तलक्ष्यासिद्धेरपि एतेनसादेश्स्थेत्यस्यमंडूकानुवृत्तिरेकदेशस्थतत्वप्र
तिज्ञाचतवममतुसूत्रद्वयेसंहितायामित्यस्यमंडूकगतिरितिसममेवेत्यपास्तम् परेणवसंहितेत्रिवहुतरमोस्व
रूपेतत्वाच्च केचित्तुपूर्वोक्तप्रत्याख्यानेननेषामनविधानकल्पनायथाश्रुतसाधित्याहुः मुन्निङ तिङसुविति
स्पर्द्धेतिहारत्वेतिङःसाहचर्यस्यनडिसवुङोरितिज्ञापकस्यचोघोतोक्तस्यसंभवेपिटापडापडीपचापचुपा
शकल्पपुमुकनमंपकारेणात्रनदसंभवात् नदःपहायोभयसाधारणमाह आख्येति स्कादिष्वित्यादिग्रा
ह्यादिस्त्वेक नचतिङःसाहचर्यादेकसूत्रोपात्तएवसुवमीतिवाच्यम् व्यङ्व्यङ्ऊङास्त्रानत्रापिप्रत्याख्याना

द्योतहिनदंतविधिनिषेधस्यकिंफलमित्याशंक्यिते एवंचतत्सामर्थ्यात्प्रदेशेषुतदः सावेदषनीर्णासिद्धेने
दमसाधारणमस्यप्रयोजनमितिचतदाशयः ननश्चयदिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतस्यसंज्ञास्यात्तदंत
षुपुनस्तदंतविधिःस्यादितिप्रत्यया नंगृह्णातीतिसमाहिते घादिभिरुत्तरयदस्यविशेषणादितिभाव एवंतकु
मारीगौरब्राह्मणितरेत्यत्रकुमार्यादेहस्वः प्रसज्येतेतिनच्यादेत्यात्त्वरितार्थमितिसंयतमेकश्रुतेर्जनमितिब्राह्मण
मस्तत्रसमाधेःफलत्वात् कैयटंकटाक्षयन्सिद्धंतत्वेनपूंकंनाटयति एतन्निषेधेति पूर्वोक्तप्रयोजनंतुन
सतिसंभवेउनरपदेत्यस्यविशेषणत्वात् अतएवचिनात्त्वेषुनहस्वः अतएवतदधिकारात्प्रत्ययग्रहणेएवनि
षेधआश्रीयतेस्यप्रत्ययविशेषणत्वासंभवात् नचेति यद्यपिसामर्थ्यान्नभविष्यतीतिसमाधिरनुपदमुक्तोवा
क्यमस्तथापितत्रासिरेवनेतिन्यायंसमाधिमाह यदत्वेति तत्रसोद्योतस्यभावइत्युक्त्वाप्रदीपाशयंप्रदर्शयति
त्वान्नतद्विरोधः अन्येतुस्वस्यक्रियेवयस्याक्रियेतिन्यायेनशंकात्वेनैषानुवादः अतएवतदः व्यवधानेन
वक्रैकासमासाधानांतरंचसंगच्छतेइत्याहुरितिदिक् यद्वा ननुसंज्ञाविधावित्यत्रस सामामप्यष्ठ्यासमासेन
प्रदेशेपितन्निषेधःपरिभाषयैवसिध्यतीतिसामर्थ्येननद्यारणेविफलंकर्मषष्ठ्यासमासविशिष्टज्ञापनेत्वन्न

कालेऽयानित्यादौ कथं प्राप्तिर्पेक्षिकत्वमत आह इयानिति इदं चान्यथासिद्धसुपलक्षणार्थमुपात्तं कृदेवाधि
कृतन्यायेनात्रातिदेशात् नहिकार्यकालेऽपदेशेनैवैककालता नातिदेशेनेत्यत्रमाममस्तीति स्पष्टं चैतद्ग्रे
वक्ष्यति स्रोदिष्यतेचास्माभिरुपरिष्टात्ध्वनिनेवास्यतत्वंवक्तेत्यत्रास्त्वर्थेइतिप्र योजनान्तरंवदनाय्यैर्थ
कृतान्यायसिद्धमप्यर्थंप्रमाणयति हलिसर्वेति हलोन नुनुक्तहलणभोजनन्यायेनप्रत्येकंसर्वेकिनाऽऽश्र
आह अनंतरेति अयंभावः हलित्येकवचनेनैववर्णग्रहणेजातिग्रहणात् हलंनाक्षेत्यत्रेवाऽत्रापिहलि
समुदायस्यसिद्धौसमूहबोधकैकशेषबोधकबहुवचनभोजनन्यायेनप्रत्येकंसंज्ञायामनेकेसानुनासिकवर्णे
ग्रहणज्ञापनग्रहणेपिलिङ्गित्वात्समुदायेपिप्राप्नोति अतःसमुदायेऽवप्रत्येकंपर्याप्ताः केवलेसमूहेपि
वर्तमानेबहुवचनमितिचेन्नाह अनंतरेपि बहुवचनेनकेवलव्याकृतावनंतरग्रहणंव्यर्थमवश्यमनुक्तं
नंतरग्रहणेनैवकेवलव्याकृतातिरिच्यमानबहुवचनंप्रकृतार्थसाधकमेव ननुकेवलेपिकदाचिन्नेष्टं
संदृष्टेत्वेनकथमनंतरऽत्यनेनतद्वारणमतआह तस्यविशेषणतेति अतिरिक्तस्यैवेति अतएवैकोजि
त्यादिव्यवहारोससहायेभेदारोपेणकृतोभाष्येनदर्शनमन्यत्रे व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति प्रकृतेनुसारेहाय

योगत्वेफलाभावस्य वक्ष्यमाणत्वाद्उभयोरकशेषेनफलम् किंनुहल्वद्हलचहल्लुच्हलद्त्येवन-
समूहेफलाभावान्नदऽवयवेऽवतीहयोः समूहेपर्यवस्यति नत्वेकस्मिन्नऽनतरासुक्तः हलादेर्द्वे
द्वेवहुवचनंतुव्यर्थमेवमात्रालाघवार्थंवा हलावनेनतरोद्दसुक्तःएकमात्रागौरवादिनिवोधम् चिन्त्योयम्फ
लाभावादिति ननुमद्क्तामद्क्तुमित्यत्र स्यात्पूर्वमितिसंयोगादिलोपःफलमस्त्येव तच्चजकारलिप्त्य
र्थनिवार्त्तिकेनफलादिप्रत्ययेनहिधानादिनिचेन्नमऽजोपिमिदंत्यात्परस्यासु नैवंमग्नद्त्यादौन
नापत्तिरितिवाच्यम् नलोपविधायकेष्वमद्क्तुक्तादोषाभावात् यद्वानुमविधायकेणयोगस्यमि
नश्चेकलिमसजेः सज्झिमसजेःसकारस्यनुम्मादेशद्त्यर्थः भ्रस्जोरोपधेत्यत्रेवसकारस्यनिवृत्तिरितिनुवृ
द्धस्याहितियत्तुपाठकःसमुदितानामितिपक्षेपीदंचोद्यसम्भवेवर्त्तमानेनराद्सुक्तेविजायेय
वधानेनरंनिर्देशेनतस्मिन्नेवनकारोकारोकारयोर्व्यवधानाभावात् तितउरद्द्त्यादावसंहितयानिर्देशेपि
योः संयोगसंज्ञावारणेनानेनराद्त्यस्यसार्थक्याच्च द्रप्समित्यत्रेवमित्युदाहृते मलपरानुवृत्त्यो
संयोगादेर्वा पूर्विधानेनप्रकृतेनहारणेनुसदित्यादौनदापत्तिर्वाध्याकिंचेति अथनादीपीतिन्यायस्यतु

वादिनिवाच्यम् साक्षादुच्चारितस्येत्यस्यगुणेरप्रापितस्येत्यत्रनात्पर्यात् इतिवार्थादिति नचैवंगणयतीत्यादौदीर्घ
नस्यानिवृत्तिनिषेधःस्यात् वृद्धेरपिदीर्घत्वादितिवाच्यम् अनुस्वारदीर्घजश्रित्यत्रपूर्वोत्तरसाहचर्यात्प्रत्यक्षवृत्ति
हितस्यैवनस्यग्रहणात्णप्रत्ययापवादितिवात्तिकेपीयऊदिसाहचर्यादत्यनरोपादानेउभयत्रनस्यादितुभयोपयो
नम् एवंवृद्धौवेत्यत्रापिवोध्यम् ध्वनितमिति अतएवल्कोधिकरणेवेत्यादिविहितेनेकनिष्ठाप्रयुक्तकार्ये
ष्वविहितयोःसत्कार्यम् शालादौवृद्धकार्यंपचंतीत्यादौगुणकार्यंतत्रादिग्रहणेयणोमयइतिरकस्यहिवचे
पदाविहितेपिशालादीनामाकारादीचैचेतिगुरुत्वेह्रस्वपदाविहितेपिदेवदत्तादिपदघटकह्रस्वस्यगुरु
तिगुरुत्वंचसिध्यति अपालमिति विधीयतेइत्यध्याहारेचपुमर्गुणवृद्धीग्रहणमवमानमितिभावःनचैव
मपिपूर्णएवंसूत्रहयाःनवृत्तिःक्रियते तत्रोभयानुवृत्तिसामर्थ्यादःपेक्षितार्थोभविष्यतीतिनदोषायेवं
तिवाच्यम् विधीयतेइत्यस्याध्याहारेपियत्रगुणपदमस्तिमिदंगुणइत्यादावःतोगुणाइत्यादौचयत्रचादुप
स्तिपदवीनामइत्यादौउभयत्रापिप्रवृत्तिसंपादनेनोभयानुवृत्तेःसार्थकात् अचश्चेत्यत्रव्याख्यातेननिर्दि
पिग्रहणेतदाश्रितसिद्धप्रत्याख्यानेनास्त्येनिपंक्तिर्विपूतीतिसूत्रभाष्योक्तानंचमन्यकारकाणिविधीयंतेनि

लिंगस्यविधे यविशेषणत्वेइत्यर्थः पदस्यापिप्रकारतयाभानात्प्रकृतेनदोषइतिवोध्यम् अनुवादेपितत्प्रतिनि
र्ति कर्मणिघञ् अन्यूघमानविशेष्य विशेषणत्वेस्वस्यलिंगस्येत्यर्थः तेनेति पदोपस्थापकमकृतपरिभाषा
इत्याःनिरुक्तपरिभाषाणामनुवादेपिप्रत्यगीकारेणेत्यर्थः प्रत्ययस्येति आपीत्यस्यककारविशेषणत्वाद्घीकारस्य
लोपवारणाभाष्योक्तविरुद्धेनपरिभाषासत्वेइतिवोध्यम् स्पष्टार्थमेवेति परिभाषामंगीकुर्वतस्तवमतेविधेर्यं
नइत्यध्याहारेतात्पर्यग्राहकंप्रकृतसूत्रगुणवृद्धिग्रहणमित्यर्थः नवममविधाविनिपरिभाषानित्यत्ववोध नार्थत
तेनेत्यादिस्तस्तिनयोरित्यादौनदोषइतिवाच्यम् एवंसतिताममेगीकृत्यैवस्थानेग्रहणेनपरिभाषासामान्यस्येव
ज्ञानित्यत्वज्ञापनेनस्वाभीष्टसाधयितुमुचितत्वात् नचैवंपदोपस्थापकत्वेमिदेर्गुण्यसाद्यौ दोषएवस्थानेगुण
निर्णयस्येवगुणवृद्धिपदेविधेयसमभिव्याहारेणैवकार्थवोधात्य नरभावित्वेनालोन्त्यपरिभाषायस्यो
स्थान्तरङ्गत्वाभावादित्याशंक्याह नत्वेति वाक्यार्थवोधपर्यालोचनेपिविधे यत्वस्यहेप्रतिवंधकाभावेपि
पिशृप्रथमीतपदमात्रदर्शनेनतन्नज्ञानेसुलभमितिभावः वृद्धिर्यस्येत्यादौचयच्चव्यवहारस्याद्यापेक्षयैवेति
वधकत्वंवोध्यम् आद्यन्तवद्ग्रथमानपदोपस्थायैवतेनगुणोयङ्लुकोपित्यादौनदोषः तेनचेच्छिनत्तीत्यादौअन्ना

नेकोगुणसिद्धिःपरस्त्रीपरस्तुचेत्यादौतुप्राप्तलादिपर्यालोचनेप्रतिबंधकंप्रथमायास्तत्वमेवेत्यर्थः ननुप्रथमा-
यामेवतत्वमितितेनपरशुमित्यादौनदोषइतिबोध्यम् अचश्वशेषमितिपदोपस्थापकंचेत्यादव्याप्तास्त्रयण्
विधीयतेइतिपदाध्याहारश्चतैत्तिरीयइतिसूत्रेत्यदादीनामदसादौछेचेत्यादौचनदोषः अन्यथापरत्वादलुनः-
स्यप्रवृत्तौचिछेदेतिनसिध्येत्यदादीनामत्वमंत्यसनेस्यात् श्रीपद्धत्रमित्यत्रैवतुकस्यात् नदेवछत्रमित्यादावि-
तिबोध्यम् आद्यौटकितौनैकत्रान्वयइति विशेषणंतयाविशे ष्यतयाचेत्यर्थः आद्यसविशेषणत्वात् दुछेन-
स्यात् अन्येसाहित्याभावादेकशेषोनस्यादितिबोध्यम् हुहोनप्राप्नोतीत्यत्रहुछपइमेकशेषसाप्युपलक्षेअमा-
प्रत्ययसुकघतइति नचकिंप्रत्ययेउभयोरपिसुभावेसंभवाद्विराधाभावेनविप्रतिषेधसूत्रात्प्रवृत्तावेत्यत्वे
नधानुत्वं आद्यिंप्रद्यिंयष्पेत्यादावेरनकाचइतियणादेशप्रसंगइतिवाच्यम् तेननस्येवात्रध्यवधिमद्भावस्यावश्यो
वश्यवाक्यविभावस्यचलोकनेत्रविरुद्धत्वात् प्रकृतसूत्रभाष्येवकेरप्युक्तमितिबोध्यम् ननुअवयविनःसूत्रेदृश्य-
नुपादानात् आद्यंनयदाकांक्षितोऽवयवीकस्मादाह आद्यनाक्षिप्तइति तदाकांक्षितइत्यर्थः पछदार्थइत्यत्र ३०
दितूक्तिनौतत्राद्यंनयदोपस्थितिरितिसूत्रार्थेनतत्रतत्रषष्ठंतस्यसत्वेनतःन्वयेननेराकांक्ष्यमितिरलाविनि

किमिति मत्वर्थीयेनिनाटकिताविति वक्तव्ये कुक्कुरकाकोलनकार्यइतिलाघवंपदलोपेवधुडादौटोस्वारणेनापदेशा
टकारवानकौक्कारवोश्चेत्यर्थइतिप्रश्नः टकिटकारयत्वककारयत्वोभयसत्वेनोभयोरपिप्राप्त्याविशे धानसमावेशाश्र
संभवेनविप्रतिषेधसूत्रमाष्योक्तरीत्यादि दृष्टांतेनेत्यर्थः इदमुपलक्षणं अप्रतिपर्नेरपिनत्रोक्तप्रयोजनेदृष्टांतेनतुल्यमाश्र
पिप्राप्तेश्चरहिरंगेणसिध्यतीत्यत्र परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽनिष्टमेवतुनायादिनम् उभयोरपिविशिष्टयोर्यो
त्वेननत्वाभावात्पूर्वपरविप्रतिषेधाश्रयणेतुनमानमितिभावः नरोश्रयणेतुशुषः कः आदेश्चकः घानसंज्ञ राज्ञः क
चरसिचवावसानेवाकूपदइत्यादौदोषोवोध्यः यद्वातदपिमास्तुटकावाघनयोः संज्ञेइत्येवार्थः धुडादौकधुरनिष्ठ्य
कूपदेटइतिचत्रात्रांघस्वरूपपरंनपुंसकंधुटभवनिधकारआद्यावयवइत्यर्थः यत्रचाटसत्कादावुच्चारणार्थोकारस्त्र
त्राद्यादेशापत्त्याष्ठ्यकूपदत्वासम्भवस्तत्रकर्मधारयोवोध्यः परनियोतस्तुअनित्यत्वात्तत्रकारणास्पूर्वोक्तेर्जघन्यादिहि
पदैर्विहितेतुनानिप्रसंगः उच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वात् तत्रचादौमध्येचतवर्गममकौठस्येकः कोनाम्नः इत्यादौन
त्रापिजश्त्वाभावेनसमासाभावनिर्णयेननदोषः यत्रचादेश्चकइत्यादौउच्चारणार्थवर्णसहितस्तत्रापिविशेष्यानुरोधा
आदिर्भवतीत्याद्यर्थासंभवेनपरेष्वेत्याद्याविवव्याख्यानेनत्वस्वरूपपरत्वमेवेतिनदोषइतिप्रत्याशयःपर्यायेणा

तिविशेष्यानुपादानेपिप्रकारत्वोपस्थितस्वरूपस्यैवतत्वेस्यात् तथाचदूरंकिमाद्येतत्स्यायोगपद्यासंभवेनटस्येवपर्य्यो-
येणतत्रापतिः संज्ञिभेदान्नशब्दपरविप्रतिषेधइत्युत्तरार्थंयः मिदचोऽन्त्यात्परः मस्यश्रवणार्थत्वेनापिसार्थक्यसंभवाद्
हनिर्देशेति नन्वऽसरसमाम्नायिश्चोमध्येऽन्त्यओकारएवेत्यऽतिप्रसंगोऽन्यत्रिश्चेत्यतआह यस्यसमुदायस्येति एतेन
तस्यैवेतिद्वितीयतच्छब्देनपरामर्शात्प्रथमस्यप्रकृतत्वबोधितम् सौत्रमितिनिर्धारणविभक्तेःसमूहवाचकाट्टु
त्यनेवेष्यमाणंनयाऽचपदेएकदेशावयवकत्वेनतस्यचसमाहारद्वन्द्वविषयेऽप्राप्तावबहुवचनंहिवच्चनेचतत्रभाष्ये
कारकेइतिसूत्रस्थवक्ष्यमाणस्यापूर्वार्थकल्पकत्वमानाभावात् एतेनतत्रसौत्रकल्पनापेक्षयाप्रकृतनिर्देशा-
नतभ्राष्ट्रस्यसप्तमीसंकोचकत्वमेवोचितम् षष्ठीशेषेइत्यस्यापिसंकोचकल्पनेमानाभावादित्यपास्तम् यस्यविभा-
हितस्यैवेति अन्यथाचस्यानपरामर्शःततःपरत्वस्यतदऽवयवत्वस्यैकत्वविरुद्धत्वात् न्याय्यऽयंलिंगभेदाश्र
अनयैवेति परिग्रहणंकुर्वतःसूत्रकृतोपिसमुदायभक्तत्वमेवसंमतम् अन्यथाभिदचोऽन्त्यपरेत्येववक्ष्यत् ननुतथा
थैवास्तुकिमेत्याजऽवयवत्वेःसाधारणंदूषणमितिचेत् अजादिधर्मस्यविशिष्टेनिर्देशेनतत्कार्योपस्थानत्र
तत्रपरिभाषानित्यत्वप्रयुक्तंगौरवमितिग्रहणइतिभावइति तथाचवक्तुर्मूलकृतइतिभावः वस्तुतस्तुउरणएप

स·भ
३१

मः विरोधादिति तुल्यन्यायतस्मिन्नित्यादेरपि संभवात् पदोपस्थापकस्यतत्वेसत्वितम् तमपकिमिति येनक
नचित्सादृश्यस्यकेवलान्वयित्वादंतरग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षलाभेसिद्धेतद्व्यर्थमितिप्रश्नाशयः यथास्यादिति
यथाज्ञापितेचारितार्थ्याभावेप्यः णुदित्स्त्रीयाप्रत्ययपदस्यभाव्यमानपरिभाषाज्ञापकत्वेतत्स्यात्तत्रयेपि
अनेकविधानर्थसत्तावोधकत्वमित्युत्तराशयः नृच्चक्रोष्टुरिति सूत्रेक्रोष्टुरितिषष्ठंतमितिभावःस्त्रीपुंवच्च
त्यादीनुषष्ठ्याःस्थानेप्रथमास्यष्टेचेदंस्थानिवत्सूत्रेकैयटे तुन्नंतान्प्रथमेत्यादिवस्यमाणग्रन्थस्तुप्रकृतस
त्रप्रत्याख्यानेलोकन्यायेनसिद्धिरित्यभिप्रायेण नहितत्रापियत्रस्थानषष्ठीत्यर्थोपि स्वारंभपूर्वविप्रा
निषेधकोजिकस्यतज्जन्यावग्रहणस्ययथासाफल्यंतथातत्रैववक्ष्यते तस्मिन्निति पदार्थैकदेशे इदंसूत्रं
निरर्थकमपर्यालोच्यतत्पर्यालोचनेनुयथार्थेसतिवक्ष्यति स्वतंत्रस्येति अनुकरणस्येतिशब्दयोरंतर्भूतण्यर्थ
नत्वात्तत्रतत्रतथार्थतत्तद्रूपेणशक्तिग्राहकानपेक्षेणनवा इत्यत्रेवेति पक्षेनतस्मात्पदेघटितत्वेनेत्यर्थः वा प्रमः
धनार्थेतिनन्वत्रोपस्थित्यानस्यैवप्रकृत्यर्थत्वनिर्णयइतिभावः समानेतिदंचनफलपदोपस्थापनत्वेकेचिन्मन्वे ३३
तिवोध्यम् पुनस्तस्यैव स्वार्थेपुनरालाभेशेषेवाइतिशब्दाभावेसप्तम्याउपस्थितनरत्वेनप्रकृतेस्तदर्थकत्वमवगृह्यवि

नेति प्रत्यास्यानभाष्येणविरुद्धमेतन्नामधिककालव्यवायेप्रवृत्तेरनिष्टत्वानुमानेनेत्यर्थः अनङादीतिआदिना
पदात्परस्ययुष्मदादादेशाश्छंदसीति एतेनपरत्रव्यवहितार्थत्वंव्युदस्यति अलोन्त्यस्यस्थानेविधीयमानस्तद
नि अलोन्त्यस्येत्युक्तेनन्तस्यावयवषष्ठीत्वकल्पनानकथमिदं तस्मात्पूर्वसूत्रेषष्ठी पदस्यसंभवेनतत्रानयोग
कस्यसत्वान्नापितस्यैवानुवृत्त्याफलतीदंकोभवतीत्याशंक्याहविधीयेति परिभाषाणांप्रविशेषसत्वेव
प्रवृत्तिरित्येतदत्रभ्यमाह अलसमुदायेति षष्ठीसमासेनालवाचकसमुदायेत्यर्थः नन्वस्मिन्भिन्निर्देशः कथं
परस्यस्थानेइति परत्वविशिष्टस्यस्थानेइत्यर्थः विहितविशेषणत्वादिति यद्यपिविहितपदंध्याहारेपचमुपरि
यपरत्वस्यापध्याहारइति सेज्ञासूत्रेउघोनेऊकम् नथापिनत्रपरोक्तोविहितइत्यादुपलक्षणयात्रम् प्रकृतिमु
त्रयणमुख्यविशेषणत्वेप्रवृत्तिरितिनविरोधः इतिपदेरविवृतिसंग्रहेपरिभाषाप्रकरणम् इतिचंहिताय
अपिवक्ष्यतीनशुद्धनतुपूर्वेणापिसंहितायाउक्त्वाद्धिभ्यामनयेतियोगानाधिक्यंटनेत्यत्रनपकारेण गतः
तस्याःसत्वात्संहितायामित्यस्यविषयसप्तमीत्वेनविषयइतिपुनरुक्तीचानग्रहणमर्थवंतिविषयभूतेत्यधिकृत्य ३५
यमाणविषयसप्तम्यात्वस्यटीकायांसमानाधिकरणेसतिसप्तम्यन्तस्यसमासेविषयशब्दोजहत्स्वार्थः परि

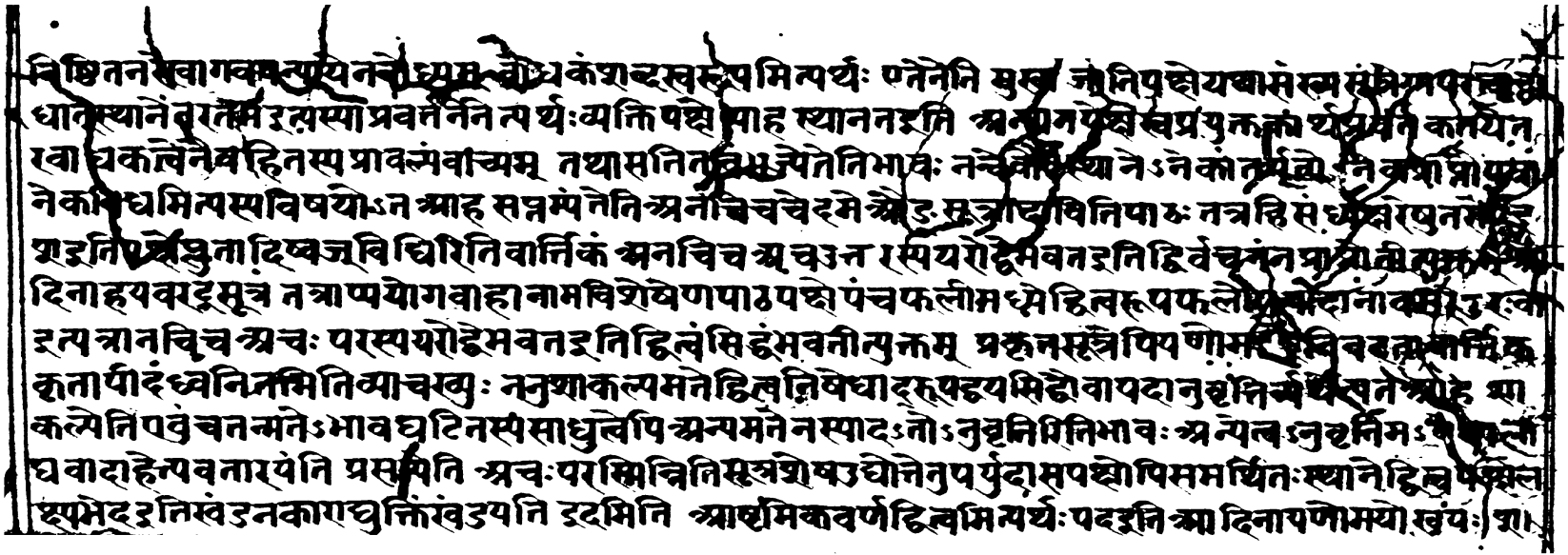

स·म ३५ इति चेष्टीयेति बहुव्रीहित्वमत्रयीति अत्रयथाहस्वानपूर्वइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधोनतथात्वेवाच्यानेस्पष्ट
मस्यानिवदा अनलित्यस्य पर्युदासनेष्यात्यल्लिमित्यत्रविधावित्यर्थेवृद्धेरकेनेत्यादौदोषःविशेषणेएव
ङ्गमिरित्यादौदोहलक्षानानिदेशेनेसादिग्याहत्याचरितार्थेप्रकृतसूत्रेप्रतिषेधइतिभाष्याऽसंगतिस्याहपूर्वेण
नीतिनत्वरूपेतुप्रकृतसूत्रस्थभाष्यग्रंथोपोद्घातेषुस्पष्टम् वस्तुतःफलानुरोधात्लाघवाच्चपर्युदासेनभाष्यप्रक
लितार्थकथनपरं अतएवशालीयेकार्येत्वत्यादिः तथाचतत्सत्वेऽपेसूत्रार्थःपर्यवसितइतिघमे
त्वेनस्थानितावदिकः अनलमात्रनिरूपितत्वाद्विधिः घटितश्चयोधर्मस्तदाश्रयेनदं
अथचविशेषकर्तव्यस्थानिवद्भवतीति मुद्गोमिषिकल्पानमयेइदम् एकस्तत्वेनादावतिदेशेन
र्मविशेषणं अत्रमानंतुभोगोइतिसूत्रस्थभाष्यं अयहीदित्यत्रेकारस्यइत्वेनस्थानितानस्पर्शा
त्वात् अनलइत्यमिति तदःनिर्देशोभवत्येव यत्रलिटीत्यत्राऽनियमेनानाभावेनभाष्ये
भाष्यत्वेनाश्रयस्थितेःउपस्थितावेऽपिजभिन्नस्यैवइतिभिन्नस्यैवइति
अत्रचात्रभाष्यमत्रं एवंशसीत्यादावपिओकारस्यैवोइत्वेनस्था

थमोपत्वानिदेशाय त्वद्दीत्या कृतेपिप्राप्तिरेवनेतीत्यपास्तम् अनिषद्वार्थमनिषद्वा उभयत्राप्यकारः कार
योः सवर्णदीर्घविधौपूर्वत्रासिद्धत्वेनपरत्वेनचस्थानित्वात् तस्यचानलृनित्वात् अचेपूर्वनिवेनापुत्वस्यमुख्यस्य
च अन्येषणादित्वेनआद्यावयवाच्चानिदेशस्यनिषेधोमासंभाव्यतामित्यः दीर्घश्चेतिविशेषणमित्युद्योतेस्पष्टीकृत्य
स्वरूपमित्यस्याविक्षयेतन्यायेनेतिलौकिक न्यायेनसिद्धेवस्यमाणनयाकृत्वानिदेशस्यसत्वमात्रं तुवस्मादः
पिविधौस्थानिवत्वप्रकृत्यास्थानिनिमित्तकेनाकृतेनाकृतेनाकृत

स्यनसंनिमित्तस्यवृत्तिप्रकृत्यर्थेवृत्तिरेवेतिदेशप्रवृत्तेः स्वभावसिद्धत्वात् अतएवेति अत्रैवेतिपाठः उक्तरीतिपं
चम्यन्तस्याग्रेसत्त्वात् प्राक्स्त्रीयमेवेति नत्वंचशास्त्रवोधनापर्यालोचिकरणत्वं त्रिवादेरनिदेशाय विधेयतेति ना
क्तम् दुर्लभमिति नचाणोनिमित्तकाप्तेनेसुलभेतिवाच्यम् प्रत्यासत्त्यासर्वनामस्थाननिमित्तकायःस्यात्प्राण
न्तुम्विधौ नचकार्यकाले अग्नीदित्येत्रवयथोदेशेपि वाग्रीदित्यत्रपूर्वोक्तवत्त्वेनाणन्तपराहिवत्वेनसर्वनाम्नस्थानत्वे
नपुनःसंज्ञाप्रवृत्त्यानन्निमित्तिकापिसुलभैवसेतिवाच्यम् एवमपिप्राणविधानावधित्वस्यैवयस्त्रियामित्यत्रसत्त्वेनश्यायस
मित्यत्रन्यायेविनादुर्लभत्वात् नवानुमानिकेनस्थानिवत्त्वेननदीसंज्ञाभःभ्रेदित्यस्याप्यर्थवत्त्वेननस्थानिधर्मेणाभा
वादितिदिक्परिच्छिन्नेति प्रातिस्विकरूपेणवोधितंपरिमाणमानुपूर्वीविशेषोपस्थापकत्वेनोपस्थापकस्यतद्धिकेनार्थेनतदंशभा
वादिति ननुगंगाप्रविष्टनदीदृष्टान्तेसिद्धत्वेनाकोटिनिषेधज्ञापिते नयनेत्यनेनन्यायेनाकृपरिमाणेनोधात्वादि
प्राद्धानोसश्चमूकेसाकचूकेपत्याप्रवृत्तिरस्तथाप्यत्रेच्छादृष्टान्तसिद्धेनप्राप्तौनिषेधज्ञापिते नानेनापिनिङित्त्वादिनाम
दर्शःकुतोनेतिचेन्न वैषम्यात् अकृपरिमाणानामधिकेप्रवृत्तिमतानदीत्यादेर्नसार्थक्यंगांदीवादित्यस्यार्थ ३९
वोधकत्वांद्यतिदेशेनसार्थक्यमिति नन्वेवमंगसंज्ञाचाप्यकृपरिमाणानामिपगसंज्ञासूत्रस्थभाष्यादंगसंज्ञा

क्तपरिमाणनिष्ठतयाऽनतिदेशेऽप्यायसाविनिपूर्वभाव्यविरुद्धेन। तथोजा।त्ववदुक्त्वानतिदेशेहितीयेभाव्य
विरुद्धेयेत तथाप्राग्दीव्यतोऽणिनिसत्रेउक्तपरिभाषाज्ञापयित्वातेनैवपदत्वेसिद्धेपचन्तित्यादिस्थानिवद्भावेन
मेकदेशविकृतोपसंख्यानंचोद्दिनंतंत्रकर्त्तव्यमिति।भाष्यकैयटादिकमपिविरुद्धेतेनिचेन्न।आयसाविनिभाव्य
णाद्यर्थमेकदेशेपयुक्तत्वात् पूर्वोत्तरेतिपरिभाषया पूर्वमेवस्वरप्रक्रत्यादितोयस्यापिनथात्वात्तस्यात्वेनिप्रकृत।
सूत्रेभाव्यंएवंप्रत्याख्यानस्यदूषितत्वेदंतनीयस्यापिनथात्वात् अक्तपरिमाणेउक्तन्यायाऽप्रवृत्तसाधारणफल
नुसजुषमाचष्टेसजूरत्रऋत्वाभावः आनुमानिकलुसजुषोऽप्यर्थेवत्वेनसजुष्टस्यस्यानिधर्मत्वाभावादि
त्याहुःऽदुदुषधेभ्योणिचृतुपरमनमिहिनोऽनेरिनिदिक्तंदुलेति सतिनत्वेनलोपःस्यात्।नन्वनादेशाविधाने
सऽस्यतआह आदाविति तेनसिद्धेनसंग्रहः अत्रहिसर्वस्मिन्नणयऽत्यत्रालुकिनलोपेपिसंज्ञाविधानस्या
सिद्धत्वेनसंयोगेगुरुसंज्ञायास्त्रिनीकारस्यप्लुते नोच्चारणस्यसार्थक्यमिति प्रत्ययानत्वेप्रातिलुनेपूर्वसवर्णे
आसित्यादौआद्यिवत्वेनप्रत्ययत्वेनतःआनुमानिकेआनादेस्थानिवत्वेनप्रत्ययत्वेनदंतत्वेऽर्थेसमात्रप्रसङ्ग।
मितिवाच्यम् विशिष्टातिदेशस्यन अशास्त्रीयत्वात् त्वोपनिमिति एवमऽचिनवमित्यादौपित्वाऽपिदेशेपिडित्व

पत्तिरिति निर्वाध्यम् स्थानिवत्त्वेनैवेति निष्ठात्वस्याकृपरिमाणनिष्ठतया च पुरुषदृष्टान्तसिद्धेरिति मात्रः नचा
निष्ठायामित्यस्यानिष्ठा व्याकृतिः फलं किन्तु कृत्वेनसादृश्यग्रहणं तिङं तन्व्याकृतिरेवेति कथं तावकेनेत्याच्यम।
तन्मात्रफलकत्वेऽकृतीत्यवक्तव्यत्वात् प्रसज्येति असम्बीजमाख्यातेश्वरतोवसेयम् लेशानुसारिनियम।
शादिसूत्रेऽपीञ्जि पर्युदासोज्ञापकं इतिवाच्यम् अभूततद्भावेप्रवर्तनेनसार्थकात् नहि कृदेवर्वकुर्यकगौरवा
त् नन्विदुदुपधेतिसूत्रेऽपत्ययपर्युदासोज्ञापकः नहि प्रत्ययावयवत्वस्थानिवत्त्वाद्धारकत्रिसर्गःस्तौतिमचभिसि
एकदेशविकृतन्यायेनअकृपरिमाणत्वात् नापिततस्थानापन्नेतिलोकिकेनअकृतसत्रीयोद्योनाकरीत्यादिमति
त्तस्यैवप्रत्ययत्वस्यापिसंस्कृपमित्येतद्विषयत्वाविशेषात् नचैतदःविषयः प्रत्ययावयवत्वमेवानिर्दिश्यनात्यस
तिनथैवफलानासिद्धाज्ञापकानुपयोगादितिचेदुच्यतेऽर्थोज्ञाप्यतामसमर्थसमासोवेतिसंदेहेसत्यपेवात्
सनैव्यल्लादिनिभावः अशास्त्रीयेतिप्रत्ययोनत्वत्यर्थेचानिर्दिति सिद्धार्थेकग्रहणज्ञापिनसंभावितप्रत्ययमात्रि
कृतादायउपपत्तिःप्रकृतेतरनामयणेपियथेष्टंसिध्यतीत्याशयेनाह यणिति अल्पेष्टि मात्रनिवेशेन।
भाभगोइतिभाष्ययोजनैवतत्फलंवाच्यम् अलुग्व्यवहारेतिनचात्रपक्षेऽपिनोपत्रेकमधारयेतत्तद्विधि

स्यनेकदेशपुक्तिर्दीप्तिनत्रैवोद्योतेप्यष्टम् मारयतीति दृङ्दृपद्योभ्योणिचोऽनभिधानंतुलक्ष्यैवेति णेश्चेति सूत्र स्थोद्योतरीत्या इदंसामान्येनणिजन्तेनेतिप्रदीपरीत्यानुभवेनमाचष्टेभावयतीतिबोध्यम् यलोपोनस्यादिति य लोपेनिषेधस्तुलोपाज्जादेरेवेतिबोध्यम् दीर्घनस्यानिवर्त्यमिति दीर्घविधौनिषेधस्तुलोपाज्जादेरेवेतिभा वः पूर्वविधिरुद्देश्यकइति सूत्रघटकविधिशब्दस्यर्थः सर्वत्रसामान्येति कर्मप्रत्ययोनस्यैनैवनत्सभवात् क र्तरिषष्ठ्यैतेननदर्शनमुपगमेनपूर्वस्याव्याप्तिप्रसंगः कर्मषष्ठ्यातुनतत्संबंधःसंबंधीतिनाव्याप्तिरेवंकर्मक त्वात् षष्ठीस्थानेऽत्वस्यतुनप्रवृत्तिः एकार्थीभावापन्नत्वात्षष्ठ्यनस्यगुणानामितिन्यायाच्चेतिभावः कस्य। विद्विषेयस्याभावादिति नचयस्यनिलोपस्तथास्यूंचेदंतत्रैवप्रदीपोद्योनयोरितिवाच्यम् कर्तरिकर्मणेक तीत्यादौस्थानिवत्वेनप्राप्तगुणादिवारणायनलुमतेनिसूत्रेबाध्यसामान्यचिंतावश्यंभावेनाचः परस्मिन्नित्य स्यापिनिषेधस्यानुकिंतुनसःप्रत्ययपरतःपूर्वकार्थीभावात् वार्तिकोदाहरणस्यनदीपैवदर्शनस्यत्वात् नित्य मकत्वमितिभाष्यमतेपिनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेनस्याश्रावणकत्वाच्चविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेपिश्र विष्णादिपरित्यागेनानुकूषर्यंनधावतोभगवतोश्रानुकएवाभिप्रायविषयत्वात् एवंस्थितेचिन्त्यमितिवुर्वतो

निषेधकप्रवर्तकोपदेशस्याप्येवंनिषेधांगीकारादिति भावः अदर्शनमश्रुतेरनुवृत्त्यादीनामर्थेनोक्तवचन
मितिबोध्यम् उभयोरप्रसक्तिदर्शयन प्रत्ययलोपविकल्पेति निषेधएवकुतोनेत्याशंकांदूरीकुर्वन्नाह तत्रेत्यादिना
यथाश्रुतेत्याश्रयणायलोपावश्यकत्वेन प्रत्ययलक्षणार्थेभिन्नप्रसंगतिःप्रसक्तस्यनिषेधस्यकिमिति इतितुनेतिशेषः
कोत्वमेपंचम्यामपनीयेत्येवपाठस्तत्वेनुरिति ग्रामस्यत्वेतार्थेनिरूपिताधिकरणत्वेविवक्षितेत्यर्थः हिंगिनिएङ्
हस्वादित्यत्रैवप्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानेनैतन्नास्तीतिप्रत्युदाहर्तव्यम् अत्रहिसुनोतेः
प्राप्तस्यक्ङितोऽदर्शनस्यसुनोतेरुरेवत्रपुरुषाद्दऋेपिसत्वेनतस्यापिलोपसंज्ञायांप्रत्ययलक्षणेनत्रपुरुषा
दऋेपिक्ङितुहिसत्वेनतद्धटितस्यसुनोतावविवादात्तदादित्वस्यत्रपुरुषाद्ने सत्वाद्दर्शनमितिःकृदःनिदः
सत्वमाश्रित्याकारीत्याधातुपदानुवृत्त्यातद्धारणेतुसोममसुतत्रीयतीत्यादौदोषोबोध्यःयत्तुविवरणेनियमाभावा
न्नप्रत्ययमात्रापस्थानेनविधावित्युक्तम् तस्यायंभावःसोममसुदाद्यर्थेभावश्यकेप्रसक्तानुवृत्तेनियमोनेति
नेयंत्रपुंसिहिनीत्यत्रेतिभाष्यंशयइतिभाष्यानुयायित्वादुद्योतस्यसुत्यानविधेया ननुप्रत्ययलक्षणसूत्रे
यमार्थंवात्स्यानित्वेननुगापादनीयस्तच्चापवादेरुत्सर्गेऽनवकाशत्वादेवसिद्धेःसेवेतिनप्रकृतेरनित्वेन

एम:
७८

तेषियरुरित्यादौ अभस्तानामादिरिति स्वरोपिफलम् अन्यथारेणव्यवधानस्यादित्यादिभाष्योक्तमनुसंधेयमिति
दिक् यद्यपिभाष्यकारेणपदार्थनिरूपणपूर्वकंनपरशब्दस्यावयववाचकत्वेनतथापि अन्तपदस्यरेफेत्यसोऽसमासक
स्यनामग्रहणेदंलक्षितिभावः अतएवपरादिसपक्षेनाशंकितोऽत्रनियमानुपपत्तिः अंतर्यीविशेषणत्रयाणामानन्त
र्यंधावकौस्तुभंकटाक्षयतिअत्रयक्षेऽपीति संभवादिति अयंभावः अत्रापिपक्षेप्राप्तेन्यायेनपूर्वोक्तोल्लोपविधि
र्नेतन्नांतरतमप्रदानुवृत्तानांतरतमौनोभवेनःसाधारणधर्मस्तुअवयवावयविभावनादात्म्यात्यनसंबंधेनयोलक्ष्य
वानप्रसज्यप्रसंजकभावनादात्म्यान्यतरसंबन्धेनतत्संबन्धित्वमपहाअस्थानिकोऽणःस्थानिनन्तरतमोरपरूपंवि
धीयते सादृश्येनुप्रसज्यप्रसंजकभावनादात्म्यान्यतरसंबन्धेनलवत्संबंधित्वमिनिमित्तीकृत्यवा दुक्तमसंभ
वेति सूत्रकारेणोक्तत्वेतोःनकार्यमिति अयंभावः यथान्यासेऽष्टौमात्राःगुणादिसंज्ञाविधौरलयरोस्मारणेऽव्यःष्टवे
यवर्घलेऽरिति यद्यपिसमेऽनइदित्यादौनकारेणरेफोनिर्मयरसोपिसमएव तथापिआनडऽनेनइत्यनडुयोः।
प्रयोजनाभावान्नवक्तव्याविर्तिसाघवमेवलयश्चेतिवा वक्तव्यमितिचनथायोगविभागाभावात्यनिपत्ति।
गौरवाभावोचलाघवमीति भृत्सामित्यादाविति अयंभावः यथान्यासेविभर्तीत्यस्यहलादिःशेषस्मृतिपूर्वकंप्रा

योगोसुदयःमिमिनेजिहीनेइत्यादेस्तुनदः पूर्वेकेपि अत्रन्यासेनत्रपरोक्षारणेसर्वत्रापिनन्पूर्वकेएवनक्षिप्तस्या
त् अपरेतुविभर्तीत्यत्रापिनदः पूर्वकेसस्यादितिसनाथविष्णेवेदंग्रथकृत्संमतिदानेन आदिनाऋनदृनस
र्वत्रादृष्ट्यत्ययश्चसंगृह्येनेइतिदिक् वस्तुतस्तुशंकायांतत्रनत्रेतिवीप्सा सत्वात् नदःनुरोधेनश्नुआमितित्यत्र
दोषश्चसमर्थादेशत्वापत्तिलक्षणः सूत्रारंभेतुसंनिपातपरिभाषयानमानुरित्यत्राप्ययंबोध्यइति उरणोरपिति।
नुनसूत्रितम् चाकर्नत्यित्राभ्यासस्यकित्वेनदीर्घोःकितइतिदीर्घापत्तेः तन्नकरणंस्थगितएवविसर्जनीयपितिवश्य
माणंमाधवादिमततुनन्याय्यम् मानाऽभावात् नाकवुकरीसकरिकृष्णासर्वेषांवर्जनायत्नेदीर्घाभ्यासाभान्यविज्ञाया
श्रावश्यकत्वोन्मत्यभिधानेचछायतइत्येव वस्तुतस्तुश्रकिरग्रहणस्याऽभ्यासविकारइतिपरिभाषात्तायकत्वात्।
रभाष्यग्रहणेष्यनाभ्यासनिमित्तकंकिंतएवग्रहणमितिदीर्घोःकितइत्यत्रोद्योतेस्पष्टत्वादत्रन्यासेनदोषइतिन।
त्रामाणियात्तुहाकोहाऽश्रोश्रानभिधास्त्रात्रयङ्लुकाविन्यप्युद्योतेनतत्रेउक्तदोषइति करोकेयदमनेनाम
रुरुदति भाष्यसंमतपाठेश्रोहाङ् वावसेति उभयसंग्रहायाहविकल्पेइति इत्यर्थकोनेति विधयेतात्पर्यकेणनुन
हिनपूर्वत्रपरमसिद्धनेत्यर्थकेन असमर्थसमासापत्तेरितिभावः पूर्वोहित्वेऽसकृज्जश्वंअस्यान्यथासकृदेवेतिग्र।

क्रियायोविशेषसत्त्वादाह कृपेरिति प्रकृतेपीति आदिमिकवर्णद्वित्वस्यद्विप्रयोगत्वेव्यक्तिभेदेनचासकृत्प्रकृतेरिभाव
परिभाषात्वेतिवार्तिकत्वेपिपरिभाषाकृतिकृद्भिन्नत्वेनोक्तत्वादिति भावः एवंतुविप्रतिषेधसूत्रस्यापिपरिभाषात्वो
क्तत्वेतुविप्रतिषेधपदंकिमर्थमितिचेच्चिन्तयिष्यते यणोमयडितिहित्वेचतुर्थमपिवोध्यम् अतेएवेति एतेनानु
वृत्तिर्व्युदासः इदंज्ञानचीत्यत्रेत्यस्यासंबन्धपक्षेतत्सत्वेतुननोपितत्वंवोध्यम् कश्चिदिति पूरणगुणेतिसूत्रेसि
द्धान्तपिष्यमाणरीत्यैदमेवयुक्तंना त्वत्रास्वरसोद्भावनम् जनोरित्यत्रसंभवादाह एत्येधत्योरिति इणोवेति इणो
कारोप्रतिषेधइतिवार्तिकारंभात्सानुबंधकृत्वेऽप्य स्यग्रहणमितिभावः ननूभयोरप्यितित्वेनआरंभप्रत्या
ख्यानयोःफलभेदापत्तेरित्याहुःतन्नादाविति आदिनोपेधतइत्येव आशंक्यनदीकाकुदितिनिर्धार्येत्यर्थः वि
वेकइति आदिश्चमूलेगुणेनास्यपरनिपातः इणितिहेऽप्यमानपरिभाषयाइकृसिहराहे अत्रेति ऐकरूप्यादा
ह एत्येधत्योरिति सूत्रेत्युपलक्षणंवार्तिकस्यापि आदेःपरस्येतिकृतोनसमाहितमतआह यमेवेति परस्यैव
विधानेनत्वदृतिरित्यन्ये तत्रमानफलेमप्येलक्षणसूत्रेति मकाररहितानुकृतिरेषा ऊठिसप्रसारणेति नेत्संज्ञ
केऊठित्यर्थः संप्रसारणपूर्वेतिपाठेतत्सयुक्तपूर्वेत्यर्थः अनभिधानेति ननुप्रत्याख्यानभाष्यवार्तिकेऽणय

दमुपलक्षणमित्येवकुतोनेतिचेन्न एवंसतिअन्यत्रास्यार्थस्यानुक्तत्वेनात्रैववक्तव्यतेतनन्दः नुन्यायभगवतावा
र्तिककृदुपहासस्यादत्रवाकरणेनत्रोपक्रमस्यप्रावल्येनात्रनथादुर्वचत्वात् निरुनिरिति नथासावकारप्रत्ये वि
प्रतिषेधशास्त्रबाधेमानाभावश्चेत्पिवोधम् पूर्वोक्तक्तयेतिपाठइत्याहुः ननुपूर्वधातुसाधनेनेतिनर्थस्य
सार्थक्यमन्यान्तरंत्वात् स्थानरंस्यादनआह पूर्वधातुरिति पररूपेदृष्टभावछेदकाक्रोनेएव वृद्धिप्राप्ता
नमूलोसर्गपावैतारणंयुक्तंयथाश्रुतस्यतुलस्यामिहानत्वेधनयन्नाह सिद्धान्तेति नपरकरणेति यद्यपिउ
पक्रमकारणतात्पत्रप्रकृतसूत्रेएवंफलंदेयम तथापिपत्रेवफलप्रदर्शनपरहतिन्यायमाश्रित्यनएंधत्यादिमाहच
र्योच्चगणपठितस्यैवधातोरत्रग्रहणमितिभावः भाष्यानुग्रहस्त्वत्रमृग्यः वासुपीति पदच्छेदः सिद्धान्तेनानुक
रणमिदम् व्याख्यानादिति धातुग्रहणाभावेप्रत्ययभेदेनमित्यत्रातिव्याप्तिदानयंप्रकृतसूत्रस्थभाष्यरूपादि
त्यर्थः अथाहेति लब्धमितिशेषः समुदायादेशापत्त्यापथाश्रुतासंगतेराह पूर्वेति अन्याद्ययोरिति अलोन्त्य
स्यादेः परस्येतिपरिभाषाभ्यांलब्धमिदम् सिद्धान्तमतेनाह उपसर्गेति नात्यन्ताच्छ्रुतमितिभावः निर्दिष्टप्रमा
नकपरिभाषाप्रापकत्वेनयथाश्रुतेमूलेसंगकृतिलक्षणेचनिर्बीजकश्लेलक्षणोवैयधिकरण्यगर्भितस्यास्योवि

त्यर्थनिचिन्त्यमेनत् अन्तादिवएकग्रहणप्रत्याख्यानादाह इहपूर्वेति क्वचित्विहेकः पूर्वेतिपाठः वर्तेनइति अ
न्यथावर्णवृत्तिधर्मस्यानित्यत्वात् समुदायनिष्ठस्यचनस्यात् स्यानिपेणविति अवयवत्वेनबोधकत्विति सम्
दायस्योपकत्वानर्थः समुदायश्चपूर्वेषएवान्तादीचनस्यानिष्पन्नावयवेतिभावः अन्य थाकृतेएकादेशः वक्तिष्ट
पूर्वसमुदायस्यायोनावर्णभिन्नः तद्भिन्न समुदायस्यादि देशः स्यात् नथाचपरमपादस्यः अः परमपादः तेन।
परमपादस्यपदौविभक्तेकादेशान्नाकृष्णकादेशाद्रहितपूर्वसमुदायान्तः यादितिनदुर्मीतिदेशोपाद्दः यादितिप
द्वावःस्यात् अचःपरेनिष्ठा निवत्वंतुपूर्वमात्रविधिलाभावात् निर्दिश्यमानपरिभाषानुस्यानिवत्वावश्यत्वान्न
वद्भावेपिन अतएवखट्वेखट्वायाखट्वयोरित्यादौपरादिवद्भावेनात्ववत्वाकारेआङि चापइत्यादिनेत्वसिद्धिःन
त्रस्थानिवत्वेनतु आद्यदुर्लभम् अनन्तरइतिधर्मवत्त्वेनस्थानितावद्वतिकत्वाभावात् अतएवप्रकृतसूत्रभा
ष्यखट्वेत्यत्रपरादिवत्वेनहल्ङ्यादिलोपःसाधितइतिभावःतद्घटितेऽपिनदोषः अयमर्थः परस्यसमु
दायस्येतिपाठः विनापिचमन्त्रेचसमुच्चयोवापार्थकभावेउपमानस्यैवाभावात्सोदृश्यासंगतेरा ह एवंगि।
ति कृतैकेति एकइत्येकादेशविशिष्टयरंप्रत्यासन्निलभ्यवानदिनिभावः ननुनदुर्मेति ससहायेन्यपदेशिव।

त्वाऽभावेनवर्णस्यसमुदायत्वाभावादितिभावः मात्रवृत्तयइति इदमुपलक्षणम् नदघटितानामऽदन्तत्वादीनामपि नेनस्वद्भिरित्यादौ अदन्तत्वातिदेशोऽपिनेतिबोध्यम् मात्रपदंसफलयन्हितीयार्थस्यफलमाह तेनरामेति पूर्वमानेति इदंप्राचीनवासनया अपवर्गानपेक्षणेनानाह्निवत्वाभ्यामऽप्यऽसिद्धेः ननुयत्रपूर्वः परोवावर्णःसमानःस्यात्तत्रैकादेशःस्यात्तद्विधर्मातिदेशोमास्तुयत्रत्वसाहायकंतत्रतद्वैरपिधर्मिस्यातिदेशऽप्यतेएवंयथाग्निवेहीत्यत्राऽत्वेखट्वेत्यत्रापित्वंच एवंचायजेऽद्रुमित्यौत्यायसाम्यादिकृत्वादेरप्यतिदेशःकुतोनेतिचेन्नाह अनएवेत्यादिपदेनेन अनत्वेननुउक्तरीत्यातदःतिदेशोनप्राप्नोतीतिभावः प्रदीपकृद्रीत्यासूत्रेस्थापयति क्षीरेत्यादिना भवनेवेति कृतैकादेशेऽवशिष्टंपूरयतिपूर्वसत्त्वरमावयचत्वातिदेशेयद्यागमस्यायेनोत्तरयद्वत्वमेकाचित्वंसाश्रितमिति अर्थसमाजगृह्णतेतदितितद्भावः अनेनविशिष्टातिदेशस्तुदुर्लभः अल्पमात्रवृत्तिधर्मेयद्यतित्वादेस्याप्यऽप्राप्तेः एनेत्यत्रपरादिवत्वेनेतिभक्तिवत्वमपवर्गानपेक्षणेनउभयतरत्वस्याप्रवृत्तेःएकदेशविकृतन्यायेननुनेत्यत्रतद्वदुर्लभमऽकर्परिमाणमित्यादिभक्तिवत्वमेत्याहुः एकाचित्वंस्वाश्रितम उत्तरपदत्वमात्रेणुप्रार्थ्यतेतत्रचानल्विधाविनिनियोगोदुर्लभःस्यानिसम्वश्चिवर्णमाश्रितत्वादितिनीलाप्रदीपसोद्योतएवदूषितत्वाद्विस्तरभयान्नेह

एवंहीत्यादि—कर्मणिभावःलक्षणवाहितीयुक्तमितिपाठःअनुसरणेवेति फलस्तत्परकर्षस्यान्युपलक्षणमिदम् शक्ति
नैकलक्षयति तत्संज्ञयेत्यादिना नचोक्तभूतक्रियायोगनिमित्तकोपसर्गत्वप्रतिप्रश्नभाष्ययोःनिप्रसंगसङ्गायनटि।
त्यनआह यदर्थेति नन्वसनिधातुग्रहणेऽकारनिरूपितोपसर्गत्वस्याप्रसक्तत्वादित्यःनिप्रस
ङ्गेवानआह प्रत्यासत्तेति नन्निरूपितस्याप्रसिद्धत्वेपितद्घटितनिरूपितग्रहणेप्रत्यासत्तमिति भावःकृत्वेपिधातु।
ग्रहणेयदर्थेतुक्तार्थस्यावश्यकत्वध्वनयन्नृषभत्यजनिऋहरति धातुग्रहणस्यादश्चेतुनार्थस्यानमारुयोगेऽनि
सूत्रेभाष्येऽनुक्तत्वेनकथमितिदूषणाभासमपिहरति प्रकृतसूत्रेति सुबन्तप्रकृतिकेति तत्प्रकृतिकृकृञादिघटित
इत्यर्थः सुबन्तावयवेऽर्थेक्तोनोक्तमनआह णाल्लोपेति धातुप्रकृतिकत्वेनेति तत्संज्ञाप्रयोजकेकृञादिप्रकृ।
तिकत्वेनेत्यर्थःसूत्रेसुप्पदेलक्षणिकमितिभावःउपार्षभपुरुषतीत्यत्रतुनित्यमेववृद्धिःननुआनडितिसूत्रेवक्ष्य
माणेत्यासुबन्तोपस्थितेःसत्त्वेऽकारादिधातूपस्थितेरित्यर्थोत्सुबन्तावयवकधातावित्यर्थोन्यायसिद्धेनिलक्ष ५६
णेवनिमूलेतिचेन्न तथासतिसुबन्तधातूभयनिरूपितोपसर्गत्वस्यऽर्थाक्षेपसंभवेनतत्रैवस्यादितिनुन्यास
सूत्रभाष्यासंगत्यानस्यैवमानत्वात् नहिसनिसंभवेनदघटितनिरूपितग्रहीतुमुचितम् उक्तार्थेलक्षणावाऽव

यवैलक्षण्येनात्रभाष्यानुग्रहः परैश्चिन्तनीयः ऋतीतिसुवेनावशब्दयोरभिप्रायेणोदाहरणमित्यस्मिन्हि सिद्धान्तसूत्रे
ऋषभेतिऋकारादेर्धातुत्वेनात्वदुक्तासंगतेरित्यपिवोध्यम् अत्रापिधानाविति अतएवहस्वोदयसर्गादृद्विधान
तिषेधेनेतिवार्त्तिकंसामान्यतःसूत्रद्वयविषयकतयाप्रवृत्ते धानावित्येतत्सामर्थ्यात्त्यास्यातम् ऋत्वक्रतिसू
त्रेभाष्ये उपार्धादिति तदुदाहरणत्वासुपीत्युदाहरणोपलक्षणम्नमाङ् योगइतिसूत्रस्थस्यधातोरित्यनुभयोः इति
शब्दइतिभाष्यस्थउपसर्गादृद्द्योपित्यादिरर्थइतिभावः विशेषाभावेनेति इदमःसिद्धवदादिसूत्रेषुभाष्यस्थम्
नदृश्यतइति यत्तुश्रीनोमशसीतिसूत्रेउद्योतेकेचित्तुअत्रसूत्रेसुवृग्रहणमनुवर्त्तनेवाग्रहणंनिवृत्तमितिभाष्यग्र
न्थे तत्रनिवृत्तपदस्थास्थापित्यत्रतिनत्वमस्त्येव तत्फलंतुणिपरूपमित्यत्रानुवर्त्तमानकभेदनव्याख्यानमित्याहुरि
त्यादुकेनदर्शनेनिग्रस्तमितिस्पष्टमेव तथासतिअत्रनसम्बन्ध्यते इत्येवशेषत्वेन उत्तरत्रान्वयेकसम्बन्धस्यनिवृ
त्तयोगात् निवृत्तस्यसम्बन्धायोगात् तस्मादनुवृत्तिरेवनिवृत्तिस्तत्रभाष्यार्थइतितत्रैवोद्योतस्थेधानावित्यनुवृत्तेरिति
ननुविश्वोहरत्यादौसंप्रसारणगुणेजलक्षणवृद्धौवसिद्धावृद्विधानंवहिरंगपरिभाषांज्ञापयतीतिवाहऊठ्सूत्र
स्थभाष्यादुपसर्गादित्यस्यमंडूकप्लुतावपिधानावित्यनुवृत्तिः किमर्थमितिचेन्न तथासतिणऽ निरूपितोपसर्गत्वा

प्रसिद्धा प्राद्युपलक्षणमात्रमिति नेदमर्थवत् उक्तिनतूपसर्गादित्यनुवृत्तेरित्यवक्ष्यतीत्यादिनार्थः अचः षष्ठीनि
र्देशेनैकवचनम् गमकत्वादिति सौत्रत्वादिति यावत् अन्यपदस्थावयवविनिर्मुक्तोक्षणेपि निर्धारणावधिप्रयुक्तोक्षणादि
त्याहुः मृतोद्दाहागतइति भागवतादिप्रसिद्धमणिभवरूपार्थभगवतोनित्यत्वप्रसंगःस्यात्का आगतइत्युक्तस्य अल
मर्थैःपरिभाषेन्दुशेखरादवसेयःशब्दज्ञानानुपातीति येनप्रयत्नेनावश्यंनिरूप्यप्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृ
तिरूपपंचवृत्तीनांमध्येविकल्पलक्षणमिदमशब्दज्ञानेचशब्दज्ञानेनानुपातिनीजनकंयस्यसः श्रोतुःश्रूयमा
णशब्दहेतुकःप्रयोक्तुःपदार्थोपस्थितिहेतुकोबाधनिश्चयेपिकलहादौशशशृंगादिप्रयोगोऽत्रेत्यादौचसर्वानुभ
वसिद्धश्चवस्तुस्थोवाधितविषयःप्रत्ययोविकल्पाख्यावृत्तिरित्यर्थःशब्दज्ञानेत्यादिउक्तिरित्येतस्यमध्यमणिन्या
येनोपयोगाःभावनादृशज्ञानसन्तानंचहेतुत्वेनान्वयः अत्रव्याकरणेयनइतिशेषोवाहत्याहुःसिद्धान्तकौमुद्यां
न्यायेनविशेषवक्तुमाह यनेजल्लिरितीति पतिनइति पनेनपतन्नेजलेपितिविगृह्यनुवृत्तोकरः कौमुदीस्थितःल रामः
इत्यस्यवार्थान तद्योपइति इदमुपलक्षणंजस्मा भावस्यापि एवंचात्रगणेऽस्यपाठोनार्षइतिभावः यद्वानशब्द ५०
स्यलोपइत्यत्रअकारउच्चारणार्थः एवंचनभागस्यलोपेअकारस्यलोपेपरेतस्मिन्यानित्वान्नजस्मृ अन्यथा

पाठोऽनार्षइतिसाक्षादेववचनेन समासार्थमयूरव्यंसकादित्वस्यावश्यकत्वेनऋक्पूरब्धूःपथामानक्षेत्यादावकारस्यानर्थकत्वेनसमासविधौव्याप्यासंभवेऽपि
नुचिन्त्यम् अन्येनुमयूरव्यंसकादित्वात्समासेऽत्रयाऽदितशब्दस्यपरस्येऽर्धर्चिकविकारेणपदत्वाभावात जश्त्वाभावेसिद्धमिदम् नद्यृतश्चेतिकुपातमतीत्याहुः केचिन्मयूरव्यंसकादित्वादेवतिनशब्दस्यतमादेशमाहुः ओत्वोष्ठ ओष्ठस्यपरनिपातःप्रकरणानित्यत्वात्समासग्रहणवैयर्थ्यंपरिहरति अत्रसमेति वस्तुतस्तुतंदंपस्थ्यंयेननहेयर्थ्यंकालऔष्ठ्यंयेनुपाकस्यऔष्ठ्यंयेनुमित्यादावुपपदेनकृञंतप्रकृतिकनुमनंतस्यैकार्थीभावसमासेऽत्रत्रातिप्रसंगवारणेननन्तार्थकयान नदःयेभावः अत्रतदुपस्थानेयत्रावर्णस्यऔष्ठादिनासामर्थ्यंकुम्भकारोष्ठःऔपगवोष्ठःइत्यादौनत्रैवसमासस्यान्नतुदन्त्योष्ठादौपदादेरकारस्यानर्थकत्वेनसामर्थ्याभावादिति समासविधौव्याप्यासंभवेऽपीत्यादावतिव्याप्तिमाहसुवंतत्वेनचेति इदं वाग्युपन्यवस्तुनः पदविधित्वं वस्तुतस्तदेवनेत्याह ओत्वोष्ठादीनि त्रशब्दःकात्स्न्यैभ्यामादौनत्वेपिजसादिषुनदःभावादितिभावः अत्रचाभाषितपुंस्कादिवदित्यनुसंधेयंव्याख्यानेसम्यक्सूत्रेतिनदृश्यतेनात् स्पष्टमेवेति एवंचप्रयोगानुरोधात् व्याख्यान्यायाश्रयणमितिभावः अन्यत्रप्रतिपदेति अत्रयदूक्तंव्यर्थमाभाषितंदुशेस्वर्वावृतिसंग्रहनदुक्वष्पनेचाग्रेपि अव्यक्तानु अविद्यमानेत्यादिवदुवौहिपूर्वेपदकर्मधाय

इत्याहेनिङित्याशयेनाहेत्यर्थः अतइनिकिमिति इदंचिन्त्यम् नदःभावेविशिष्टानुकरणस्यादेशः प्राप्नोतीतिप्रश्नस्यनि
र्णयेबनत्यनुइत्यस्यैवाप्तिद्वेः मूलेपठितीति अत्रैकदेशविकृतन्यायेनपदत्वात्तस्यन अचःपरेतिस्थानिवत्वात्तस्य
ञ्नलस्थानिकत्वेपि अजन्तस्थानिकत्वात् कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो रूवर्णस्थानिकत्ववत नेपदान्तेतिनिषेधस्तुच्छएव
मात्रेस्थाजादेशएव अतएवघटानयनमित्यादौजस्यादिनेत्याहुः नाम्रेअम्इतिचेतिचेनेतावितिसूत्रमनुवर्तनेइति
नुवक्तव्यम् फलकलनेनेति नाम्रेडितेत्यप्रस्यान्वाचयशिष्टत्वज्ञापनद्वारा वटकवटकइतीत्यादौपररूपमित्यस्यभ
वतीतिफलकअनामिनिवेशइत्यर्थः तस्यपरिहरतीति पूर्वोभ्यासइत्यत्रैवेतिभावः अन्योन्यश्लिष्टेफलमन्यथासाध
यति अन्यश्लिष्टे तस्यसंज्ञायांस्फुरमविभ्रदित्यादौ आम्रेडितेभर्त्सनइतिप्रुताप्तिरित्याहुः तस्यग्रहणंनाविक्षिप्त
क्षुद्राणांपरमित्यादिनिर्देशादवयववाचियोगेषष्ठीतिबोध्यम् कलंज निहत्यर्थमिति स्थोर्यहणंतन्त्रेणेत्येपिइत
रस्मावर्तकमितिनिवृत्तिबोधनेसमर्थनम् अतएवदधस्तथोश्चेतिसूत्रेभाष्येकलीत्यनुवर्त्यनथोश्चेतिप्रत्याख्या
नम् कलीतिमंडूकप्लुत्यानुवर्तनेतेन स्त्रीयोद्यौनसुपक्षांतरपरः तत्सामर्थ्यात्तन्निवृत्तमितिवक्ष्यमाणमूलं
तुसत्रमतेइतिबोध्यम् तदनुवृत्तिसुक्तिनप्रत्यस्यकुपित्यादौ अनिष्टार्थवस्यादितिभावः नन्वेवंक्तिनप्रत्ययंकुर्वतेइ

नित्यस्यतो प्रकृतेचरुलीत्यस्यसंबन्धोस्तु एवंचरुणिविधायकंमासुखरिनुचर्तनतविशेषः हेपरेपदीनोमलत्वसमं
वी अभ्यासेचर्चेत्यादिचनुःसूत्रीतुरहैवपाठ्यानत्रैववाजश्यपदं मलोमिनित्यानकर्तव्यमितिचेन्न तथासतिसुब्
पास्यइत्यादौदित्वस्यासिद्धत्वेनुलोऽलपरत्वाभावेनजश्त्वानापत्तेःषट्सुंइत्यत्रैवशुष्कइत्यत्रजश्त्वार्थंतश्च सर्पिच
र्त्वस्यफलिजश्त्वापवादत्वेनुपक्षादौदोषोवोध्यः ननुरुषलक्षणोधिनिसूत्रेभाष्येऽत्रत्यांतेइतियोगविभागसाश्रित्यतत्र
त्यमधइतिवृत्त्याख्यानेनतत्कथंतस्यफलीनि निवर्तनेसामर्थ्यादितिचेन्न तदभावेपिजश्शलोइतियोगविभागेन
तत्प्रत्याख्यानसंभवादितिदिक्अकःसन्अपवादेति बाधकसामर्थ्यान्निषेधेऽप्यपवादव्यवहारः अरुर्द्विषदित्यत्रेति।
ऋलृक्सूत्रानंतरंयठनोरत्राकरस्यादशयश्चित्यइतिभावः नरपरत्वमिति अनयोरयोगवाहत्वंगौ कुर्वन्कोसुभक्षणो
मलोनुरपरत्वापत्तिःतेषामिकारात्राकृपाऽदितिभावः विवृतत्वसाम्येनेफक्कासाम्येनचेति अन्यतरोक्तेरेष।
न्यएषऋकारोंपैस्यादितिभावःप्रत्याख्यातमिति ह्रिमात्रत्वाभावेदीर्घसंज्ञाभावानदसंगतमेवस्यादितिभावःअथवा
स्यासिद्धयतीति नचुलकारस्तिपूर्वोकरोत्यादिविवृतत्वेरफक्कत्वसाम्याद्विवृतऋकारईषत्स्पृष्टलृकारस्तुलकारवत्सा
ध्यात्साधेरेयन्स्पृष्टऋकारस्तुरफक्कत्वसाम्यात्प्राप्नोतिनानातमइतिकथंसंकरप्राप्तिरितिचेन्नणकरेफक्कत्वेह्रिऊरीत्या

रफवतिलोकारवतिचास्माप्राप्याहारसमाम्नायेपाठसामर्थ्येनभवन्नव्यवस्था स्यादित्याशयात् हिरफवेतुसामर्थ्यविरहिणनपुंकरइतिभावः यद्वास्थानेनसमेरतिसन्नम्येनपाठेहिरफवत्वाभावेसंकरःप्राप्नोति यथाहोवलकारइत्यत्रैकारफवत्वातहोतलकारइत्यत्रलकाराभावत्वात अन्यतरगुणकृतानर्थमादौभयत्रापिरेफवत्वेप्रवृत्तेरिति अभिनेइत्यस्ययद्यप्युभयतइत्यर्थःतथापीहमर्वतइत्यर्थोवोध्यः अतएवभक्तीरित्येकवचनेसंगच्छते सामर्थ्यमिति इदंविनत्वम इंहइतिशब्दहयप्रवेशःकथमितिशंकासमाधानयोरकरणेनेत्यर्थैकदेशेषष्ठ्यन्तहयार्थस्यान्वयमभिप्रेत्य नन्वेवमादिनेत्यस्यागेनुपरतनुतनत्वेकिमानमतआह यदिहीति रफादहभक्तीरित्येनसमाधिकरणयोश्चम्योरफयभात्परयेनेत्यवधानादित्यर्थःहयवरट्सूत्रस्थत्वपपाठः पक्षेतु सूत्रस्थत्वादस्यभाष्येणचेति नेनकुलेकतेर मतेइत्यत्रसेवीत्यत्रयणोमयइत्यस्यचशंकासमाधानाकरणस्यसंग्रहः आरंभप्रत्याख्यानयोःफलमेदंभजयति अ त्रेत्यादिनाअनयोरित्यर्थः ऋतीति तपरकरणेनिरइंचन्यायसिद्धमपिभेदेनोक्तम लृतीति अन्यथाऋतिलृ- रामः लवेत्येवबूयादितिभावः पूर्वम्पहुस्वेमानमाह तुल्यास्येति वार्तिकस्य नेहयस्य अचत्वेवक्ष्यमाणेतिनीयम्प ५२ क्षेत्यर्थःवैयर्थ्यापनेरितिरइंचवाशब्दश्चार्थइतिमते स्वरंचनस्यनदीर्घकत्वेनास्यसूत्रस्थ भाष्यप्रदीपद्योतेषु॥

विकल्पार्थत्वेनदीर्घस्यनवृत्तेर्वसिद्धोविधेयनिर्देशस्यैवंयथ्यंयोऽयम् एतेनविहितत्वेपिनित्यप्राप्तविकल्पार्थत्व
चनेनेनपक्षेयणादेशःफलमितियत्तम् एङः पदान्तादतीतिनिर्देशोपपत्तेमनापदान्तादुत्सिद्धसा
रवेतिनियमात्सिद्धमिदमितिचेन्न अनुबंधादौचरितार्थेवेतिनियमेनऔपगवासिद्धेःतानवेक्षत्वेव अनन्यत्वआयामे
इत्यादिनिर्देशाश्रयणेपिपूर्वमित्रेचरितार्थेवेतिनियमापत्त्याऽरेशब्दस्यपूर्वसिद्धत्वस्यासिद्धत्वेनिभावः प्रतिप
त्तिगौरवंतुस्यादेवेव उत्तरार्थमस्यावश्यकत्वात् अनग्रहणंस्पष्टार्थं एङन्तात्पदादित्यर्थेपिअलोन्त्यपरिभाष्यासि
द्धेः अवङ्स्फोआयनेयरायणंप्रतियाद्यमितियावत् कलस्येत्यर्थेइतियाङ्स्फोदायनोवङ् स्मर्तेतिविभाषापदान्त
स्तेस्तस्योभयस्मारकत्वाच्चिन्त्यमेतत् अतएव पुनर्यगद्येतिसूत्रेनित्यग्रहणंकिमर्थंविभाषामाभूत् पूर्वसिन्नित्यया
र्गेविभाषायग्रहणंनिवृत्तमितिभाष्येपूर्वसिन्नित्योगइतिष्कवचनेसंगच्छतेनिवृत्तत्वादस्यचतत्रकेयंटोपिपूर्वसिन्निति
इन्द्रेचेत्रित्यर्थेइतियाख्यात तत्रोद्योतेपि आरंभसामर्थ्यादितिभावइत्युक्तम् अतएवसामर्थ्यान्नित्यमितिउत्तरग्रन्थ
संगतिःस्फोदायनग्रहणस्यपूजार्थत्वेहितत्संगच्छते अन्यथामतांतरेतस्मिन्ननित्यत्वेनस्यावश्यकत्वानदःसंगतिःस्य
दित्वभाष्येदाविति यद्यपिकैयटेणभगवतानेवमुक्तम् तथापिपूर्वसिन्नेवनिवृत्तमितिनिर्हेतुकंवदन्नुत्कोहसप्रसिद्धत्वा

समभिप्रेतोऽभावः उक्तभाष्यस्ययोगवि भागसामर्थ्यान्नित्यमित्यभिप्रायकत्वेनापिसुयोजत्वाद्दुक्तमादाविति नेननृत्या
दिपरिग्रहः अनएवगवोद्वादयःप्रयोगाः भाष्येसंगच्छतेइति दिक् अनित्यत्वादिति अनेनयथासंनिपातपरिभाषाऽपि
संस्थपरिभाषेत्यस्वरविरोधोनन्थानत्रैवतद्विवृतिसंग्रहेस्पष्टम् देवत्रातेत्यादि तुदविदिनलंसज्ञायांन देवेभ्य
क्तेलक्षणंभवत्रीतादेः क्रियाशब्देवाअचिविभाषेतिलत्वंप्राण्यंगेनित्यंविधानेवक्रियाशब्देवाविभाग्रहणेनाज
लचेरेनित्यस्यादौनक्रियाशब्देवालक्षणहेत्वोरितिषात्रादिविधिर्हेतीतिपलायनेनेत्यादाविनिशब्दप्रयोगेते।
नत्वादयोमिश्रएकस्मिन्विषयेनविकल्पंतेकिन्तुविषयभेदेनेत्यर्थः एवंवातायनेनित्यमेवदुःप्राण्यंगेन नोवांगवा।
मित्यत्रवार्थाल्लाभतीतौ व्रतविषयेनित्यंसंज्ञितोब्राह्मणः अन्यत्रवाऽनिवोध्यमित्याहुः नेदंपरिगणनंनेतेन भाष्यो
क्तान्यसंग्रहेऽत्याह अग्रीदिति एतदिति अग्रीदितिषुतेस्पर्थः घटितमिति उक्तोदाहरणेनातिप्रसंगायश्रोश्राव
याश्रावयोःपरस्पदेनित्यासांतरमित्यर्थः विभाषितिनदग्निमविभा।
षाऽऽहेतिस्त्रीपेत्यर्थः ध्वनिनमिति अन्यथावहुलग्रहणेसत्वेश्रोश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्रवहुलंछुनःतत्रापि
नतएवनादेर्नेपरस्यअपिचेत्यस्यनित्ययोगविभागतुनेवेव्यवस्थेतिप्रत्याख्यानासंगतिरितिभावः इंचिच्यवस्थितेते

एवञ्जातीयनित्यम् बलादेवाघजयोर्नेतिभावः इन्द्रेचेतिव्यर्थमिति। इतीयपि यत्र्यस्वरसान्तस्कोटार्थमत्र ग्रहणस्य दृज्ञा
र्थेनैवलभ्यते अप्राणिकमिति यंयंविषयमुपादायययस्ययस्यव्यवस्थितविभाषात्वमुक्तनदितरविषयकस्यतत्र
त्वमप्राणिकमितिभावः परत्वात्संभवेनेति विभक्त्याद्यवधानादितिभावः अनुकरणेतु अभिव्यक्तेरित्यादिति
भावः यत्तदेतेभ्य इत्यादावत्ववत् अनुकरणस्यप्रकृतिवच्चावेसंभवोऽस्त्येवेतिचेन्नसामान्यापेक्षेति नेनचोत्तरपा
दादेरयः सिद्धेनु अजनुरितिसामर्थ्येननतदपेक्षेपदृतिभावः इदंचनवरीत्यामनोनोहति तथापिभाष्येउक्तमि
त्येतावतासंतोष्टव्यमितिदिक् अन्येतुइदंप्राचामनुरोधेनोक्तंस्वमतेतुउत्तरपदेत्यस्याध्याहारः नफलोक्तिपदंदुष्ट्वा
दुष्टाहोर्गविन्द्रदेवदत्तोगविन्द्रप्रियइत्यादौरुत्वेप्रकृतिः अतएवप्रकृतसूत्रेइन्द्रादाविनिवृत्त्यमित्युक्तम् नस्यचा
र्थोभावःमिपदेतिव्याप्तिवारणायाजादाविद्रशब्दउत्तरपदेइत्यर्थेगविन्द्रयज्ञेतिव्याप्तिरतइदंवक्तव्यंनतदर्थमनुइन्द्रस्यादि
र्योऽचूनतदादावुत्तरपदेइतिनातिव्याप्तिरितिइन्द्रशब्देयोऽचूनतदादावुत्तरपदेइत्यर्थमाश्रित्यतन्नत्याख्यानमित्याहुः छु
वैवपरिणिनाह प्रेषस्यलोपेति वैपश्यमिति पूर्वसूत्रेनित्यग्रहणंपाठकृद्विरुत्तरसूत्रेःपठनादितदचित्तमरुद्दह भाव्यपठि
तमितिप्रपञ्चाणिकमितिवाशयः अनुवर्तमानेति जानुऊरुजनोत्यादौपूर्वेणसंधिवारणायेतिभावःतेनजानूइति।

नचरणाङ्कीनामित्युक्तौ रीत्यासिद्धमेवेदमितिवाच्यम् उक्तसूत्रयोः पूर्वमम्बन्धे पश्चात्तज्ञानूपदंशवन्धेप्रकृतिभा
वस्यैवान्तरङ्गत्वात्तद्ग्रहणेनेतिविभाषाग्रहणेनार्थः वाधकेनिपात्वादिनिभावः यद्यपिनेनिवाचेप्रकृत्येसुक्त्यापू
र्वेषामेषामिवपरस्यापिहृस्वस्याभावः नान्नःपादेतिपाठेपिवाध्यसामान्यचिन्तायामिहोऽन्त्यथानेनसंधिकार्य
स्यैवनिवृत्तिःस्यान्नतुसर्वेषांतथापिऋत्यकइत्यत्रापिवाध्यसामान्यचिन्तावश्यकत्वेनहीऋच्छतःइत्यत्रापवा
दविप्रतिषेधाद्धृस्वःस्यात्तदर्थंनित्यग्रहणंङकोःसर्वर्णइत्यत्रतुनवाध्यसामान्यचिन्तावश्यकत्वंबहिरंगयणए
वप्राप्नोतिवाध्यम् प्रथमयेति तदेतेनेत्यर्थः सर्वत्रत्यादौसम्पन्नतयाविपरिणतत्वेनदिवुदिभ्यत्रापिनथववो
र्यणोरप्राप्तत्वेनचरहेवविपरिणामःकिमर्थइतिचिन्त्यम् अथवाऽकःपदान्तस्यप्रकृत्यावस्थानमित्यर्थेसर्व
त्रयकारेवविपरिणामोऽस्तुप्रकृतसूत्रेनि लुटिचेतिसूत्रस्थचकारप्रत्याख्यानपरंभाष्यंतुविधेयानगसंबंधवका
रविषयमितिवाच्यम् एतेनेनि भाष्यविरुद्धकल्पनापेक्षयासामर्थ्यसिद्धार्थानुवादकत्वस्यचकारउचितत्वेनेत्या
र्थः वार्तिकमित्येकवचनेनभाष्यंप्रकवचनमितिसूचितं अपाल्लमिति पदान्नादित्यनुवृत्तिर्नेहऋच्छकेमंगल
हृचिअतिप्रसंगभंगायावश्यकीतिभावः व्यस्मानादिति नहृदस्याभावेमानाभावादित्यर्थः प्रकरणेति प्रतिहाया

संनियोगशिष्टत्वेन प्रहृत्तेःनत्रेट्त्वस्य विवक्षायावश्यमाणत्वेनइहतुतद्विषयेणनभिमागावश्यकत्वाच्च हेहे सं-
वोधनेनेतिनामग्रहणनिषेधस्थलेइतिभावःगोरत्नतइत्येवेति उक्तरीत्यानस्यानंत्याभावेनाप्राप्तेरिदंचिन्त्यम्॥
अतएवपूर्वेणहूयमानार्थस्यविधानेनाप्राप्तावचनमितिकेयटउद्योतकारोदूरादूहूतेवेतिसूत्रभाष्यविरोधेनसिद्धेकि-
मर्थमित्यनेनाहेत्यवतारितवान् हेहेनइति वहुव्रीहिःनत्पुरुषत्वेतुनयोरंतलोपस्तीत्यर्थः अत्रेदंवोध्यम् हेहयोर्हूय
मानार्थकत्वेहेहयोरितिन्यासेवाक्यावयवयोस्तयोष्टेचःपुनरित्यर्थेहेरामेत्यादौविध्यर्थंस्यात् तदनापि पूर्वेणसि
द्धएवसःनदादौवाक्येहेहेटिवाक्यटि पुनयोःसमावेशःपरोक्षःहेहेनवाक्यावयवहूयमानार्थयर्दृष्टेः पुनरित्यर्थेण
महेरित्यादावनिष्टेनन्यपदटि पुनःसूत्रस्यफलेस्यात् आदिमृतयोस्तयोरिष्टेः चेतोनसिध्येत् अनंत्यपदटिकंत्यं
हेहेटि पुनयोरनिष्टःसमावेशश्चस्यात् अन्तयोर्हेहयोःपरमिष्टेः पुनः पूर्वेणसिध्यतिप्रयोगेहेहयोरितिन्यासे तु।
आरंभादेवानंत्यमूहेसिद्धेअन्त्यानंत्ययोः पुनरर्थक्रियमाणत्वेनयोगग्रहणान्नियमार्थत्वंस्यादितिसर्वेरुक्तेः रामः
प्रथमपक्षेप्रत्यासत्याद्वितीयार्थेतु अभिमतेआद्यार्थवारणायहेहेनइत्येववदेत् हेहेप्रयोगेइत्युक्तेतु अन्त्यानंत्यनि- ५५
धारणेतत्प्रयोगेहूयमानार्थवाक्यपदस्यटेः पुनरित्यर्थादिष्टेसिद्धेपिसमावेशःस्यादितियद्यान्यासमेवरमणीयम्॥

प्रयोगेहे हयोरितिनसुवचम कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइतिवत्प्रत्यासत्तेसर्वेषसिद्धिः अन्यथोरवेति इदंचिन्त्यम् हेहे
तइत्यवसिद्धेप्रयोगग्रहणेनोभयाघर्थत्वसिद्धेः अनर्थकयोरपीति अयंभावः एकंहेग्रहणेनाग्रहणनिषेधविषय
एहिहेइत्यादौहूयमानार्थकत्वाभावादः प्राप्तेविधयर्थम् अपरंचहेरामेत्यादौवाक्यादित्वाभावादः प्राप्तेविधयर्थम् अर्थ
वत्यभिधावाधेचनमानमतः प्रयोगेति नस्यानर्थकत्वेचशस्त्रीशब्दस्त्रीशब्दस्यवतनोःर्थवत्वाधियाविरहात एत
नद्योतिनत्वेनद्योत्याभावादित्यसंगतेद्योत्यभेदाभावेपिद्योतकसमुच्चयस्यवहुशाहष्टत्वादित्यभिप्रेत्य, वृत्तौधियाव
विरहप्रतिपादनेस्योपयोगात् अनर्थकस्यापिपदत्वंतुनिपातस्यानर्थकस्यैतेनास्यैवेतिबोध्यम् वाक्यपदंतुटेरव
विशेषणंनानर्थोत्तरदवयवत्वेपयोगः क्वचितुतन्मध्यपतितेतिनत्वस्यैवपदत्वाभावादिति आतिमुख्यरूपसंबोध
नद्योतकत्वापितत्वाभावः नामगोत्रयोरवनद्धत्वात् अतएवतत्रस्रुमितिप्रागुक्तविरोधेन आदुमितिउक्तान्यत्व
रसवीजामि समावेशसमर्थयन्नेवकारसमर्थनेखंडयति यत्तिति यत्तुगोरत्रइत्यस्यभिन्नपदत्वेपिप्रकृतिनिनिता
न्न अनुदात्तमित्यनेनसिद्धएकैकग्रहणंकिमर्थमितिभाष्यविरोधात् गोरत्र अविवक्षितमिति इदंचनभाष्यसं
मतम् अतएवप्रकृतसूत्रेभाष्यस्थोरत्यत्रसुतप्रसंगोदूरोदूतेचेतिविशिष्योक्तम् सूत्रशेषस्यएकैकग्रहणमनु

प्लुतेप्रश्नेताभिपूजितयोरितिविहितप्लुतसमावेशाभावाद्याभानभाष्यप्लुतप्लुतद्विहितप्लुतमनूद्यअनुदात्तत्वस्य
गुणमात्रेणनविधीयतेइत्याशयःनदेतदस्पतिदृतोस्पृशमिति भोएजन्येति अयोगविभागाभिप्रायेणाविकल्पसा
म्याद्विधिरिष्यतेतिभाष्यात् इतनत्रयेति प्रत्यभिवादे दूराद्धूतेहेहे प्रणतनत्रपेत्येवंरूपेकेचिन्मन्ते पूर्वमतेनुभोराज
न्येतित्रिभवोध्यम् इत्याविनिगमकाभावेउक्तेप्रत्यभिवादप्लुतोविहितस्तस्यैवायंस्थानिविशेषउच्यतइति अन्येचानुदात्तमि
त्यादिनाऽऽद्यचोऽनुदात्तत्वादिगुणविधानेनप्लुतः सचदूराद्धूतइत्यादिभिरेवसुक्तम् अन्येलघुमध्येति असुप्तनस्त्विव
त्साधुवाक्येइतिशेषः चेत्याहीनामिति आदिःप्रकारवद्वचनेस्पष्टार्थे नप्रयुंजनेनेइति स्वरितत्वादिनाद्धूतत्रयेवशेसो
क्तोहिष्यते प्रकृत्यावपिउदात्तानुदात्तप्लुतसमावेशाभावायतदित्यपिवोध्यम् परस्पचेतीतिपाठः नवैकेध्यमिति आ
म्नोदित्यस्यस्थानेइतिभावः संगच्छतेइति अन्यथाप्रत्याख्यानयक्षेतस्यदुर्वारत्वेनफलमेसंशयात्संगतिः स्यादितिभा
वः ननुगुरोश्चान्तेनएकैकस्यप्राचामित्येवास्तुअन्तोगुरोश्चादेःप्लुतइत्यर्थादितिचेन्न अगुरुसमुदायकस्यापिप्लुतादि ४म-
वकारस्यापनेः नचैवंगुरुग्रहणव्यर्थमितिवाच्यम् गुर्वभावेत्यदव्यादृत्याचरितार्थत्वात् सिद्धान्तइवेत्यास्तुतु ५६
वनेतुनकश्चिद्दोषः अप्लुतवत् अप्लुतस्य प्लुतविधानेइति पर्युदासान्तरस्वसदीर्घस्यचेत्यर्थे नचालनस्यादीर्घ

घ एवस्यादिति वाच्यम् दीर्घ इत्येववाच्ये एवमुक्त्यानन्तरमपि भाषावाधानदेव प्लुत एवविधीयेतेति पाठानुपलंभमा
लंब्य नोपस्थित इतीति नहि धावनुपस्थित इत्युक्तेनुपपदासादवसानेननस्यात् प्लुत इतिभावः ननिह प्रकरणेपाठ
पिनिषेधः त्रिपाठातथान्यासेनुअन्यतमस्यस्यात्पदित्युक्तस्यैरित्यनेनसहास्याप्यधिकारवक्रियेतनदोसमसंत
इतिदेवदत्तेनिश्चवब्रूहीतीत्यादावपिप्लुतोनस्यात्तन हिधायैकारेणसंबंधात् इहपोप्लुतनिविधीयतेउपस्थितस्यत्व
हितत्वादितिचेन्न इहन्यासेपिवाध्यविशेषविन्यायावकुशाकात्वात् यहा त्रिपाघामेववाक्यस्यैरित्यतः प्राकुनोपस्थित
प्लुत इति निषेधविधिरप्लुतनेतोवाक्यस्यैः प्लुत इत्यनुवर्तते। एवंचानारभ्यविधिमधीतस्यास्यसंप्रत्ययेघकर्त्वमिष्ट।
प्रतिषेधस्यैवेत्याशयात् वदेहिति मनातेनुअग्निइतिअग्निइतिइतिप्रयोगहेयमादेशयतीतिनिषेधेनुदीर्घघटितस्यैवेति
फलमेदात्तप्लुतिनाम नचाविधिनेनप्रगृह्यत्वाननिदेशेनसंधिकार्यप्रवृत्तौ अग्नीतीतीत्येकमेवस्यादितिवाच्य
म एवमपिपंचमीसमासेनस्थानित्वात् आदेशस्यवहिरंगासिद्धत्वात्प्रकृतिभावेप्रकृतेर्निष्पन्नत्वादितिभावः ननेवं
सिद्धेनापिइन्द्रेइतिकोसवऋत्यकः आडोनाप्रगृह्या अचिप्लुतावाश्वाक्रवर्मण्यनोपस्थितेदिवउतइतिन्यायः कुतो
नक्तः एवंहिशाकलविषयेपरत्वादेवप्रकृतिभावःसिद्धइतिनियमेग्रहणेनकर्तव्यमित्यपरंलाघवमितिचेन्न नथा

सनिनिषेधानावलीयस्त्वेनप्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्याप्युपस्थितेनिषेधाप्तेःस्पष्टंचेदनसिलाशेत्यत्रशकारेन
वादेशविधानेप्रगृह्यप्रयुक्तप्रकृतिभावेनादेशनिवृत्तौभाष्योक्तदूषणानवतारः निषेधस्यतुप्रकृतिभावप्रतिबन्ध
त्वेनश्रुतत्वात्तस्यादिनतदेशनिवाच्यंवक्ष्यमाणरीत्यादेशस्यवहिरंगत्वेनसिद्धतयाप्रकृतिभावानिवर्त्यत्वा
त् प्रकृतिभावेनस्वरूपसद्भावाच्चप्रकृतिभिनुवक्रमण्यशकेनिपानेकाजिनिमित्तेहलंतस्यप्रगृह्यत्वेनदोषदर्शनभा
ष्योक्तविरोधात् त्वद्रीत्यापुरोस्त्रीत्यादौरुत्वाप्रवृत्त्यापत्तेर्दोषसत्वात् रुत्वस्याजिनिमित्तत्वेनप्रकृतिभावाप्रतिबं
ध्यत्वेनपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यबाधेमानाभावादितिवाच्यम् नचैवमपिउत्वस्याजिनिमित्तत्वेनप्रतिबन्धेप्रकृतेःरुत्वस्यासि
द्धत्वेनसत्वेतिप्रदीपोद्योतयोरुक्तंतुनसम्यक् असिद्धत्वेपिसांतवुड्याप्रवर्तमानोमंत्रेप्रकृतिभावोनास्त्येवप्रगृह्यान्तत्व
सानवुड्याप्रकृतेर्मंत्रेबाधस्यौनत्वप्रतिबन्धीयानामेवनत्रिमित्तेरोदर्शनेपितत्प्रकृतिदर्शनेप्रतिबंधकाभावात् एमीशु
त्यत्रअनुनासिकविधेर्हिमात्रत्वग्रहेषिप्रगृह्यत्वप्रकृतिग्रहवतरतिवाच्यम् बहुड्याप्रकृतिर्नावप्रकृतिःनस्यैकारा
रसत्प्रतिबंधःअत्रतुसंवुड्याप्रकृतिरस्यविकारइति नन्वेवंएहिस्वइत्यिभगच्छतिएहिदेवदत्तेत्यधेयं हेशिवेत्यु ५७
च्चानमस्करोमित्वामित्यादौवहिरंगसंधिकार्यस्यप्रकृतिभावेनवारणान्नस्यादितिचेन्सत्यम् इष्टापत्तेः अनिष्टा

क्तानापिपूर्वविप्रतिषेधारमगौरवमित्यपास्तम् कैयटस्यप्रमादइत्येवयामाशङ्क्यमनुक्तमित्यन्यदानवस्तुनः पूर्वविधौ
षेधकः योगयरत्वेप्रत्ययपरत्वेवाऽऽगमस्यागतमतआह उद्देश्येति उक्तंप्राक् निपातए ऽर्थेयुदासादर्थेचहुत्वेनानाऽऽह।
प्रत्ययेति नैवंवक्तव्यंपिवइत्रीहिनप्राहुतआह व्याहरतीति आऽआत आमिति समासेसेऽन्तेभकालेघेतनानपुंसकहस्वः
उपदेहतुल्यकःप्रोक्तोघेघप्राग्रिवनैत्यनर्थोवातहस्वेनतोदीर्घइतिनादसोसेमिति तृतीयशेषेविधिःग्रहिसर्वत्रेव
णाविति पदत्वाभावान्नप्रकृतिभावप्रसक्तिस्सत्यपितत्वेऽसुच्यतेनदाऽऽइत एतआऽऽओःउऽऽसोरादीनुत्सर्गत्वेविधौ
आगतःउऽऽगतनन्दोवानन्दइत्यादौनतासकेश्च एतेननपुंसकहस्वेसमेतःस्विधित्वान्निपातत्वंगोहः कथंदानेसमो
हितम्प्रगृह्यत्वेकेति तत्वेतुअमित्यत्रअमिपूर्वइतिपूर्वहएंनस्यादितिभावःस्वाश्रयेति ननुस्वाश्रयधर्मेणयुक्तकार्यभावविषय
णादिवत्स्वेनाऽभिन्नत्वान्निदेशेनतत्सदृशंग्रम् अशास्त्रीयत्वात्तत्वाननिदेशइत्यास्त्रीयाद्योनोक्तन्त्वयुक्तम् अर्थवत्त्वेशे
षेभाष्येकाणेऽइत्यादौपूर्वान्तत्वेनैप्रत्ययान्तभिन्नत्वान्निदेशस्योक्तत्वात् एणार्थमिति अन्यथाघेत्यादिनापिसाधुगमः
दृश्यएवेतिभावःसिद्धमिति इकःयणोयोहलइत्येवसिद्धेनयहाद्यवहितार्थंव्यवहितसाधनंसामीप्यमितिनवक्तुमाह
क्वचिपक्षेतीत्यादौकित्वेसंप्रसारणापत्तेःअनल्विधावितिपरिभाषादोतुसामर्थ्यान्नजातियहणमित्यर्थइति अन्यथाजातियहणे

वध्येनवेदे उपथासादिति रत्नाकरस्तु अवैदिकेऽनिशेषः अनार्षऽत्यनुकृतेऽनावुक्त्वादिति व्याख्यत् तन्नु विन्त्यमेवउ
कारश्चेतिकरणेनानुक्तोरक्तोऽक्तोऽपितऽनिप्रातिशाख्यविरोधात् वस्तुनोवेदेऽप्रापायमानरूपाभावेनानार्षऽनिव्यर्थ
मवेतिनुनस्तान्दसेतिपक्षलोपेनसिद्धेनदोषात् अतएवेति सामानाधिकरण्यायदेहितसाध्येकऽत्रश्रोःशाकल्यस्य
तिसुवचनेनऽरुऽश्रोऽत्यत्रापिउपधालोपेनैकत्वेनदोषात् अवादीति आदिपदंविन्नार्थकंतेनऽदमिति सूत्रमित्यर्थकः
नियात्एवेति ननुप्रत्याहारःनथासतिउनित्येवब्रूयात् नापिकृतसंप्रसारणेवनु लाक्षणिकत्वादिनिभार्थस्थानिवभा
वेनेति अग्रहीदित्यादाविट्त्वस्येवेतिभावःमानाभाषादिति यद्यपिसामानाधिकरण्येनान्वयसंभवेऽपिनऽउनऽइति
अनत्वादादेशेनैवसंवध्यतऽइतिन्याय्यंकेयटोक्तंअऽउजऽइत्यनदाकृत्यभावप्रयुक्तलाघवानुरोधेनऽण्यसंज्ञकस्यैतिभा
व्याक्तिस्वरूपेनचेसंभवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यसान्याय्यत्वेनास्यादेशविशेषणत्वंवक्तव्याप्यम् नथापूर्व
ऽपमाणभाष्याऽनुरोधेनाऽइणस्यविशेषणत्वमेवयुक्तमुलऽपविसंवादाच्चेतिस्फुटीभविष्यति ननुउऽनीति नचऽनु नामः
वेधकोकारमादायतस्मिन्हिःउदीत्यस्यासानुबंधक प्रतीतेरयोगत्वादितिसप्तमुद्घोते नचऽभावाभावपक्षेशाक्त्य ५६
ऽहस्वेनउऽनिवितीतिसिद्धतीतिवाच्यं योगविभागाभ्यांविधेशाकल्यपदस्ययथाश्रुतत्वेनशाकल्यान्यमतेशाकल्यऽ

ष्याऽनुरोधादिननन्हिरोधः अत्रपक्षेप्रत्येकस्वरितत्वंप्रतिज्ञेयंतुनेत्यत्राऽनुवृत्तये ।। तदऽप्रिंस्वरितत्वस्याऽऽऽनर्थक्यसाधार
णदोषरूपत्वे ऽग्निष्टस्वरूपत्वेनुएकपद मेवन्याय्यमित्याहुःयोगइतिचदेनोमूलकृतोमतंसंहिताधिकारसत्वेननि
मित्तकार्यिणोः संहिताविरहादेवचिन्तादोनदोषः तत्रत्याख्यानेनुस्पादेवऽत ऽआह संयोगइति नन्वेवमपिनसिद्धिरि
सूत्रेभाष्येन्हि दृश्यत्यसप्रिधेदित्यत्रयणानेतिप्रयोजनमुक्तम् तत्रमनोरमायांचविषणि त्युक्त्वव्हिने प्रिया
प्नोतीत्युक्तमतेनुभयमऽप्यऽसंगतं संहिताविरहादेवयणोऽप्राप्तेरितिचेन्नतत्रविकृतस्यणंसन्निकर्षस्याभिप्रेतत्वा
संज्ञोप्रयोजकत्वात् साक्षात्सन्निकर्षग्रहणेमानाभावात् यथानचवाहेतिसूत्रेयुक्तग्रहणम् ऽअतएवैकपदेसंहि
तानित्येतिन्यायाऽनुसंगच्छते, ऽअन्यथायथोरस्तियोरस्येवयथोर्नास्तियोर्नास्येवेतिन्यायेनचरितात् पदस्येतिपदा
नस्येतिणत्वनिषेधकसूत्राद्यरोऽनुनासिकेऽन्त्यर्थमऽधिकृतमपीतिभावः ऽअतएवैकादिश्चैकस्येतिसूत्रेऽदुदर्कर्त्तव्य
इत्याशंक्यपदाऽन्तस्येतिविधीपुंमानमऽनुनासिकत्वंनस्यादितिमुक्तम् पदांतस्येत्युक्तिःस्वरसर्वगप्रसंगात्वास्तुपदा
न्नाद्दोरित्यनोऽनुवृत्तिरित्यभिप्रायकत्वंविभक्तिविपरिणामापत्तेश्च ऽअन्यप्रदानुक्तिसुतस्यतत्रानावश्यकत्वंसूचयन्
छुनेत्यत्र तुनपदान्नादिनिज्ञापकार्थऽसम्बन्धः एतेनपदाधिकारस्याऽपदान्तस्यमूर्द्धन्येत्येतदऽधिकृत्यान्यमते

दित्यपास्तम् यथासंख्यमित्यिष्टेषदृति स्थानेऽन्तरतमयाभाषयासिद्धिरित्यपिवृहच्छब्दरत्नोक्तमनुसंधेयम्।लघुशब्दरत्ने आन्तरतम्येनलघुनोपायेनसिद्धेस्त्वादिपदेरनादिसिद्धत्तयेत्यादिक्रमेणेवोपपत्तिरित्येवकुत्त आदृत्तमिति चेन्न प्रश्नेचेति ब्राह्मणाभ्यांकृतंदेहीतिवत्तत्रमंत्रप्रश्नशब्देप्रश्नेचेत्तीत्यर्थः।स्पष्टार्थमिति॥पदांतादृत्यत्रवक्ष्यमाणसूत्रात्तुनसार्थक्यंस्यादिकत्वेनसमर्थपरिभाषाया अप्रवृत्तेःपदत्वेनहेतुत्वेपि उद्देश्यताविरहाच्च टोःकिमिति पराङ् अस्तीतिपराष्टीकमित्यादौनुनदोषः स्तुनेत्यनुवर्त्तयटवर्गांतात्यादित्यर्थः॥एवंषोप्यनुवृत्तिःस्यादितिचेत्तत्राह षकारस्योपिपदांतेदृति षत्वस्येति वदमुपलक्षणंविसर्गसत्वयोरपि एवंचत्रयाणामसिद्धत्वेरुत्वस्यत्वपवादत्वात्सिद्धत्वेनाकृत्वात्त्वाभावेरुत्वेसतिभावदृतिभावः॥एत्तेनषत्वस्यासिद्धत्वेपिसकारबुद्ध्यातत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेत्यतोऽपवादत्वेनवांधात्तदभावदृतिवक्तव्यमुक्तिश्चिंत्येत्यपास्तम् वेत्यीति वृद्धवृत्तिकप्रत्युदाहरणंत्वेतत्सतुपांवत्स इत्यादिवोध्यम् वलयोरपिप्रवृत्तेरिति ध्यौलिष्टत्तूदित्यस्यानुनासिकायकारेलुनसन्निपातेनरिभाषाविरोधात् अप्रत्तोनंन्यूनत्ता यद्वायूचवय्वयुतेयूवेचजश्चयवूलोतयोरित्यर्थःमूलरीत्याचेयंमूलन्यूनतापरिहृतिःस्वमतेहलामणामनभिधानात॥रेफेऽनुनेति यद्यपिभाष्येदित्वमप्युक्तंतथापिप्रकृतेऽनुपयोगात्त्यागःपरसवर्णस्तुसंधेरेवादुक्तःमतेनेदमिति प्रकृतिपाठेपिचर्त्वीकरणान्निर्णतनमिति तुनयुक्तम् त्यदादिषुपितथात्वा

पत्तौतत्कुलमित्यादौचत्वीनापत्तेःतस्मात्नाग्रहोभावानुष्ठानेगणेपाठेचेति॥ यस्यासिद्धत्वेति एवंचपूर्वमेवचर्त्वस्यसकारेप्र
वृत्तत्वात्लक्ष्येलक्ष्ण्येतिपुत्तर्नेचर्त्वमित्तिभावःयस्यापवादत्वादित्यपिवोध्यम् एतेनसकारबुद्ध्यास्यादितिनपूंक्यम्
व्यर्थमिति असंभावः प्रस्यासिद्धत्वात्तलोपेदकारस्यतकारेत्यानंसाध्यंतच्चांतरंगायत्वंसिध्यतीति॥ संजाती यानेकव्य-
जनोच्चारणेविशेषेनेत्या वलंवनेतुयथोक्तमेवयुक्तम्॥ उदस्यादित्यत्रतुनसार्थक्यमित्याहे उदःस्थेति तङ्स्थइति पूर्ववैव
विकरणान्नियमोवलीयानितिनयेविहितविशेषणंलावस्थायांचस्यत्तासीत्तिनयेत्वादौस्यः॥ यथासंख्यमनुसंख्यापूर्वस्यग्रा-
नार्थत्तेति संख्यापूर्वेत्यर्थेतद्धितइतिभावःतामनतीतिपाठःतदनतीतिवातमित्तिपाठेत्तत्प्रकारःक्रमोग्राह्यःननुद्वेसिद्धसंख्या
ग्रहणेपिनदोषःत्तत्संख्यापूरकस्यतत्संख्यापूरकेणान्वयेतदनतिक्रमइत्येववक्तुंपूरणप्रत्ययत्वादित्तिचेन्न प्रथमत्वस्यप्रसिद्धसं-
ख्यारूपत्वाभावात्संबंधोयेनेतिसंबंधइत्यस्यानंत्तरंयथाक्रममित्यर्थइतिशेषः॥ ॥षड्वत्तःसूत्रान्नरेति षड्वत्तःसूत्रान्त
रस्यमर्थतःअत्रोपस्थित्तमित्यर्थः॥ ननूक्तलौकिकप्रमाणस्यार्थसाम्येपिप्रवृत्तिरत्तुश्रुत्तःफलान्तरमाह श्रुत्यन्तावित्तिः॥ ॥
ङमोहस्वात् पंचम्या स्तदन्तेन तत्रउक्तवाक्ये एतेनविभक्त्यर्थान्वययतदन्तेङम्यदपूरणप्रत्ययपदार्थैकदेशत्वात् ङमिहस्वा-
न्त्वयेनस्यादित्यपास्तम् लाघवार्थइति प्रकृतोत्तरसूत्रयोगवश्यकविभक्तिद्वयस्ययुगपदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्र

तद्धित्यस्यावश्यकत्वेदूहैवतत्कल्पनंलाघवोदृष्टेनेतिभावः ननुसप्तमीनिर्दिष्टोदूङ्ङाऽचीत्यस्याचदूत्यर्थकल्पनमेकमुत्तर-
त्रच अचदूत्यर्थकस्याचीत्यर्थकत्वकल्पनमपरमितिज्ञानगौरवेणाईमात्रागौरवस्यनिमातव्यत्वात् प्रकृत्तानुगुणप्रत्ययो
च्चारणोकार्यसम्पुच्चारणसामर्थ्यात् यथाश्रुतेवङ्मदूत्यस्यानिश्चितविभक्त्यंतस्यषष्ठ्यंतस्यतांनिर्णयेवक्त्र आहङ्मैउक्त
रिति॥ अन्तोमात्रालाघवमेवाश्रितं टाङसीत्यिसूत्रस्थभाष्येणमात्रालाघवस्यैवाभ्यर्हितत्ववोधनादितिभावः॥अन्येतुपदवि
षयकप्रश्नेहेतुमाहेत्यवतारयंतोयिमग्रंथान्वयमिच्छंति मंडूकेत्तिदर्पणसूत्र्यामसंवंधादितिभावः॥आहत्येतिएतत्कल्पं
तु॰ अश्वस्यपुच्छं॰अश्वपुच्छं॰नअश्वपुच्छंअनश्वपुच्छमित्यत्रङमुडभावः॥अजादेरश्वस्यपदस्यैपङमंत्रस्यपदैत्वाभा
वात् चिन्त्यम् अनुवृत्तपदस्येत्यस्याचीत्यनेनविपोषणत्वेपीति॰ प्रकृत्तासूत्रोक्तोदूद्योनीयस्यैवसम्यक्त्वात्॥एतदर्थमेवे
ति पूर्वोक्तरीत्यालाघवाभावेनात्रब्रह्मयकल्पनमेतदर्थमेवस्वरूपसत्तासम्यास्तत्पुरुषोनिमित्तत्वादितिभावः॥ननुवैय्य
त्ययप्रयुक्तेगौरवंतवाप्यविपिष्टंमंडूकानुवृत्तिश्चाधिकेति मूलोक्तमेवास्त्विति चेत्तत्राह ङमन्तेति॰ एतदसाधारणफलंतु
परमाटूतिरिति अटतेः क्विप्॰अटूपरमेणसमासेपरमाटूतत्तः॰अपाब्देनषष्ठीसमासेपरमाङःतत्तः॰आचारक्विप्तत्तः॰क्तिचूति
सूत्रेतिनेटू॰अन्तोलोपःअत्र॰अंत्तवर्तिसुपापदत्वात् नपदांतादिति षुत्वनिषेधःपदांतत्वनिमित्तकत्वेपि नपदांत्यादिनिनि

पत्तौतत्कुलमित्यादौचत्वीनापत्तेःतस्मात्नाग्रहोभावानुष्ठानेगणेपाठेचेति॥ यस्यासिद्धत्वेति एवंचपूर्वमेवचर्त्वस्यसंकारेप्र
वृत्तत्वात्लस्येलक्ष णस्येतिपुत्तनेचर्त्वमित्तिभावःयस्यापवादत्वादित्यपिवोध्यम् एतेनसकारबुद्ध्यास्यादितिनपूंक्यम्
व्यर्थमिति असंभावः प्रस्यासिद्धत्वेनत्तलोपेदकारस्यतकारेलस्यानंसाध्यंतच्चांतरेणायत्नसिध्यतीति॥ संजातीयानेकव्य-
जनोच्चारणेविशेषेनेत्या वलंवनेनुयथाश्रुतमेवयुक्तम्॥ उदस्यादित्यत्रत्तुनसार्थक्यमित्याहे-उदःस्थेति तङ्स्यङ्तिङ्ङेव
विकरणान्नियमोवलीयानितिनयेविहित्तविशेषणलावस्थायांचस्यत्तासीत्तिनयेत्वादीस्यः॥ यथासंख्यमनुसंख्याशब्दस्यङ्गा-
नार्थत्तेति संख्याशब्देस्वार्थेतद्धितइतिभावः त्तामनतीतिपाठःतदनतीतिवा-तमित्तिपाठेत्तत्प्रकारःक्रमोग्राह्यःनेनुप्रसिद्धसंख्या
ग्रहणेपिनदोषःत्तत्संख्यापूरकस्यतत्संख्यापूरकेणान्वयेतदनतिक्रमइत्येववक्तुंशक्यत्वादित्तिचेन्न प्रथमत्वस्यप्रसिद्धसं-
ख्यारूपत्वाभावात्संबंधोयेनेतिसंबंधइत्यस्यानंत्तरंयथाक्रममित्यर्थइतिशेषः॥ ॥शब्दतःसूत्रान्तरेति॥ शब्दतःसूत्रान्त
रस्यमर्थतःअत्रोपस्थित्तमित्यर्थः॥ नचैवंलौकिकप्रमाणस्यार्थसाम्येपिप्रवृत्तिरस्तुप्रत्तःफलान्तरमाह प्राप्तत्वादिति॥ ॥ रामः
ङसोह्रस्वात् पंचम्या स्तदन्तेन नत्रऽक्तोवाक्ये एतेनविभक्त्यर्थान्वययतदन्तेङस्यदपेक्षत्यापदार्थैकदेशत्वात्तङसिह्रस्वा- ६१
न्वयेनस्यादित्यपास्तम् लाघवार्थइति प्रकृतोत्तरसूत्रयोरवश्यकविभक्तिह्रयस्ययुगपदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्र

तद्धित्यस्यावश्यकत्वेदृङ्नैवतत्कल्पनंलाघवोद्देशेनेतिभावः ननुसप्तमीनिर्देशोदृङ्ङाद्यर्थस्याचदृत्यर्थकल्पनमेकमुत्तर-
त्रचअचदृत्यर्थकस्याचीत्यर्थकत्वकल्पनमपरमितिज्ञानगौरवेणाईमात्रागौरवस्यनिमातव्यत्वात् प्रकृत्यानुगुणप्रत्ययो
च्चारणेकार्यसम्पद्युच्चारणसामर्थ्यात् यथाश्रुतेवङमदृत्यस्यानिश्चितविभक्त्यंतस्यषष्ठ्यंतस्यनिर्णायमेवत्तआहङमउत्त
रेति॥ अन्तोमात्रालाघवमेवाश्रितं टाङसीत्यत्रस्थभाष्येणमात्रालाघवस्येवाभ्यर्हितत्ववोधनादितिभावः॥अन्येतुपदवि
षयकप्रश्नेहेतुमाहेत्यवतारयंतोग्रिमग्रंथान्वयमिच्छंति मंडूकेतिदृष्टान्तस्यामसंबंधादितिभावः॥आहत्येतिएतत्फलं
तु॰ अश्वस्यपुच्छं॰अश्वपुच्छं॰नअश्वपुच्छंअनश्वपुच्छमित्यत्रङमुडभावः॥अजादेरश्वस्यपदत्वेपिङमन्तस्यपदत्वाभा
वात् चिन्त्यम् अनुवृत्तपदस्येत्यस्याचीत्यनेनविशेषणत्वेपीति॰ प्रकृतासूत्रोक्तोद्देशोनीयमेवसम्यक्काशते॥एतदर्थमेवे
ति पूर्वोक्तरीत्यालाघवाभावेनात्रब्रूङ्यकल्पनमेतदर्थमेवस्वरूपसत्तासम्यालक्षणत्वेननिमित्तत्वादितिभावः॥ननुवेंव्य
त्ययप्रयुक्तेगौरवंतवाप्यविशिष्टंमंडूकानुवृत्तिश्चाधिकेति मूलोक्तमेवास्त्विति चेत्तत्राह ङमन्तेति॰ एतदसाधारणफलंतु
परमाटूतिरिति अटेतेः क्विप्॰अटूपरमेणसमासेपरमाटूतत्तः॰प्रादिब्देनषष्ठीसमासेपरमाङःतत्तः॰आचारक्विप्तत्तः किंचूति
न्तुत्रेतिनेटू॰अन्तोलोपःअत्र॰अंत्तवर्तिसुपापदत्वात् नपदांतादितिषुत्वनिषेधःपदांतत्वनिमित्तकत्वेपि नपदांत्यादिनिनि

षेधःपदान्तत्वनिमित्तकत्वेपि नपदान्तादित्तिनिषेधेउत्तरपदस्यकार्यित्वाभावेनेष्टसिद्धिः नेत्यादाविति ग्रादिनाग्रत्तिवन्धनेक्विपूग्रन्ग्रन्तःग्रःषष्ठीसमासेसंयोगांतलोपेग्रनःततःग्राचारक्विपूलिटूग्रामूग्रनांचकारेति ग्रत्रहिङमंत्तस्यपदत्वेपि ग्रजादेःपदत्वाभावात्तङमुङ्नयुक्तःतत्रैवेत्तिदुदमुपलक्षणम्ग्रपदादिविधावित्ति पर्युदासेनपदान्तत्वनिमित्तकेविधावेवतत्प्रवृत्तेरित्यस्य तदसाधारणफलंतुगणायत्तेर्बिचूगणहिनस्तेःक्विपूहिनूगणांच्वःहिन्त्वदुतिसमासेङमुटूप्रवृत्तिः ग्रतएवतत्रनघटितंवचनंनियमार्थमुत्कानपदान्तविधावितिभाष्येउक्तम् ग्रतएवग्रीवपिपदमित्यनेननफलभेदः ग्रन्यथावचनारंभेगणाश्चेनप्रान्नोतिङमुटूप्रत्याख्यानेतुसत्यादेव ग्रतएवतस्मान्नुड्वीतिसूत्रेभाष्येनुकिङमुडापादितः ग्रन्यथातदसंगतिःस्पष्टैव यत्तुनलुमतेतिसूत्रेउद्योतेउक्तंपदान्तस्यानिकेविधावित्यर्थइतितच्चिन्त्यम् परमबुधावित्याद्यसिद्ध्यापत्तेरितिकेचित् वुधूइतिसमुदायस्यापिपदान्तत्वेनतस्यस्थानेदूस्युधूविधानमितिनदोषदूत्याशङ्क्यकमित्यन्ये एकदेशिनइति उक्तभाष्यविरोधात् नलुमतेतिसूत्रस्थनलोपाद्विधीङ्क्त्यतेइतिवार्तिकस्यभाष्यविरोधाच्चेतिभावःस्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेनलुमतेतिसूत्रेचोद्योते ग्रत्रेदंचिन्त्यतेइतिवार्तिकोक्तेःङ्क्तेःपरत्ववार्तिकाप्रवृत्तौसुकरीसुसर्पिषावित्यादौणत्वषत्वयोः प्रत्याख्यानेन्याय्यप्राप्तयोःकथंसिद्धिरितिङ्क्त्यन्तेइतिवार्तिकदूषकभाष्यं

दूषणांतरोपलक्षणमितितुयुक्तमुत्पश्यामः॥ सौत्रइति संहितायाअविवक्षायांतुदूकोयणित्यत्रहणिचेत्युक्तमपिनस्या
त्पदभेदे विवक्षाविवक्षेदूतितुनयुक्तम् संहितयासूत्रकृदं पाठादितिसर्वसंमतत्वात् यदिस्वत्वकृताङ्मुट्कृतःस्या
न्नतदापदकारणानुपूर्वीसूत्रमध्येनैभग्नास्यादित्याहुः अतएवेकोगुणेतिसूत्रेउद्योतेउक्तोऽकयोगत्वंचसंहितापाठादेवेति य
द्वायदापदेव्यवायदूतिससप्तमीसमासअतद्धितइत्यस्यप्रत्याख्यानायआश्रीयतेत्तदापोरोयेत्याद्येमध्यमपदत्वानाक्रान्तस्यपद
त्वमेवव्यक्तञ्चाप्यथानसिद्ध्यतीत्यर्थः कार्यित्वेतिवक्तव्यं कृद्ग्रहणपरिभाषायाअनित्यत्वात्तद्व्याभःपदपदंपदत्वयोग्यपरे
मितितुनयुक्तम् बहुषुलक्षणापत्तेः दूदंचन्यायसिद्धं पदादिविधेरुत्तरपदसंबंधित्वेनतद्भिन्नस्याप्युत्तरपदसंबन्धिनोग्रह
णात् वार्तिकार्थस्तुअपदादिविधावितिविषयसप्तमी विषयताचकारकेदूतिवज्जनकतारूपा॥पदादिविधिभिन्नजनकोत्त
रपदत्वप्रतियोधदूति यदितुस्वातंत्र्यमवलंब्यउञिच पदेदूत्यस्यप्रयोजनंसंमृग्यते तदापदाधिकारस्यव्यधिकरणान्वय
ज्ञापनमेवांतग्रहणस्येवेतिगृहाण स्यंचेदमुञिचपदेदूतिसूत्रेद्योते अत्रानुनाअत्रेतिसर्वनाम्नाप्रकरणपरामर्शोमानमाह
अतएवेति उक्तमितिरुत्वपक्षेचानुनासिकाद्यापत्तिर्नोक्तादित्यपिबोध्यम् रुविधावित्यर्थेतुतदसंगतिःस्यादितिभावः अत्रप
क्षेरुप्रकरणेवक्ष्यमाणार्थैकमिदमधिक्रियतदूतीत्यर्थोबोध्यः रोःपूर्वस्येतीतिसूत्रेरोरितीत्यर्थः पूर्वत्वंचाव्यवधानेनभेव्या-

ख्यानात् तेनचक्रिंस्त्रायस्वेत्यत्रचकारोकारस्यन एवंपरत्रपरमपि दूत्यपीति दूत्यत्रापीत्यर्थः स्पष्टंचेदंसर्वंसमः सुटीत्यत्रप्र-
दीपोद्योतयोः ननुतत्सूत्रोदाहरणस्यभाष्येदत्तत्वेनतत्रतत्प्रक्त्याविष्टापत्तिरतआहतत्सूत्रस्थेति ननुअधिकरपक्षेतत्तत्सू
त्रैकवाक्यतयासमीत्यस्यालोपस्यात्पूर्वस्यतुवानुनासिकदूत्यार्थीतूरोःपूर्वस्येत्यसंगतंतस्यविधेयत्वात्तत्रैवावधित्वेनो
पादानासंभवादतआह पूर्वस्येत्यस्यचेति लोपपक्षेऽनुनासिकसिद्ध्यर्थमाहेत्यवतरणंतुनयुक्तम् अभावस्यापिवुद्धिकृतंपौर्वा
पर्यवर्णावर्द्धितिपोखंरविरोधात् अयमागमेति प्रत्ययव्याहृत्तयेआगमत्वस्यावयवत्वघटितत्वेपिध्वनितंचेदंवृद्धिसंज्ञासूत्रे-
ऽद्योते दूतरानुपमर्देनाजायमानत्वादस्यतत्त्वेनव्यवहारःअक्यवत्वेत्वऽमिमतेपूर्वस्येत्यनुवर्त्त्यपूर्वस्यावयवःपरइत्यवय्या
ख्यतूनपंचम्या तत्फलंतुअनुस्वारस्यद्वित्वम् यद्वायदागमेतिन्यायेनविशिष्टेऽचूत्वाद् चःपरत्वाभावेनतन्नस्यात् यत्रतुअ-
गमस्यापिद्वित्वंदृश्यतेअनित्यत्वंतत्रन्यायस्य प्रकृतेतुन्यायसिद्धत्वादऽस्यार्थस्यैवमेवोक्तम् एवमेआगमेपिवोध्यमित्याहुः
किंचेवोरवयवत्वेऽमिमतेनव्याभ्यांमदीताभ्यांतयोश्चेवद्विनिन्यासेनऽमुटमिवचेचूटंविदध्यात् प्रकृतेचानुस्वारकम् क्षि रामः
प्तम्यापीति अवसानस्यनसंवन्धइतीति विसर्गणासुमितस्यप्रत्ययइत्यादिरूपदव्याख्यानात्यकारेणसंवन्धेनेत्यर्थः सचस्वप्र ६३
योज्यविसर्गस्यानिकत्वंरूपःवरस्तुनाक्षेपःफलाभावात् अतएवखरसंवन्धइतिनोक्तम् अवसानेनसत्वमित्येवतुनोक्तंसवे

त्राक्षेपवदताइहलोपः किमर्थमोढव्यइत्युपहसितुं किंचैङ्इस्वात्उरदित्यादौपूर्वसवर्णदीर्घोनभवेष्यामिहत्तुनेतिआक्षेपेन
दोषःअतएवप्रकृतसूत्रेभाष्येसत्त्वएवकर्तव्येविसर्गविधानान्नावसानकरोरुभयोरविसर्गः अवश्यंनम्स्वकुतोनेतिचेत्
पूर्वपरइतिज्ञापकादितिगृहाणेत्युक्तंततःहलीत्यनुवर्ततइतिपक्षांतरमुक्तम् ततःखरीत्यनुवर्ततइतिचपक्षांतरमुक्त
म् एषांपक्षाणांफलभेदभंगायावसानेविसर्गसंपाद्यपश्चादजादिपदसंबन्धेऽकृतव्यूहपरिभाषामनंगीकुर्वताऽनभिधा
नमेवाश्रयणीयंतेहतन्मनसिकृत्वोक्तंपूर्वरत्वेसत्यभिधानेहरिःअयमितिसविसर्गमपिसाध्वेवेति अधूर्वंकरणेगोरवाद्दी
ह समःसुडितिअत्रसमपदस्यैवाग्रेसंबन्धोन मध्येसंबन्धाभावात् अतआह डित्यादीति त्रिसत्यांसडितिवक्तव्यमितिभावः त
तोऽपिलाघवादाह समेति अत्रपक्षेमध्येअसंबन्धोव्याख्यानात्॥प्रकृतिभावेचेति वाप्रकृत्यर्थे प्रकृतिभावोऽत्रस्वाभावि
क्यवस्थितिर्नतुपूर्वस्त्रीयस्तदाह प्रकृतीति प्रातिपदिकत्वादिति।तत्समाख्यावत्त्वेनेतिभाष्यंतुतत्तत्रापिलोपइतिपूर्वी-
क्तपक्षेवापूर्वस्वार्थेइतिनकश्चिद्दोषइत्याहुः असिद्धत्वादिति॥फलादेःप्रत्ययत्वाभावाद्व्यर्थमेवस्यादितिनदोष्यंतुदुर्ल-
क्ष्यंविशेषोनास्तीत्यर्थकंनतुसर्वथातदसत्वप्रतिपादकमितिननहिरोधःनन्वेवंप्रौषेभीयेतिप्रत्तीकेभवोरहस्यानावश्य
कतासूचनेतियत्नेनविरोधः तत्रानावश्यकतेत्यस्यमूलपठनकर्तुःसूक्ष्मोच्चारणेविशेषाविशेषज्ञानासंभवेनप्रकृतमृ

लग्रन्थेऽनावश्यकतेत्यर्थकरणेनादोषात्।ननुसर्वथाऽनावश्यकतानन्वऽनयोर्युगपत्प्रवृत्तावेकस्यैवद्विरुच्चारणस्योभा
भ्यांसाधुत्वंवोध्येतानआह पूर्वत्रासिद्धत्वेनेति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्त्वेदुस्येतदभिप्रायकंपरत्वा [illegible]त्वाभ्यांयणो
मयदुस्यस्यैवधूर्वंप्रवृत्तिरितिसमाधानान्तरंवृहच्छेखरोक्तंतुनोक्तम् फलेविशेषाभावेनतद्वप्रवृत्त्याऽस्यैवन्याय्यत्वात्वि
सर्गसंग्रहायरुकुचोरिति द्विवचनोपपत्तिस्तुककारेणकारेचदुयोर्द्वयोरेवग्राह्यावोध्या एवमेवभाष्येपिवोध्यम् दुदमिति एवंचष
त्वस्यापिप्राप्तावितितदर्थोवोध्यः नोदुपधेति अंत्यादलोऽव्यवहितपूर्वस्यैवसंज्ञेतिभावः उपधत्वेचेहिदुस्वःयद्वाउप
धेतिच्छेदःबहुव्रीहिश्च सोनुस्वान्नेति विभक्त्युत्पत्तयेजातप्रातिपदिकत्वमादायप्राप्तनलोपस्यप्रकारांतरेणाप्राप्यवारणा
त् एतेनप्रकृतिवदितिप्रत्ययांतत्वेनाप्रातिपदिकत्वान्नलोपइत्यपास्तम् स्त्रियदुस्यतोवैलक्षण्यंस्पष्टमनुसूक्ष्मदृशा कुर्वो
र्थसौत्रत्वस्यावश्यकत्वाच्च वृहच्छेखरेतु ननुवचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौक्रमेणवाप्रवृत्तावेकस्यैवविधानापत्तिःद्विर्दुस्यसं
ख्येयपरत्वेनप्रवृत्तयस्योच्चारणंसाध्यत्वेनतस्यवुद्ध्यारोहावश्यकत्वात् यरदुतिषकृत्याः कारकविभक्तित्वंस्यान्याय्यत्वाच्च रामः
उच्चारणेदुस्यध्याहारेणोच्चारणंहयस्यैवविधेयत्वादितिचेन्न पूर्वत्रासिद्धत्वात्यरत्वाद्वाणस्तयोः क्रमेणप्रवृत्तिः तत्रप्रयोगस्य ६४
मवाप्यऽन्यवर्णोच्चारणवदेकतकारोच्चारणस्यसिद्धत्वेनैकस्यैवविधितांत्यर्थविषयतातत्रैकस्यद्वितीयोच्चारणस्यैकेनसाधु

त्वबोधनेपिद्वितीयेनतयोर्मध्येऽपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यसाधुत्वबोधनेदृत्स्यभावादितिदिक्दृत्युक्तम् कुतोऽत्रऽकऽ
यद्वृतिविधेयं ककारस्यत्वेलोपेननिवृत्तिःअयमादेशएवमाहचर्यात् उच्चारणसामर्थ्योन्नगः ककारोच्चारणंहि जिह्वा
मूलीयोच्चारणायनहिगकारेतत्संभवति द्वितीयेऽकारस्यानुनासिकत्वेननिवृत्तिः परस्यपूर्ववत् उच्चारणार्थवर्णर
हितेलक्षणेतिसूत्रेतुनयुक्तम् स्वमतेविधेयबोधकेलक्षणानंगीकारात् प्रसंगान्न्यायार्थमाह येननेत्यादिना
अस्यन्यायस्यसर्वथानित्यत्वरूपसिद्धबाधकत्वमात्रानुवादकत्वेवक्ष्यमाणभाष्यासंगतिरतस्तत्रकोडिन्येतिन्याय
सिद्धस्याऽप्यनुवादइतिवक्तव्यम् एवंचतदुभयसाधारणंबीजमाहतद्प्राप्नोतीति उक्तन्यायेनतदऽनुवादोमाभूतांअ
नयोरसिद्धत्वात् तस्मिन्कृतेतुस्यातामेवेतिपूंकृते नवेति नन्वऽर्थाधिकारात्तत्रवसानयोरिनिविहितस्यैवस्याता
मित्यतआह किंचेतिअयंभावःअर्थाधिकारेसत्यस्यासिद्धत्वस्यचबाधंकर्त्तव्यइतिहेतोःसर्वाधिकारआश्रीयते अनु
वर्त्स्यतिनेत्येवसिद्धेविसर्जनीयवचनाद्बाध्यसामान्यचिंतेतित्तुनयुक्तं बाध्यसामान्यचिंतांगीकारेऽनवस्थितिद्वित्वस्याप्य
ऽनापत्तेःनचेष्टापत्तिःमानाभावात्नचानुवृत्त्याबाक्यभेदेनव्याचक्षाणस्यतवापिद्रुद्रुपथस्येतिषत्वबाधोयेनचिंतावि
प्यकत्वेनद्वित्वबाधोदुर्वारइतिवाच्यम् अनुवर्त्यवाक्यभेदेनकुघोरित्यस्यसंबन्धेनकवर्गपवर्गयोर्बाधप्राप्तावपीतरत्र

वाधकल्पनेमानाभावात् वस्तुतस्त्वर्थाधिकारपक्षेकवाक्यत्वयाप्यर्थाधिकारपक्षेपिनवाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणंहि-
त्ववाधावाधाभ्यांफलभेदात् किंतुकुर्घोरित्यत्रेवोत्तरत्राप्यनुवर्त्त्यव्याख्येयम्॥ कुर्घोरित्यत्तः परस्त्वार्थाधिकारस्वे
ति स्पष्टमुद्द्योते एत्येधत्तीतिसूत्रस्थपरेतुमतरीत्याऽनभिधानमुक्तत्तन्नयुक्तंपश्यामः कुर्घोरित्यत्रचाहिंसर्गलाभा-
नापत्तेः तत्रवक्तुमशक्यत्वाच्च ननुचे नपक्षेषत्वंनिषिध्यतामित्युक्तमेवेतिचेन्न तथामतिसोपदादेर्दुरापः कस्कादिषु
इदुदुपधस्यसर्पिष्कुण्डिकादीनांषत्वनिषेधपक्षेचरितार्थोनांऽकुंपवाधकत्वानापत्तेः चाहिंसर्गेनिधानेत्वर्थाधिकारात् खरवे
ति विहितविसर्गस्यैवादेशइतिचारित्तार्थ्याभावात् वाधकमेवनिषेधेतुमशक्यमेवेतिसार्थक्यस्यादेव उत्तरत्राधिकारमानं
तुसर्पिष्कुण्डिकाशब्दापाठेवज्ञापकत्वप्रतिपादकपरंभाष्यम्॥अन्यथापक्षेप्राप्तेऽकुंपबाधनेनचारितार्थ्यात्तदसंग-
तिःस्यात् अतएवादितिसूत्रेवधशब्दाधिकारेपिवाधमंतरासार्थक्याभावात् अर्थाधिकारस्यैवेतिभावःपूर्वरेविहितस्यै
षत्वमपिनेत्युद्द्योतेस्थितम् यद्यपिपूर्वरइति सूत्रेस्थानिवोधकस्यविसर्जनीयपदस्यखरवसानयोरित्येतन्मात्रवि
हितवोधकत्वेनार्थाधिकारेणापित्रादृश्यविसर्गस्यैवग्रहणेनपूर्वरइतिविहितप्रसक्तिरेवनतथापिपूर्वत्रासिद्धत्वेन-
द्वाधकल्पनाऽपेक्षयाऽर्थाधिकारस्यागएवयुक्तइतिभावःएतेनकस्कादिपुनेतिसूत्रेऽनुवृत्तविसर्जनीयपदस्यान्यानुजीवि

त्तविसर्गपरत्वमेऽवश्यवक्तव्यम्॥ अन्यथातस्यꣳकꣳपादेशबाधकत्वानुपपत्तिःꣳकꣳपादेशप्राप्तियोग्येतत्तत्सूत्रविहितचाह्नि
सर्गदूत्युच्चारविनाविसर्गेऽस्यचरितार्थस्यसत्वस्यजिह्वामूलीयबाधकत्वानापत्तेरित्यपास्तम् तस्यनिरुक्तारीत्याऽस्यापिदोषप्र
पुंकाप्रवेशप्रसङ्गात्पर्यवसितीति सूत्रेणीयेविसर्गग्रहणेनबाधकद्वितीयसूत्रसंपादनद्वाराजिह्वामूलीयबाधस्यनकुंशकयत्वेपि स्वदे
शस्थत्वेनद्वितीयसूत्रकार्यार्थेन जिह्वामूलीयस्यबाधकल्पनेपूर्वत्रासिद्धमित्येतद्बाधकल्पनायत्यात्रैवानुवर्त्तकाकार्थकरणाऽ
एतेनानुदात्तस्यभावेपि बाधकत्वबीजसत्त्वेन किमर्थमुत्तरत्राऽनुदात्तेरित्यपास्तम् षत्वापत्तेरिति पुंस्कामप्रवेशादाविति भावः
दूदंसुबोध्यम् कांस्कानसंस्कृतदूतिगणेपाठ्यमिति अत्रकिंलाघवमितितुचिन्त्यम्॥ नन्वतःकुकर्मीत्युत्तरसूत्रेणकुंत्वस्यविच्छेदान्न
कथमिदमित्याह गणेदूति॰ नन्वेवंपुम्ग्रहणंत्यागेवप्यकमेवेति कथमुक्तंतत्रयथापठितसाधुत्वस्यवक्तव्यत्वेनप्रकृतेकृतष
त्वपाठेपिसाधवकाष्णादितिचेन्न। कांस्कानदूत्यादेरनुस्वारानुनासिकोपेतवोःपाठेनसंस्कृतदूतिपाठेनचनिखिलरूपसंग्र
हेपिपुंशब्दविषयेऽनन्तप्रयोगाणांपाठकल्पनेगौरवापत्तेः षत्वापत्तेरितिवेंग्रथस्तुदोषोपलक्षणमित्याहुः॥ तेचिन्तुपुंसद्वि
तिपठित्वाकुषोरितिसंधादतिप्रसंगंनिराकृत्य यद्वापुमःसःअपदादौदृणः षदूतिसंज्ञस्यत्तस्याप्यनावश्यकोऽनुवृत्ते
वस्तुतःसमूयुम् कांनेतिपठित्वाएतेषांविसर्गस्येतिव्याख्यानेननकोप्यतिप्रसंगएवेतिबोध्यम् वस्तुतस्तु यद्वेतिवेंतोमू-

लकारस्यकस्कादेराकृतिगणत्वात्सत्त्वमित्येवतात्पर्यं नतुत्रयाणांपाठेसूत्रत्रयेसपदकर्त्तव्यत्वापेक्षयाप्रत्युतगौरवेण
पक्षान्तरानुस्थितिप्रसंगात्॥तथाचपुमःप्रत्ययेषत्वापत्तिरितिसर्वमनवद्यम्॥विसर्गयलोपेसार्थकयात्तु कस्कादिसूत्रमि
ह तद्विहितेति॥ अर्थाधिकारादित्युक्तं प्राक्॥यद्वापदाधिकारेउत्तरविधीनांसर्वेषांनिरवकाशत्वेनपूर्वापवाध
कत्वमुक्तकोऽस्यान्यथायेनतुतद्विहितविसर्गबाधकत्वंबोध्यम्॥संहितायामितिकोयणचीत्यतः—प्रागेवेदंयुक्त
मुपन्यस्तंसूत्रंपितथापिपाठक्रमादत्रोक्तमित्याहुः॥क्ष्यत्तेःकेदृतिसतिनिष्पन्नेइतिशेषः॥ननुनन्नाशकंतस्यापदा
तविषयत्वात्तद्विषयस्योत्तरसूत्रस्यवैकल्पिकत्वाच्चेत्यतआह॥व्याख्यानेति॥ अभ्यासंज्ञाप्रवृत्तिकालेइति॥यद्य
पिस्यानिवत्सूत्रोक्तरीत्याभ्यासत्वकालोऽस्त्येवतथापितत्संज्ञाप्रयोजकंद्वित्वमिहविवक्षितमित्तिबोध्यम्॥ इतिशेख
रविवृतिसंग्रहेहेलेसंधिप्रकरणंसमाप्तम्॥अपदादौननुसःप्रत्ययइत्येवसूत्र्यतामुरःकेशोत्यादौतुयथाश्रुतेपिनेष्टमिति॥चेन्नतथा
सतिउरःकाम्यइत्यत्रेत्वप्रसंगात्प्रत्ययावयवनकारणेतिदोषेणप्रत्ययत्ववत्त्वौपदिकपदत्ववतिसत्वापत्तेःनचतदादेरित्या
स्योपस्थित्याविसर्गादेस्तदादेःसत्वंप्रत्ययइत्यर्थोक्तदोषइतिवाच्यम्॥तथाप्युत्तरसूत्रेइणःषस्यविसर्गान्त
स्यतदादेःषइत्यर्थापत्त्यादधिसर्पिष्यापमित्यत्रेवस्यात्तनसर्पिष्यानमित्यत्रेति पदस्थितुसिद्धान्तेव्यधिकरणमेवे

तिनदोषः।सुब्नुमितपरिभाष यासुक्तत्वादिणादृति विसर्गेविशेषणमिति-दृणः परविसर्गेतत्तदादेरित्यर्थोगीकारे णोक्तदोषवारणेनुकोभ्यर्ज्ञलौकिकप्रक्रियायाकीयप्रकृतिप्रत्ययपोः प्रत्येकानुकरणेतत्त्वसत्त्वेनतत्रदोषात्त्व॥दृणःप्र दृचदृसिद्धसूत्रविरुद्धमुचितम् सप्तेति अनुदृत्तस्यसदृत्यस्यषष्ठ्याविपरिणामदृतिभावः। अत्रपक्षेषस पदयोरन्ने मंदृक्षानन्तरलिनैतिनो-मंदृक्षोक्तान्तिप्रसंगोनेतिषुक्तमेणाह गीःआम्येति॥कर्त्रेतीति॥दृत्यादाविनिर्देशःप्रकृतसूत्रदृ दृयोतितुएवंपाठएव अस्तिनेति यथाश्रुतेनैवसिद्धेविभक्तिविपरिणामेनव्याख्यानसमर्थ्यात्परेषांनासिद्धत्वमतिवस्त सिद्धमीति॥अयमपिपक्षःकैश्चिदाश्रितस्तत्रेउदयोतेसिद्धान्तितः वृद्धायावादृत्युत्तरंदृणःषदृविपठित्वादृदृसाधनेपरेदृदृच्छे खरलुप्तकारणयासमर्थकत्वादृनादेयएव॥दृत्तउत्तरमिति॥दृत्तभारभ्येत्यर्थः॥गतित्वाभावदृतिदृदृविचिन्त्य तस्यकुतो नगतिसंज्ञेतिएवंस्वरादिपाठवैयर्थ्यंचुन कृत्रोयोगेऽव्ययसंज्ञार्थकत्वादस्यएवंदृदृः करोतीतिविसर्गघटितप्रयोग सिद्ध्यर्थंविकल्पेनसंज्ञास्यादितिसाक्षादादिषुपाठस्यवयुक्तः उपलभ्यतेचनार्थेवसप्रत्ययस्तस्मादृवात्मस्करोतीतिभाष्य प्रयोगात्॥च्व्यर्थवचनस्यप्रायिकत्वमेवयुक्तम् नमःशब्दोऽसंभवाद्वा एवंचक्व्यर्थादिगणेपाठेपिविकल्पेनसिद्धिरिति साक्षान्नमःभृत्तीतिसूत्रस्थेखरोपिचिन्त्यएवेत्याहुः। अन्येतुस्वरादिपठितस्यगतित्वाभावदृत्यस्यायंभावःदेवेभ्योनमःदे

वान्नमस्करोत्तीतिवदर्थेनात्तु· वाचकोयोनमःशब्दः ङ्र्याङिषुयोनाङस्येवग्रहणंकिमर्थंयोगी दृत्यर्थोधि
कारणेनुण्यात् यदानमःशब्दःस्वार्थेमभिधत्तेकरोतिरुत्पत्तिं तदानमःकुरोत्तीतिविसर्गमित्तीत्याहुः मूलेपुरःप्रभृत्याद्दत्ति
नवोद्यतोद्यमिकत्वंपूर्वोधरणवरणाममसिपुरधवश्चैषामित्तिव्युत्पादितेस्यापिसाहचर्यात्पुरो
ऽव्ययंपुरःसाहचर्यान्नमस्मत्तिरेवेत्युच्यते· तदास्यष्टार्थेगत्तिग्रहणमित्तिवदंति दृदुदुत्तस्मदंपरमिति एत्तद्दीर्घंप्रत्य
य·नीपदृत्तिसूत्रेवक्ष्यते नन्वःसिःकरोत्तीत्यत्रविसर्गैकषंप्रत्ययत्वेसत्यपत्वेन त्वेनवास्थानित्वाद्दत्तिचेन्न तस्या
नापत्वेत्तिलोकिकन्यायेन त्तिदेशात्· प्रत्ययसंज्ञायाः यथोद्देशेपि अग्नीदृत्यत्रप्रगृह्यत्वदत्र पुनःप्रश्लेषंवीक्ष्य
ग्रहणंसुबुद्धौपरिशुद्धेनैवप्रत्ययत्वाद्दत्तस्यवन्धित्वंवाविलसर्गस्वीकार्यमू दृत्यादाविति आदिनास्युःपाडित्य
मरप्रश्लेषःमनोरमेयांविसर्गपाठस्तुपूर्वापरविरुद्धः तुनार्थदृति॥ विसर्गेवेयधिकरण्येनान्वयादिति भावः यत्त्वोष्ठ्यैरि
ति नतुप्रत्ययनिमित्तस्यप्रत्ययसदृशस्यग्रहणंसादृश्यंचार्थवत्त्वेसति अर्थवदःवयवकभिन्नत्वेनकविभिः कृत्तमित्यु
शीत्तथाभूतोनेमवयवत्वाद्दोषवारणायसत्यन्तम्· एवंचनदोषदृतिचेन्न· तदपेक्षयासामानाधिकरण्यानुरोधेनलो
पणायएवोचितत्वात्॥ द्विस्त्रिश्चेति· असंभवादिति पदविशेषणत्वात्तस्येत्यपिबोध्यम्· ननुप्रत्ययग्रहणंतदादिविधि

नियमार्थमिदं स्यात्तत्रनस्यादुक्तमाह वक्ष्यमाणरीत्येति वनोरचेत्यत्रेवपदविशेषणत्वात्तदंतविधिर्दुयमितिभा
षःउक्तमितिउभयत्रेभाषेय-पूर्ववच्चुःकरोतीत्यत्रदुदुपधेति प्राप्तनिषिध्यतेतत्तएकरूपंप्राप्तिनेषुहिग्रहिषुवा
तिनिषेधेतेहुक्तोत्तरस्यामितिवत् अत्रमानंतिरसःसुचोन्यतरस्यामितिन्यासेपियत्रयंषत्वसंज्ञायांतत्रवाप्तिसं
वन्धेनोपपत्तौयोगविभागेनचयोगविभागान्निषेधमुखेनैवप्रवृत्त्याचचुः शब्दमात्रविषयकत्वंभवतीत्यादितिवा-
व्यम्॥ योगविभागेननभवतीत्यर्थकल्पनेपित्तिरसित्यत्रक्तस्यवाभवतीत्यर्थस्यत्यागेमानाभावात् योगेविभागेनानिष्ट
पादनस्यानुचित्तत्वाच्चानूक्तरीत्याक्तत्वोर्थदृत्तिन्यसिपिदोषःसुवचइतिचेत्र-तत्रन्यासेक्तत्वोर्थेदुदुपधेतिविशेष
णान्नर्यनहुप्राप्त्यात्तिरसोन्यतरस्यांक्तत्वोर्थदृतिव्यस्तपाठेवाक्यार्थहुप्राप्तषत्वभावेनिक्तयोगेविभागेवासाध्येनसामर्थ्यभा
वात् सामर्थ्यावलंबनस्यावश्यकत्वेसुचदृत्यत्रैवलाघवाच्चं अप्राप्तविभाषायेतुचतुःकरोतीत्यत्रास्यसिद्ध्यानित्यष
त्वम् दुदुपधस्येतिस्यात् अन्येत्वकक्कादिषुभ्रात्तुष्वत्रशब्दपाठेनतौपनिमित्तेरप्रत्ययानिकविसर्गस्येदुदुपधेतिषत्वं
नेतिज्ञापनादित्याहुः अपरेत्वप्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थेविध्यर्थत्वात्पाठेगत्यापकइत्याहुःअत्रन्यासेविसर्गोनसुजंत
त्वंतुभूतपूर्वगत्यासुचूलस्यस्यान्यलइतिलात्तसुजंतत्वस्यापास्त्रीयत्वादत्तिदेशभावेनसांप्रतिकाभावात्तु यत्तुदुदु

दुपधेति सूत्रं कस्कादिषुचेत्यतः प्राक्पाठ्यमित्याशयः अतःसुचदृत्यस्यनासिद्धत्वंकृत्वोथदृतित्वनुदत्यनुरोधात् तदु
त्तरमेदेत्यसिद्धिरेवेतितन्न विकल्पप्रवृत्त्यनंतरंनित्यविधेरभाव पक्षेदुर्वारत्वात् नमस्पुरसमासेऽनुत्तरपदस्थस्य अ
न्तःक अधःपि दृसुतोःसामर्थ्येऽन्यतरस्यांतिरसःकृत्वोर्थेदृदुदुपधस्यनित्यमप्रत्ययस्य कस्कादिषु एवंनंतत्रापि
पूकरणात्र पदस्येत्यर्थेदिति विसर्गोत्तरेत्यपिपदविशेषणंवोध्यम् न्यायमानंषष्ठ्यंतलोत्यस्येत्यस्यपदस्यचोविस-
र्गइतिव्यधिकरणेपत्तुओजोभिःकृतंहिरित्यादौमध्यमस्यषत्वंस्यात् ओजःसहोभसितिसप्तम्यंतेअर्थेलुक् वस्तुतोहि
नचनंहुवचनयोरलुकोनभिधानादिति अलुगुत्तरदृति सूत्रभाष्योक्तेः रौदृशः प्रयोगएवनेतिवोध्यम् सूत्रेदृतिकरणं
किं तत्रार्थेविद्यमानस्यदृस्याहिवारंत्रिवारंचतुर्वारंषोमाभूत् अपत्यंपशुरितिवदर्थेसमासान्तत्वरूपेणस्यादृत्तिः
स्यात् हरिस्त्रातेरितिन्यासेसुलाघवमितिवदंति नचेवुदुपधस्येति अयोगवाहानामविशेषणपाठपक्षेउपसर्ग-
[illegible]नसुडनायेपक्षेग्रहणमिति प्रागुक्तपक्षात्त्रयमपक्षत्वेन तत्रोक्तमिदम् दुदुपधस्यपदस्यत्रयवोर्यः एकार राम
स्तस्यार्थः स्यादुपपत्तिश्छायायांस्यऽइत्याहुः तत्रविसर्गग्रहणं विसर्गीस्यान्नुपलक्षकमित्याह विसर्गेति संपुकानांसे ६८
त्यनेनेति एंपशब्दानामित्यनेनसमःसुटीत्यादिसूत्रत्रयेणेत्यर्थः दृत्येवेति सूत्रमस्तिविशेषःनित्यषत्वापत्तेरिति उक्ता

हचर्यादेरुत्तरपदस्य सर्पिषायजुषादेश्च सप्तम्यन्तस्य पदस्य लोपो भवति सप्तम्यर्थे चेत्यभावः पदावयवेति फलितार्थकथनमिदं वाच्यार्थस्तु दृसृसन्विसर्गान्तयत्पदंतदंतस्यालःप्रादेशद्रुनि तेनोजोभिः कृतंसर्पिष्करोतीत्यत्र पूर्वस्यमपूर्वोक्तरीत्यातस्यासत्वाच्च तयोर्व्यपेक्षाविरहाच्च अत्रेसुसोःप्रत्यययोरर्थवत्तोश्चयहणमितिकैयटदीक्षितौ। अतएवपूर्वसूत्रस्थेभयशब्दविभाषात्वं सर्पिषायजुषादेत्यादौषत्वायेसुसुविषयेव्युत्पत्तिपक्षएवेतितदाकूतम् अतएवेयमप्राप्तविभाषेति तदनुरोधेनाह नचेति निष्कृष्यव्यपेक्षायामानाभावादाह उत्तरपदेइति तस्यकार्यित्वस्यैवसप्तम्यन्तविधित्वस्यैवसत्वात् उपात्तत्वंचतत्रोत्पत्त्यानुहत्यावित्यपिप्रेत्याह उपात्तेति ज्ञापनेनेति ननुपूर्वसर्पिःप्रियइत्यादेरमध्यमपदत्वाक्रान्तेउत्तरपदेतिनिषेधोनारभ्यइत्यत आह संप्तस्यपदत्वेननिषेधश्चरितार्थइतिवाच्यम् समासेनपूर्वमिकाभ्यांहरेणसंप्तस्यपूर्वपदत्वाभावइतिज्ञापकपरमाभाष्यकैयटात् अध्याहारफलंत्वपरमसर्पिःप्रियंयस्येतिविग्रहेप्रदर्शितम्। अन्येत्वयमेवस्कुटंतमिच्छन्तोऽधिकेनैवंभवेत् प्राप्तिरितिभाष्यस्यपरमसर्पिःकुण्डिकेत्युपक्रम्यप्रवृत्तस्यतथावाक्येपि नहिनप्राप्तोतिपरमसर्पिःकरोतीतिभाष्यस्यचेसप्तम्येकार्थीभावव्यपेक्षयोरभावइत्येवाशयः नतूत्तरपदेइति निषेधेसंप्तस्यपदत्वाभावइतिमध्यमपदंत्वाक्रान्तत्वेन प्रवृत्तात्परत्रसत्त्वेवचतन्निषेधाप्रवृत्तेरित्याहुः॥ तदेनार्थकेसेति॥इ

सुसित्यस्येत्यर्थः। धातुसम्बन्धचरितेनेति इदं समर्थसूत्रकैयटानुरोधेन स्तुक्रमोरितिसूत्रस्थभाष्यरीत्यानिङ्कर्मादिद्योतकत्वे
तुयथाश्रुतमेवसम्यक्। इतिनेत्रेणोद्द्योतेस्पष्टम्। नेतिइदंफलितार्थप्रदर्शनं पर्युदासस्यन्याय्यत्वेनधात्वभिहितभिन्नमः
सनर्थवादेत्यर्थः। ननुसमानाधिकरणंधात्वभिहितंसमर्थवदित्येवास्तुसमानाधिकरणंचेद्धात्वभिहितमेवेतिनियमादिष्ट
सिद्धेरिति चेन्न धात्वभिहितंचेत्समानाधिकरणमेवेति विपरीतनियमापत्त्यासर्पिष्याठकःपिबतीत्यादौप्रत्ययापत्तेः वक्तव्यइ
ति नवक्तव्यं। अतेर्गुणेयडि चिर्तुपकात्। नधातुप्रत्ययानामादेशइतिशेषः। अन्तरंगेचपरिभाष्येति। नित्यग्रहणंत्विति
मासमग्रहणंसूत्तरार्थमितिभावः। ननुव्युत्पत्तिपक्षेअनुत्तरपदस्थस्येतिपर्युदासात् समासेलक्ष्येकिमर्थंसमासग्रहणमितिचेच्चु
ण्। पर्युदासेनपदात्परपदस्थस्येवेत्यादेरपिवक्तुंशक्यत्वेनानयसर्पिःपठत्यर्थंपरमसर्पिःकुण्डिकानुत्कट्टाकेवस्यादिति भा
ष्येइति। सर्वंतिष्ठतुसर्पिष्यिवत्वमित्यादौसर्पिष्कालकमित्यादौचनित्यंषत्वंन्याय्यम्। भाष्येसविसर्गंपाठस्तुव्युत्पत्तिपक्षा
भिप्रायेणेतिबोध्यम्। व्याख्यानादिति तच्चनित्यंसमासइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। सिद्धेरिति। अयंभावः असमासेव्यपे
क्षाविरहेपिषत्वार्थइतिवक्तुं प्रत्यय संबन्धिभिन्नविसर्गस्यषत्वमित्येवार्थः संमतोव्युत्पत्तिपक्षश्च अन्यथाव्यपेक्षाविर
हेपिप्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थेदुदुपधेति षत्वसिद्ध्याषत्वार्थइत्यस्यासंगतेः। व्याख्यादर्शीत्याह व्यपेक्षायामिति ए

वेचपत्वार्थेइत्ययंग्रन्थःसिद्धान्तभूतःअयंत्वन्यदीयःएवंनायंसर्वेग्रंथएकमतानुसारीतिभावः तथाचास्मिन्परमतेपिगणे
पाठोनित्यार्थः आवश्यकइति तत्तामर्थ्यादुत्तरपदस्यास्यापिषत्वमितिवक्तुं रतिमंदत्वसूचनायाप्यर्थकश्चःपठितःदुदुप
धेतिसूत्रस्थमनोरमाग्रन्थस्तुव्याख्यादर्शानुसारेणेतिनतद्धिरोधः।एकमतानुसारेणसर्वेग्रन्थायोज्यइत्यांग्रहेतुंइतिवारु
चेणहव्यपेक्षायामि तीतियोज्यमित्याहविकल्पेतितदभावेनित्यविधिस्तुनविकल्पविधीनांसन्निरुत्सवेनकेनान्यारम्भेणो
भयत्रविभाषात्वात् नचसिद्धत्वमाश्रयात् असिद्धत्वाद्विकल्पइत्यापाद्यमानग्रंथस्तुचिन्त्यएवं यद्वासाहचर्य्येणविकल्प
विषयेऽधातत्वादितितदर्थः आसिद्धेतिलक्षानुरोधादध्याहृतेत्यर्थः पुनरुक्तोवीजमाह तपरेति॥ ॥इतिशेखरविट
तिसंग्रहेविसर्गसंधिः॥ ॥रुत्वेतिरामइत्यादौसुपिचेतिदीर्घस्तुन अनाप्यकइत्यत्रेवापिचेतिन्यासात् नन्वंड्यायःसो
रितिनिर्देशेहि प्रियचत्वइत्यत्रराज्ञस्येतिनियमात् संयोगांतलोपाप्राप्यारोरीत्तिलोपेढ्रलोपइतिदीर्घोपपत्तिरितिचेन्न तस्य
निर्देशस्यदुर्बलविषय माणत्वात् चारिताद्यर्थादिति ॥प्रवृत्तादित्यस्यतुनसामर्थ्ये वात्तीबंधुरितिभाष्येपष्ठमेनाऽसंबुद्धावपि रामः
लुप्तप्रथमैरुक्तत्वेन ॥प्रयातुभवान् देवदत्तोऽहंगच्छामीत्यादौचारिताद्यर्थात्तु हलोऽनन्तराःसंयोगान्तलोपोरोरुत्वेइतित्ता ७०
पकान्नासिद्धत्वमितिचेदापीत्तिन्यासेनकिंचिल्लाघवमित्तिबोध्यम् ससजुषोरुरित्यत्रोकारोऽनुबंधकुयत्वविधावुभयग्रह-

णार्थेऽनि नन्वामर्थ्यादसिद्धत्वेननवक्तुंयुक्तम् भाष्येस्पष्टमिति अत्रत्यंगात्वपरिभाषेदुश्चेखरविवृतिसंग्रहेस्पष्टम्॥ज-
ग्ध्वेति·वाध्यविशेषचिन्तायांयेननाप्राप्तिन्यायेनेतिभावः॥ वाध्यसामान्यचिन्तायांतुत्रेयानित्यादौसुलोपंधाधित्वारुत्वेयणःप्र
तिषेधारंभानुकलोलोपाद्ध्रसनस्यादितिभावः द्विगित्युक्तावाध्यसामान्यचिन्तायांभाष्योक्तपक्षांतरणंसंग्रहेऽनिवोंध्यम्
ऊत्वगुणयोरिति·नमुक्तेप्युक्तेनस्यस्थानिवत्वेनरुत्वाद्यत्वंस्यादतआह गुणेति तत्रकृतेऽपूर्वत्वाभावात्तदर्थाप्तिरितिभा
वः व्याख्यानेति·नच्चप्रकृतसूत्रेभाष्यादिषुस्पष्टम् स्पष्टार्थमिति रूढिप्रयोजनयोरभावेनलक्षणाप्रयोगस्यान्याय्य
त्वादितिभावः प्रकृतसूत्रेउदूद्योनेस्पष्टमिदं अदीर्घत्वादिति यद्यपि बहुश्रेयसीनित्यादौदीर्घोषिसंभवति तथापिदीर्घोच्च
सिचेत्पूत्रदीर्घग्रहणाददीर्घस्यापिग्रहदृष्टइतिभावः।दृष्टसिद्धेरिति·गमृनित्यादिसत्यभिधानेसामान्यादिदेवृादिदृष्टसि
द्धिरितिभावः॥नाविनिनिर्देशाद्देवदत्तेतिन्यायेनित्यत्वमितिकस्यचिदुक्तिंकटाक्षयति नाविति तुनात्रेति नाविन्यत्रेत्य
र्थः सतिनत्वहेतौतेनतदनित्यत्वज्ञापनसंभवेदपीतिभावः दनजीवनमिति दृनित्यायपूरीरमीत्यर्थः प्रकृतेरिति ना
विन्यत्रेत्यर्थः बाधकमितीति इतिहेतोःएवंस्वस्वविषयज्ञानेशास्त्रद्वयसंनिपातेकापनोदेपि एकस्यप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वान्न
भ्रष्टावसरन्यायस्याप्यत्रयंनविषयइतितदनाश्रयणज्ञापकत्वापिकथमस्यनिर्देशस्येतिचिन्त्यमेतत् यौगिकार्थबाधा

दाह कस्यचिदिति अत्वसंज्ञस्येतिदीर्घेतपरव्यावर्त्यत्वादाह संवुद्धाविति तत्सामर्थ्यादिनीते प्रतिषेधोपादानसामर्थ्योत्सि
द्धःप्लुतदूतिकेयटःविशेषणोपादानेनप्लुतविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रेति पूर्वपृष्ठेनोत्वविध्यग्रहणमितिज्ञाप्यते इति
तत्तात्पर्य्येनचिन्त्यं तथासतिनपरकरणेनैवव्यावृत्तिसिद्धौप्रवर्तकतयानिवर्तकतयावाअचरितार्थ्यस्यदुर्वारत्वात्
अप्लुताद०प्लुतेइत्यनयोरन्यतरस्यैवयर्थ्यापत्तेश्च अतएवसः३च्चारणंरुच्चारणमिति षष्ठीसमासेसुरोनसःरुच्चारण
मिति पुंसस्तत्रसस्यरुत्वेरोरीतिलोपेदीर्घत्वेसुश्लोतारुच्चारणमितिभवति अत्रहशिचेत्युत्वेनडःसंज्ञसकारस्थानिकरु
त्वस्यासिद्धत्वेनहशब्दपरत्वाभावात् रुत्वविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वग्रहणेनोत्वविध्यग्रहणमितिकल्प
नेतुतदापत्तिर्दुर्वारा स्यात् किंचैवमर्थाधिकारात्सर्वत्रेत्याग्रहिमनोरथोपिनस्यात् अत्रचज्ञापकंनपरत्वेकृतेपिअप्लु
तदूतिकृतेनदोह प्रतियोगित्वेनेति एवंचाश्रयासिद्धत्वंवदतोज्ञापकत्वमंगीकुर्वतोममनपूर्वोक्तानुपपत्तिरिति
भावःज्ञापकस्थलेएववक्तुंशक्यत्वात् विशेषणद्वयंप्लुताऽसिद्धत्वाभावप्रतिपादनद्वारानपरकरणकृतप्लुतव्यावृत्त्य
नुवादकमितिनदोषइतिमान्याः॥हेपयोडितिकेचित्तुमनेहेहेप्रयोगदूतिसूत्रस्थविध्यर्थतोक्तेस्तद्दोत्याहेशब्दप्रयो-
ग अन्यथाहेहयोरेवेतिनियमात्तस्यादिति एकपदेदूति समस्तस्येत्यर्थः॥वर्णद्वयंस्थानिभिन्नंग्राह्यम् अन्यथावर्णत्र-

यापेक्षत्वेनहेत्वंशस्यानिमित्तत्वानाश्रयणाच्च हेतुगर्भचेदंविशेषणमुक्तमिति आदावित्यादिः॥प
रत्वादिति दूरंचकार्यकालतायां यथोद्देशंतुत्रिपाद्यामसिद्धत्वादिप्रतिषेधसूत्रस्यतत्राप्रवृत्तिः तत्रसूत्रेयथोद्देशंणत्वे
तिग्रंथस्तुफलाभावात् कार्यकालतानेत्येवंपरःसिद्धान्ते॥अयंतुअन्यथाकोटिप्रविष्टइतिपूर्वपक्षग्रंथप्रायइतिनवि
रोधइतिबोध्यम् यद्वा वक्ष्यमाणरीत्यास्वदृष्टासिद्धस्यापिपरस्यपूर्वंप्रतिसिद्धस्यबलीयस्त्वबोधनेनप्रतिबंधकमित्या
हुः नन्वत्रैपादिकेऽन्तरंगपरिभाषातेनसिद्धानित्यत्वात्कथमिदमित्याह परिभाषेति नक्षतिरितिभयंभावः अन्तरंगशा
स्त्रमस्यलिंगमित्युक्तत्वादियंपरिभाषाबहिरंगमापएयेदितिप्रतिपादयति अन्तरंगंप्रतीतिगृहीतोपुंसंत्वमनुभ्रु
तंकथंपएयेन यथाजानतत्वसाक्षात्कारेणमिथ्यात्वेनजगन्मिथ्येतिगृह्यतापिथ्यंप्रतिजगन्मिथ्येतुपदिएयतेतद्वदि
तिपरंप्रति अन्यंप्रति नन्वेवंसतीत्यादौघुत्वानापत्तिरस्त्रोपस्यासिद्धत्वादतआह अन्तरंगंसेतिप्रतिपाद्येति यंप्रति
पाद्यतेऽपदिएयतेतंदभावेइत्यर्थः॥दूरंचयथोद्देशंत्रैपादिकेऽन्तरंगेऽसिद्धत्वेप्रतिबंधकंकार्यकालतायांतुपूर्वत्रा-
सिद्धमित्यनेनविरोधादिकंग्रंथांतरतोऽवसेयम्० स्पष्टंभाष्येइति नन्वेवमेकादेशानुनोविप्रतिषेधेनेतिसूत्रंप्रगृह्या
इतिसूत्रभाष्योक्तयिप्रतिषेधानुपपत्तिः अन्तरङ्गबहिरंगयोर्विप्रतिषेधाभावादिति चेन्न देवदत्ताय्अस्मिगच्छास्मि

अहमित्यादौ तयोः समत्वेन तयोगात् यत्रतु न तथा एहिकुल्लाः अत्र गोश्चरतीत्यादौ तन्नास्ति मल्लरङ्गत्वाल्लुप्तइति तत्रै
वोदात्तोनेस्यष्टम् अनंत्यस्यापिप्रेति पूर्वोदाहरणयोः प्लुतोवोध्यः॥ नत्वनुवर्त्यतइति व्युत्पत्त्याऽकारपररेफस्यग्रहणान्न
प्रातरत्रेत्यादिव्यावृत्तावपिरुधातोरऽवारणमतआह उकारेसंज्ञकेति अनुनासिकनिर्देशादीदृशार्थलाभः तत्रैवकिं
मानमितिचेत् व्याख्यानमेवगृहाण इकोगुणेति निर्देशाद्धेतोरऽर्थवतोरेवग्रहणाद्यणोऽत्रत्यस्तोस्वं गस्यादिति नवा-
च्यम् अप्रत्ययान्तइंदेनेति पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमितिभावः॥ मूलेऽसंधिःसौत्रइति सूत्रेतुतः सौत्रः कृतलक्षे
त्यण् सत्राद्युक्तप्रत्ययोचानिनिपरमितिनिपातत्वेओदितिग्रहणत्वेऽन्याय्यत्वेवसंधेरितिवाच्यम् तस्यहलोयोगेण
वप्रकृतेः पचमाग्दीव्यतोऽणित्यत्रैवैकदेशविकृतन्यायेननिपातलक्षणदेशः उभयाऽनुकरणेऽप्यन्यतराऽनुका
र्यनिष्ठधर्मोतिदेशस्यभवत्येवइतिसूत्रेपूरयेरध्वनितत्वादितिवाच्यम् निपातत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठत्वात् भ
वोअघोषवृद्धयोनिपातत्वाऽनंगीकाराच्चावस्तुतइति अघोषशब्दान्तइंदेसूत्रेनःषष्ठीलुकनत्वंसौत्रत्वस्याव
श्यकत्वेकृतोऽस्यावास्तवत्वमितिचेन्न॥ अत्रपक्षेऽर्थवत्परिभाषासंचारेणविभक्तिदंसुप्रभृतीदमऽघोरिद-
मित्यादेर्वारणात् ओदंतोऽनुकरणेत्वऽसंभवात्तत्संचारोनस्यात् यद्वासांतरणन्तोभयाऽनुकरणस्यमूलक

रा
७३

नोक्तत्वात् सान्तपक्षस्यभाष्याऽसंमतत्वसूचनायवस्तुतदित्युक्तम् अतएवमनुवर्तेरिति सूत्रे नोपाद्दस्यविभक्तिप्रति
रूपकनियामत्वमुक्तम् विभक्त्यंतंचवार्तिकनिष्पन्नेरान्तमेवेतिनत्वसदृशत्वेनरान्तस्यैवनिपातःचमिहिः॥सान्तनियाम
सत्वेतुमानाभावः। इदमेवाभिप्रेत्यपाद्दरत्नेभाष्यस्वरसोप्येवमेवेत्युक्तम्। सान्ताऽनुकरणेरान्तादित्यादिस्यपिपाद्द-
रत्नोक्तमऽनुसंधेयम्॥लोपेचेति॥एतेनासाधारणनिवेशस्यासंमतिंसूचितवान्नियेमशास्त्राणामित्यऽपरेणाभावे
प्यर्थसूत्रस्यावश्यकत्वेनकथंनियमार्थकत्वमितिचेन्न। तावन्मात्रफलकत्वेप्रक्रियालाघवंयेभगोइत्यऽन्त
रमिदंपठित्वाऽनेनयत्वमेवविदधीतेतिनिषेधकानीतिइतिहेतोः। पयःखित्यादौदोषइत्यन्वयः हेरमेत्यादाविति आ
दिचलेनजस्विनूर्णाहीत्यादिपदत्वासिद्धिरिति नचापदात्यरत्वाऽभावेपाक्षीत्यप्यनिष्टापत्तिरनुस्वारस्यासिद्ध
मानत्वात् रमेत्यत्रनामंत्रितदृतिनिषेधेननत्वाभावात् हेपाद्दाश्रयोपिनसःदृयंणकाकार्यकालपक्षेपिसुटेव यश्चेह
णेपिनित्यत्वाल्लोपेनतदऽसिद्धिरेव प्रकृतेलोपेननतदऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानाद्वासुवन्तत्वेतिनचसिद्धेपणनयालाभश्च
णम् अल्पमात्रवृत्तिधर्मोऽघटितेत्युक्तत्वात् इदंचनिमित्तरूपकार्योऽनिर्देश्यपक्षविधेयरूपकार्योऽनिर्देश्याह तत्प्र
युक्तेति प्रत्ययलक्षणेनापीतिपूर्वोक्तयि ननुतेनसुब्लुगेवकुतोनानिर्दिश्यतेतत्राह नप्रत्ययेति तेनिमित्तकव्यवहार

स्यवेति सचाप्यस्त्रीयोपिदोषाऽभावात् संकोचेमानाभावाच्च एवमिति यथाऽग्रहीदित्यत्रेदृत्वेनस्थानिनेोऽनहृनि इदृत्वा
निदेशान्त्सलोपस्तथेत्यर्थः उक्तरीत्येति अनल्निष्ठधर्मवत्वेनसुत्वादिनेत्यर्थः हलिसितुसुतिसीनांवेष्णमितिभावः।
उक्तरीत्यायस्थानीतत्रेत्यन्वयः स्थानिनिसकारेजायमानस्यसावपिपदमितिपक्षेप्राप्तरत्वाभूतपूर्वत्वंवर्तमानस्यादेशो
लोपपरतः नतून्नरेणसमानाधिकरणम् तत्रपरेऽनिदेशेनसदृत्यादीर्घोहनूशब्देनदीर्घइतियोजनाऽनिगितिादिगईलु
हल्ङ्यादितिसूत्रेसुत्वादिनास्थानिनेति श्रोतेपितत्रनदोषः अन्यथाप्रपन्नेत्यादावऽनिदेशत्वात्स्यादिति सास्मीलोस्मीस
मर्थेत्यादिरनुसन्धेयः।एतेनसुप्यरत्वस्यापिस्त्रीयत्वात्कथमनिदेशदृत्वानुमानिकेपिकथमऽस्विधीनामनिदेशः अ
न्यथाऽयुकामंदृत्यादौवलिलोपः स्यादितिचापास्तम् मतेनेति अन्यथा वार्तिकसिद्धविभक्तिप्रतिरूपकत्वेननिमान-
त्वमिति भाष्योक्तमनायाससाध्यंमार्गमऽपहायप्राकृतिगणत्वेनचायत्तभावनंकुर्यादितिभावः त्रयाणामितिननुनि-
पात्तभोःशब्देनैवसर्वेषांफलानामऽन्यथासिद्धिंप्रदर्श्यदृयोरेवाऽवश्यकत्वमुक्तंशङ्करत्नेनतत्कथमन्यथेत्यते॥त्रयाणामाव रामः
श्यकत्वमितिचेच्छृणु वार्तिकविहितस्योकारस्यसिद्धत्वेनरोरित्वाश्रयासिद्धत्वेनानः परत्वेनोत्वेभोभवस्यासिद्धत्वेनानः ७३
परत्वादङ्गणेपूर्वरूपेभोअघ्युनेत्यादेःसिद्धिरिति फलसत्वादिति दृदंतुचिन्त्यम् भोभगोदघिसत्र श्रोत्तागार्ग्यस्यैनिव

कुर्यादो ष्णीत्येवसिद्धे पूर्वग्रहणंकिमर्थम् एवंहि पंचमीनिर्देशादव्यवधानोष्णस्यानायासलाभः यथान्यासितु योगो अ
घोग्रहणेनज्ञापकेनसाध्यतइत्यपिगौरवमिति॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरत्वादितिसंप्रदारइन्द्रविषयेएकेश्रुतिप्रकटनेरा हुणइ-
त्यादाविवएकेनैवादेशेनोभयोर्निवृत्त्यापत्तिरन्यथास्यादितिभावः एषमेवजपूरुशिसमजुषोरुः पूदादीनाम्ह्रीह्रिणा
ल्म्योर्ढकू इत्यादौवोध्यः तत्रकुतोनसौत्रत्वमुक्तमितिचिन्त्यम् यद्वाभोभगोइतिसूत्रायग्रहणानुवृत्त्यायकारस्यैवादेश-
त्वंरेफस्यतुयंव्योरित्यावर्त्योमयोरादेशत्वमिति नहिवर्णेनतद्विशेषस्यावश्यकत्वेनसौत्रत्वंविनागत्यंतरामावादित्यपाय
दुष्टत्वमितिदिक्॥ अत्राक्षरसबीजंतुरोरित्यनुवर्त्यरोःस्थानेयोव्योतयोरित्यर्थेनात्राप्राप्तिरस्तेति वग्रहणानुपपत्तिकल्प
स्यैवपुनरप्रसंग एवअतएवहरयिहविष्मविहेत्यत्रेतत्सूत्रोक्तेरवःस्पष्टंचेदं भोमगोरिति पोषादृश्योनं ओनागार्ग्यस्य यकृो
रसाहचर्यादिति अत्रेदंचिन्त्यम् त्वमचकायत्रेत्यादौदस्मृत्वेयत्वेनयाभूतस्यापियस्यसंभवात्कथंतदितिगरथैक्य
र्थ्यः नमिलतिपर्यायेणेति इत्यादौ नतत्संभवाच्च॥ विच्छेदादिति लोपः शाकल्यस्येत्यत्रेतिभावः॥ नतु शाकल्यस्यैवेत्य
र्थ सत्वाद्वोसस्तुगार्ग्यादिमतेपिलोपसत्वेनवाच्यार्थविरोधात्तत्सम्बन्धइतिभावः॥ भोसादिपूर्वकधुतिरुच्चारणार्थो
कारेणनिर्देशोनतुत्वादिभाष्यानुसेति अत्रयद्दुक्तव्यंतल्लोपः शाकल्यस्येत्यत्रोक्तम्॥ हलिसर्वेभयैरपिति अन्य

मतेचरितार्थस्यासिद्धत्वात् आदेर्णनदुत्तरलोपइत्याद्ययः सर्वेषांग्रहणवोधिप्तणकटोयनमततविहितनिरवकाशो
लोपेनवाधादादेशप्रवृत्तौस्यानिनोलोपेनोभयोरदर्शनमितिवाइति प्राप्तोनतीतियवयोः णकन्यस्येवम लोपःयव
योर्हलिसर्वेषांमतेलोपइत्यनयोर्विरोधेनरत्नमुदसुइत्यादौजश्त्वचर्त्वयोरिवसिद्धशास्त्रेणव्यवस्थितत्वात्
ऽभावपक्षेविकल्यापत्तिरितिभावः॥एतेनतदभावेनित्यविधेर्दुर्वारतयाणकानिर्दिश्यादित्यपि अचीतिकरणे
ति मेःनुस्वारइत्यत्रहलीतिकर्तव्यंसर्वेषांग्रहणंयोगविभागश्चमास्नुइत्याद्ययः ययान्यासेएवसर्वेषांग्रहणवैयर्थ्य
स्यादितिकुतोनाकमितिचेच्छृणु गार्ग्यस्येत्यस्यासंम्बन्धायतदावश्यकत्वादिति एवंसतिसंर्वेषामितिनाक्यार्थविशे
धःस्यादितिचेन्न॥तस्योपायांतरत्वात् वैयर्थ्यापत्तेरिति पूर्वोक्तो चीतिन्यासएवास्तुसर्वेषामितिमास्नुइतिचेन् दृष्टा
पत्तेः अन्येतुउञिचपदेइत्यत्रानुवृत्तगार्ग्यपदंनपूजार्थमानाभावात् उत्तरसूत्रेपिनित्यत्वार्थकसर्वेषांग्रहणाच्च
किन्तुविकल्पार्थतेनालघुप्रयत्नेपिविकल्पतइतिसूत्रकारा शयंवर्णयंति पूर्वोक्तरीत्याफलसूत्वादाह॥अन्यपरे
ति ननुशब्दत्वेनसादृश्यग्रहेपिनदोषः॥येनविधिरित्यत्रस्वस्यचेतिपाठेनसुपूमिन्नेशब्देसुवंतेइत्यर्थेनाहोभ्यादी-
र्घोह्रोनिदाधेत्यादिसिद्धेरतआह।सुवंतइति।वस्तुतःस्वस्यचेत्यस्यवाचनिकत्वेप्यसहायस्येवस्वस्यरूपस्यसंज्ञात्वं

त्रेषु सर्वेषामित्यादिलिंगादिति ॥ अङ्भ्यामित्यत्रदोषाभावेनेतिवोध्यम् ॥ ॥ ङ्ङ्लोपे ननुपित्सुनदोषः तत्रेरपरेत्यज्य
पकारादेरच्यनुबंधुश्क्यत्वादुपोत्तमंपितीत्यत्रोपोत्तमंपितीतिवाच्यमित्यनआह चचारेति दोषःपूर्वेरितिनचक्षस
णप्रतिपदोक्तपरिभाषयानिस्तारः प्रत्यक्षसिद्धपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यवाधाभिक्षयालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाबा
धसैवोचितत्वात्तदितिभावः भाष्येतुदिति ॥ अयंभावः कर्मण्यणि ॥ प्रदर्शनंलोपइत्यनेनसंकेतितस्यग्रहणमित्य
स्यवक्तुम् पाक्षत्वेनप्रसक्ताप्रसक्तसाधारणदर्शनाभावस्यलुप्तधात्वर्थत्वेनग्रहणपक्षेपिवहेत्यादौभावरूपानि
देशेपिस्थान्यदर्शनसत्वेननञ्जनकेनिशिवपूर्वस्यदीर्घापत्तिः नचयलोपासिद्धत्वेननत्यरत्वंपूर्वपदेनेतत्सूत्राग्र
हस्येष्टत्वात् ममंतुप्रसक्तादर्शनस्यैवणस्त्रेलोपपदार्थत्वेनभावरूपेणचादेशेनस्थानिप्रसंगस्यैवबाधेनप्रसक्तदर्श
नविरहेणसंज्ञेवनेतिनदोषइतिस्पष्टं चेदंलोपसंज्ञासूत्रेभाष्ये सिपिधातोरिति ॥ इत्यनुवर्तमानेदमित्यर्थः ॥ विप्रति
षेधे परस्परेति ॥ अन्यथासर्वथाविरोधाभावेसंदेहाभावेनषष्ठीस्थानइत्यस्यवास्यापिप्रवृत्त्यभावेनविप्रतिषेधपद
वैयर्थ्यापत्तिः तेनासिद्धत्वविषयेऽन्यतरविरोधेपिपरस्परविरोधाभावेननास्यप्रवृत्तिः प्रवृत्तिकालेऽपि तदवच्छिन्नेका
लेइत्यर्थः तत्पाक्षकालेऽनरकालेचनत्सत्त्वेपितत्काले तदसंभवरूपविरोधस्यैतत्प्रवृत्तौनियामकत्वंभाष्यात्त्वाक्ति

यत्तेदृतिभावः॥पुनर्हिर्भवतीति॰तदभावपक्षेदृतिभावः॥ ॥एतन्नदोरनंतरइति सुइति प्रत्ययग्रहणान्नेदंतग्रहणास्त्रेननदादीत्यस्योपस्थित्याएतदंततदादेरनंतरस्यलोपइत्यर्थेनगामःसदृष्टान्तीत्यादौनदोषइतिबोध्यम्॥ ॥इतिशेखरविद्वत्तिसंग्रहेस्वादिसन्धिः॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥स्वादिविधौप्रातिपदिकाधिकारादिहि॰तापग्रहणंत्वन्यार्थमितिभावः एतेनड्यापोप्यधिकारान्तस्यचप्राथम्यात्सूचीकटाहन्यायात् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनेवक्तुमुचितमित्यपास्तम् तद्धितावपिप्रातिपदिकाधिकारेवर्त्तमानेतिन्तसंज्ञाविधायकंसूत्रमित्यर्थः॥यथाभुनोऽर्थवद्भिन्नेनाभेदोवाधितःस्यात् अत्रेति केचित्तुएतत्संज्ञाफलभूतविभक्तिभेदकूटविशिष्टस्वव्यभिचारिकप्रत्ययंतदुपलक्षन्यन्तरसमभिव्याहारानपेक्षयालोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्वम् देवदत्तोभवतिदेवदत्तोगार्ग्यइत्यादौदेवदत्तोगार्ग्यइतिसमुदायस्याप्रत्ययान्तस्याधातोश्चविभक्तिःप्राग्भूतस्यसंज्ञाबाधेनायएतत्संज्ञाफलभूतत्वेनविभक्तिर्विशेषिता अर्थवत्त्वमाहांय चिकीर्षिताया संज्ञातत्फलेत्यर्थः देवदत्तोगार्ग्यइत्यत्रगार्ग्यप्रकृतिकस्यसुपः गार्ग्यइत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वेपिचिकीर्षितदेवदत्तोगार्ग्यइत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वाभावान्नातिव्याप्तिः एतेनसुविगरेत्युक्तेवतिङ्विभक्तिव्याहतौ सिङ्गणविशेषणंव्यर्थमित्यपास्तम्।स्वङ्गेत्यादावव्याप्तेश्च॰सि॰

भक्तिप्रहणप्रत्ययोपलक्षणमितिस्वद्वादौनदोषः चालिनीन्यायेनासंभववारणायभेदकूटेति उभयभेदघट
वारणायविभक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंभेदकूटविशेषणमवश्यंदेयमेवेति अन्यथैवन्तन्तद्वैदेव्या
दायनदोषः नन्तद्वैदस्यविभक्तित्वेतरन्तारूपधर्मावच्छिन्नत्वात् किमर्थंभेदकूटेतिचेदत्रैवन्तात्पर्यात् सांकूटिनेपक्रि
मभित्यादौसंकूटिन् कूटिनपक्रिइत्येतेषुअणमवयवेषुअव्याप्तिवारणायस्वव्यभिचारिकत्वेनप्रत्ययोविशे
षितः अन्यलौकिकप्रक्रियावाक्यपाकेननिष्टनमित्यत्रस्वव्यभिचारित्वमितितुवास्वव्यभिचारिकेत्यत्रस्वव्यभिचा
रियस्यसः यस्यप्रातिपदिकसंज्ञाचिकीर्षितासस्वपदार्थः।तत्त्वंचयत्रयत् व्यभिचारित्वमानेयंतत्समवायिपरि
निष्ठितसमवायित्वंतत्रतत् अस्तिचदेवदत्तोगार्ग्यइत्यत्रतथासुप्रत्ययंव्यभिचारित्वंदेवदत्तोगार्ग्यइत्यत्रानै
यंतादृशोयःसुस्तदसमवायिअमाद्यंते देवदत्तोगार्ग्यराज्ञःपुरुषमित्यादौपरिनिष्ठितेदेवदत्तोगार्ग्येत्यस्यसम
वायित्वात् सांकूटिनादौतु संकूटिन् कूटिन्नादीनामणमवाद्यसमवायिपरिनिष्ठितसमवायि[illegible]नाव्याप्तिः
॥यंचनावयवियदित्यत्रसमुदायोत्तरस्वार्थापेक्षत्वेनरञ्जंतस्ययथानप्रातिपदिकत्वम्० तथाचंकूटिनपक्रिम
मित्यादौतदपेक्षत्वेनार्थवत्वाभावेननन्नस्यादतः प्रत्ययाव्यवहितत्वेनप्रत्ययोविशेषणीयः यस्मार्थवत्वमा

नेयंतस्यापस्य माणप्रत्ययस्यचमध्येप्रत्ययोर्थेवधायकोनचेदितिनदर्थः॥सर्वत्रविभक्तपेव ववमादायाम्भवारणायमूल
केनोपदेशमित्याहोसोपपदकेउपपदापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय एधांचक्रेदुत्यादौच अनुप्रयुज्यमानापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणा
यचनिमूसंकाशपदीनामुत्तरपदएवप्रयुज्यमानानांपूर्वपदार्थापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय चोपसर्गाणांधात्वपेक्षत्वेनाव्याप्ति
वारणायसुप्रत्ययेतिनिर्वृत्तःप्रत्ययमात्रेकृदादावतिव्याप्तिवारणायप्रकृतीतिः धातुप्रत्ययांतयोर्विभक्त्यनपेक्षत्वेननत्रदो
षाभावात्तदंकरणंलाघवानुरोधेनविभक्त्यपेक्षयेत्युक्तोनुमधुलिट्दुत्यादिकेषुअभ्यूयमाणविभक्तित्वेनविभक्त्यनपेक्षपा.
र्थक्योधकेषुभव्याप्तिवारणायनजर्थदुयनिवेपूःकेवलकृदादीनामपिविभक्त्यनुसंधानापेक्षत्वेनकेवलकृदादिसंज्ञाप्रसंग
भंगायएतत्संज्ञाफलभूतविभक्त्यनुसंधानेनलोकेर्थबोधकत्वमितिनोक्तमितिसर्वमवदातमितिपरिकूर्वतेनचनकेवलप्रत्य
यस्येति अलुप्तप्रकृतिकस्येत्यादेः अतःदूपानूदूरित्यादस्यत्वेपिनप्राप्तिः अन्यथातत्रेवानिव्याप्तिवारणार्थंप्रत्ययपर्युदासः
स्यात् तस्यतुच्यपदेपिवद्भावेनप्रत्ययांतत्वात् प्रत्ययांतपर्युदासेनैवसंज्ञावारणाच्चपूर्वंजाताया अतिदेशेनसत्वेपि
निः॥अतएवपदेति सूत्रंदुयेतत्साम्यर्थ्यात्तथार्थंवत्स्वाभिमतत्वादेवेत्यर्थः। अतएवभाष्यकैरुभयोपन्यासः
कृतःतत्रैवतथार्थंवत्वंलभ्येनकैयटाद्ययथालाभः पूर्वंत्रतथार्थंवत्स्यतथामूलएवस्फुटीभविष्यति॥

पेवेहि अथवन्यदग्रहीतार्थवदित्यर्थः॥ एवमेवेति॥ ——— औपाधिकभेदंकालवभेदमादायबाधोध्यासाहङ्ग्राध्यति
अन्यथात्वेपूर्वत्रतथानभिमतत्वे तत्सामर्थ्यादिति पर्युदासेनेवनिरर्थकध्याहतौ व्यावर्त्यानर्थभावेनवैयर्थ्यमितिभावःपूर्व
सूत्रेपरिछिन्नार्थवत्वादिनोक्तम्तुप्रत्ययदेवदत्तोगार्ग्यादिरूपव्यावर्त्यमत्वेननहृहस्यसामर्थ्याभावात् अनुक्तिपर्यना
नुधावनंननुगच्छते ननुपूर्वत्रतथार्थवत्वसंग्रहः केयटस्यनाभिमतः अन्यथार्थाधिकारादित्येववदेत् किंचेतत्सामर्थ्यस्ता
नुक्तिप्रयोजकत्वेपिनदंतविध्यप्रयोजकत्वेनचतथानावादित्यपिवक्तुंशक्यमित्यरुचेराह किंचेति अतएवनहिते
ति सूत्रहृयेप्युक्तार्थांगीकारादेवेत्यर्थः फलाभवेनेति एतेननहिनग्रहणमपिनिष्फलमितिसूचितं प्रातिपदिकसंज्ञायादू
निशेषः औत्सर्गिकंकवचनंतु सत्येवागमके लुगपिनधातुसाहचर्येणस्वप्रकृतित्वा अयेतरव्यवहिताव्यवहितान्यतर
स्वावयवकत्वेनकप्रयोजकधातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मवद्वयवसमभिव्याहृतस्यैवलुग्विधानात् क्रीडेनिष्ठतीत्यादौ
निष्ठतीत्यादिसमभिव्याहृतत्वादतिव्याप्तिवारणायधातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मवत्संबंधित्वेनावयवोविशेषितःल्यु
कप्रयोजकत्वप्रत्यासत्तिध्वननायान्यतरविशेषणंनतुव्यावर्तकम् एवमपिसूत्रेवतत्रयोजकधातुत्ववनिष्ठतिसमुदा
यावयवनिष्ठसमभिव्याहृतत्वादतिव्याप्तिवारणायस्वावयवकत्वेनधर्मवान्विशेषितः त्वमवयवोयस्येतिबहुव्रीः स

ष्ठ्यादेर्लुक्प्रतियोगिपरः अस्ति च पुत्रीये त्यत्र तथा पुत्रमिति सुप्प्रत्ययावयवक्तत्प्रयोजकधातुत्ववत् पुत्रीये त्ये
तद्वयवक्यचूसमभिव्याहृतत्वात् प्रकृतेर्नुनदोषः एवमपि तत्रैवं तथा प्रकृतिमादाय तद्वयवक्यचो हायानिष्यादि
वारणाय स्वप्रकृतिं त्यक्त्वाश्रयेतरत्वेनावयवो विशेषितः तत्पर्यायस्यधिकरणोत्युक्तौ त्ववयवमादाय स्यादेवमनिष्या
प्तिरतआश्रयेत्येवमुक्तम् एवमपि राजपुरुषादेः पुरुषाद्युत्तरसुपि अव्याप्तिवारणाय व्यवहितेनैनावयवो विशे
षितः विशेषितेनैनुनथाभूतपूर्वपदमादाय तत्परिहारः नथातत्रैवपूर्वपदोत्तरसुपि अव्याप्तिवारणाय नान्तरत्वेनसएववि शे-
षितइत्यलम् यद्यत्तस्मिन्हचर्यादादेर्पूरहितस्यहत्यवयवस्य प्रातिपदिकावयवस्यलुगित्यर्थः परमकाण्डेहत्यत्रस्थ्यवयव-
त्वाकादेर्ग्रहणेनेति ननुसिद्धांतेपिसोमसुताश्वःसोमसुताश्वःसोमसुतानतीत्यादौएकादेशेनवद्भावेनसुब्लुक्नान् पशादिव
द्भावेनधातुत्वप्रातिपदिकत्वाभ्यांनहत्वयवत्वेनलुक्स्यादिनिचेन्नउभयत्राश्रयणेनानाद्यवयवत्वाभूयाभावात् अधिक
रणेनेति निर्देशेनविभक्त्येकादेशीनांतवदित्युक्तेश्च पंचमीसमासेनस्थानिवत्वाच्च अपरनिमित्तकत्वेनांतरंगेलुकिपरनिमि
नैकादेशस्यबहिरंगासिद्धत्वाच्च प्रत्याख्यानेति प्रत्ययांतपर्युदासेत्यर्थः अनेननप्रातिपदिकत्वमिति नियमश्शास्त्राणांनिषेध
मुखेनप्रवृत्तिरिति पक्षेइदं विधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेतुसामान्यतोर्थवत्त्वग्रहेपिप्रत्ययांतमिन्नपरंतत्समासंसजातीयं स

त्यर्थः समासेनलभ्यादित्युक्तमतआह दशेति निरर्थकोयः समुदायइत्यर्थः पदार्थानांअसमन्वयस्यैववाक्यशक्यत्वेननदभावात्त्वम् दिगर्थेसुसमासेति नियमेननास्याव्याप्तिः। तस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वात् माजात्यादिशब्दाः यत्तच्छब्दार्थयोरितिनज्ञान्यथाविप्रेप्ययोः अननुगतत्वेनेति आनंत्यात् शब्दानुगमस्यैव यत्रतस्येत्येवंरूपस्य नचवृद्धिस्यत्वेननयोरनुगमएवातआह व्यवच्छेद्येति क्षत्यभावेनेति नियमस्वरूपभंगस्य नावताप्यभावइतिभावः स्वातंत्र्येणापीत्यपिनापारतंत्र्यसमुच्चयः अन्यथासर्ववाक्यमितिन्यायेनस्वातंत्र्येणेवेत्यर्थापत्त्या अनुकरणस्येति शब्दापेक्षस्यापिप्रयोगस्वातंत्र्येणैवप्रयोगार्हत्वाभावान्नियमेनव्याप्तिर्नस्यात्· भाष्येसुवंतानामितिःपूर्वोक्तभाष्यानन्तरंप्रकृतसूत्रभाष्येइत्यर्थः। भेदसंसर्गेतिवाक्येपदार्थयोर्विभागेनापिप्रयोगेसतीतरसंसर्गाकांक्षाभेदसंसर्गःसहारभूतोयस्यविशिष्यार्थवत्वंस्यात्तयुक्तइत्यर्थः समासेपिवाक्येनैवतेनविशिष्यार्थवत्वंनहित्रकृतिप्रत्यययोर्विभागःपरत्वेतिवचनात् अतोवहुपटवइत्यादौनदोषः निभाट्टमते चिंतुनदोषइत्येतदित्यंनियमनिष्कर्षः स्वनिष्ठप्रकृतित्वनिरूपकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसंसर्गिकाङ्क्षाभेदसंसर्गेसद्व

हीवस्तेनोदाहृतो कुंभकारादीकारेत्यादेरुत्तरभागस्योपपदापेक्षत्वात्॥ पंचनावप्रियादौ पंचनावेत्यादेः पूर्वभागस्यो
स्यदप्रियाद्यपेक्षत्वात्॥ एतद्धर्मस्यसमासव्यभिचरितत्ववारणायमूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थंच वहुप
टवे पुच्चकाम्यादावतिव्याप्तिवारणायचप्रत्ययप्रकृत्यन्य तरसंबंधित्वेनसमभिव्याहारोविशेषितः एवमपिकुंभकारादावु
त्तरभागयुक्तसमुदायप्रकृतिकेकृत्प्रत्ययापेक्षत्वात्पंचनावप्रियादौ पूर्वभागस्यतदपेक्षत्वात् सांकूटिनादौकू
टादित्यस्येतरस्यसमुदायप्रकृतिकेकृत् प्रत्ययापेक्षत्वात् तस्यव्यभिचारित्ववारणायस्वनिष्ठप्रकृतिस्वविरूपकत्वेनप्र
त्ययोविशेषितोदाकृतम् प्रसंगतिःस्पष्टेवेतिननुप्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रागर्थवत्सूत्रेप्रत्ययांतत्वस्यापिप्रयोजकत्वं विनया
र्थीनुपूर्व्यत्वेनसमासस्यप्रातिपदिकत्वाप्राप्त्यविध्यर्थमेवेहानींसमासग्रहणमितिनियमकथाप्युच्छिन्नेतिप्रत्याख्यास्यते
गतिः प्रत्युतपरिष्कृतार्थवत्त्वाभावात्सिरवेतिभवतामेवतद्विरोधः॥ अर्थवत्त्वेहिपरिभाषास्वीकारेणोत्तरसूत्रेणाप्राप्तावपि
नियमाप्राप्त्यासादुर्वारास्यादितिचेन्न॥ उक्तहितेतिसूत्रेपरिभाषाप्रयोजनदानावसरेयद्यर्थवत्सूत्रेपरिभाषानस्यात्तदार्थवा
त्तत्रत्यत्वेनतत्रैवभगवतोगमननिर्देशस्यात्॥ अर्थवत्सूत्रेप्रत्ययग्रहणपरिभाषाभवितुमर्हतीत्यादिग्रंथस्यानुपपत्तिः प्रत्ययांत
त्वादेवाप्राप्तावपिमूलकेनोपदंशमित्यादौकृदंतत्व नातिप्रसक्तेर्दुष्टतयातत्रप्रथमंपरिभाषाप्रदर्शनस्यावश्यकत्वात्॥ नचदे

वदतः पाचकइत्यादावतिप्रसंगसत्वेनप्राथमिककृद्ग्रहणत्यागेवीप्सायांवात् त्वयापितद्ग्राह्यमवश्यमुपन्यस्तंणत्वयानेय
मिनिर्वाच्यम् प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविरहेकृद्ग्रहणपरिभाषायाःसपूर्वस्यचेत् गतिकारकपूर्वस्येवेति नियमार्थत्वाच्चाफल्यानि
प्रसंगभंगस्येवंबीजत्वात् तस्मादर्थवत्सूत्रेप्रयोजनमदर्शयतोभगवतः॥प्रत्ययग्रहणपरिभाषयायत्कर्तव्यं तदत्र
यासिद्धमित्यभिप्रायः कल्पनीयः।अर्थवत्सूत्रेप्रत्ययपर्युदासोनास्तीतिभट्टसिद्धांतः प्रत्ययांतप्रर्युदासस्त्वस्त्येवेतिचेत्तन
न्नोप्रत्ययइत्यत्रनविद्यते प्रत्ययोयस्यतिबहुव्रीहिः॥अन्यपदार्थएवप्रत्ययविधानावध्याद्यवयवकप्रत्ययचरमाव
यवैकदेशसमुदायःयथाकथंचित्प्रत्ययांतेपिपारिभाषिकप्रत्ययांतत्वस्यसत्वेननाप्राप्तत्वेननत्रिषेधस्योचित्यात्॥अतएव
सर्वांतेत्यत्राप्येवं॥निर्बाहसंभवात्प्रयोजनांतरंदेवदत्तोगार्ग्यइतिदत्तंनेनचगुरुभूतव्याख्यानगम्ययोगविभागापेक्ष
यान्यपदार्थविशेषग्रहणमेवकल्प्यंतेनिसूचितंभगवतेतिदिगित्यन्ये वस्तुतस्तुपूर्वसूत्रेप्रयोजनमदर्शयतोभगवतः।प्र
त्ययविशेषग्रहणेवप्रयोजनप्रदर्शनतात्पर्यं तत्सामान्यग्रहणेतत्प्रवृत्तिरिष्टेवा।अतएवप्रयोजनंधातुप्रातिपदिकप्रत्य
यस्यासतहिविधिस्वरइत्यादिनाहिशेषग्रहणान्यथोदाहृतानि।तस्मात्समासग्रहणस्यनियमार्थत्वमेवेति प्राचां भा
ष्यांशार्थतरेवेतिनव्याशयः किंचोत्तरसूत्रेर्थवत्पदानुवृत्तौकेवलेकृति पारिभाषिकार्थवत्वासंभवात्कृतहिंतोरेतद्वि

धोनहिशोषणेतावदर्थवत्यदांशेपितद्वंतविधौबाधकाभावादर्थवंतंयत्कृत्तद्धितांतमित्यर्थस्यवक्तुंशक्यत्वात्सुडीयु
क्तार्थत्वस्यापिवेपि अर्थवान्योगार्य्यशब्दस्तदंतत्वेनपरिभाषार्थतः। प्राक्तद्धितांतत्वसत्वेनचप्रातिपदिकत्वस्यप्राप्तिसत्वा
न्नार्थेपिभाषोक्तंसुविशिष्टस्यार्थवद्वंतत्वेपितद्धितांतत्वाभावान्नदोषः॥ केवलगार्य्यस्योपगवादीनांचार्थवद्वंतत्वमानिदेशि
कंव्यपदेशिवद्भावेनवोध्यं यत्त्वर्थवद्वंतंयत्कृत्तद्धितान्तमित्यर्थोत्तमात्तिरिनिनन्न॥ निरुक्तार्थवत्वमादायव्यावर्त्यकृत्तद्धि
तांतप्रसिद्धयादृतरव्यावर्तकत्वरूपव्यापारवत्करणत्वाभावेनकरणत्तृतीयांतपदघटितयेनविधिरित्यस्याप्रवृत्तिरिति
चेन्न॥ पक्षनावेत्यस्यकेवलकृत्तद्धितयोश्चनव्यावर्त्यतांप्रसिद्धेः। संनिपातपरिभाषयायथानपंचनावेत्यस्यसिद्धिःन
र्योकंप्राकृनंचकेवलयोःफलाभावादेवनसंज्ञापदसंज्ञास्त्रस्थंभाष्यंत्वेकदेश्युक्तिरितिवाच्यम्॥ औपगवःपांचक
ट्यादौ॥ अपत्यकर्त्रर्थकयोस्तद्धितकृतोः॥ संज्ञापत्नावपत्यादिगतांसंख्यामादायसुबुत्पत्तेः॥ फलत्वात्॥ अथयद्यवान्तर
त्वविशिष्टस्यपदत्वानाप्त्यादूषणांतरंस्फुटमेवेतिप्रत्युतविरोधोनः प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावेप्रत्ययांतत्वस्य
सनाद्यंतधातुत्वस्यचानर्थकेपिसत्वेनव्यभिचारादर्थवत्त्वेनसादृश्यग्रहणानापत्तौ अर्थवत्त्वंदस्यवैयर्थ्याभा
वात्परिशेषान्नार्थवत्त्वाभावेनयथाश्रुतार्थवत्त्वस्यचदेवदत्तोगार्य्यदृत्यत्रसत्वेनप्राप्तिरेवेतिनप्रत्युतविरोधइत्य-

न्येऽग्राहुः परे त्विदं कुशकाशावलंबनंनव्यग्रंयथाग्रहालुभिगदरणीयंक्षोदसेमनुनेत्यलंबहुनेतिव्याचक्षतेऽग्राहुरिति
सूचितास्वरसलुप्समासग्रहणस्यविध्यर्थत्वापत्त्याप्राचांभाष्यासंगतिर्विरहलुनदूषणमेवारुचिं मनसिनिधायसनाय्यतादूति.
हितीयंफलोद्धाटनायेदंदूषणमुद्भावयन्ति प्राचीनमतेपिउत्तरसूत्रेणकार्थीभावविशिष्टंस्वरूपार्थवत्त्वग्रहस्योक्तत्वेनदेवदत्तोगार्ग्येत्य
त्रतदभावेनप्रकृतभाष्यासंगतिरस्त्येवतत्परिहारश्चार्थवत्यदेतदंतविधिरित्येकः पूर्ववदेव अपरस्त्वविभक्तीतरसमभिव्याहा
हारानपेक्षयालोकेर्थबोधकरूपार्थवत्त्वमुत्तरसूत्रेइतिपरिभाषाविरहेणकार्थीभावस्यकृत्तद्धितानव्यभिचरितत्वाभावान्नतत्
ऋयस्येत्यग्रहणेमानाभावादिति देवदत्तोगार्ग्येदूति नन्वेवंराज्ञः पुरुषइत्यत्रसुविनिर्मुक्तराज्ञः पुरुषइत्यस्यपूर्वसूत्रेणसं
ज्ञादुर्धीरेव उत्तरभागस्यस्वातंत्र्येणप्रयोगानर्हत्वेननियमेनव्यावर्तयितुमशक्यत्वात् ननचैवंतस्यव्यावर्त्यप्रसिद्धिभलौकि
कवाक्यस्येवनथाभूतत्वेनैवप्रसिद्धत्वादितिचेन्न त्वदुक्तरीत्याविभक्तिरहितोनरभागवत्समुदायप्रातिपदिकत्वापादनत
यातदवयवपूर्वभागविभक्तेर्लुकोलुप्तत्वेननातादृशवाक्यस्येवगगनारविंदतुल्यत्वात् अथोत्तरभागस्यस्वातंत्र्येणप्र
योगार्हत्वापत्त्यवत्यन्तामितिचेन्न प्रकृतभाष्यविरोधात् अथतादृशार्थोग्रहेतिप्रसंगः अनाग्रहेतुभाष्यविरोधइत्युभय
तःपाशारज्जुरितिचेन्नहीत्थंनियमःप्रकल्प्यतांपूर्वसूत्रेणार्थवत्समुदायेचेत्सेज्ञातहिस्वतंत्रप्रयोगार्होर्थवत्पूर्वोत्तरभागसृष्टि

णचेति प्रेक्षः तत्रकर्तृसाधनेनस्वार्थप्रत्या ।यकसंग्रहः कर्मसाधनेनुप्रत्याय्यते प्रकृत्यावोध्यतेदृतिप्रत्ययः यद्यपिस्वाश्रिकेषु
प्रकृत्यानदर्थःप्रत्याय्यते नसाएवतथापिशब्दार्थयोस्तादात्म्यात् प्रकृत्याप्रत्याय्यमानार्थकत्वात्सोप्येवमुच्यते दृतिनदृश्या
प्रयंकैयटऽचेतदेतन्मनसिनिधायाह प्रकृतीति प्रकृतित्वंचात्रपरश्चेत्यत्रवक्ष्यमाणंनयाय्यम्॥इदानीप्रत्ययत्वस्यानिर्णी
तत्वेनवधाद्यादेशरूपप्रत्ययविध्युद्देश्यतायाःस्थानिनिहंत्यादेशत्वेनतदर्थवोधकानांवधादीनामपिसंज्ञापतेरन्योन्याश्र
यापत्तेश्च किंचयस्यप्रत्ययत्वमानेयंतदवधित्वम् अयमभावः नभादिव्याहृत्तयेस्वशब्दार्थोन्तर्भावेणप्रत्ययशब्दस्यवृत्ति
रितिचेत्सार्थिकानांप्रकृत्यर्थप्रत्यायकानांनभादिवत् स्वार्थप्रत्यायकत्वाभावात् संज्ञानस्यात् अतः कर्मव्युत्पत्तिरंगीका
र्यातथाचखिनप्रत्याय्यमानार्थकत्वमव्यभिचारीति अन्येनेतिलभ्यते तदपिखसमभिव्याहारेसवैत्रास्तीतिखसमभिव्या
हारेदृतिलभ्यते तदपिअनियमेसतिसर्वत्रनियमेनेतिलभ्यतेतच्चप्रकृतिरूपमेवफलतीतिवोद्धव्यं॥तन्निष्ठविधेयतानिरूपितत्वन्निरूपितत्वन्निरूपितत्वव्यधिकरणंतन्निरूपितत्वव्यधिकरणंचयदुद्देश्यत्वंतदवच्छेदकाक्रान्तत्वंस्थानिनिष्ठोद्देश्यतायानिरूपितसामानाधिकरण्यादागमिनिष्ठायास्तस्यावयवित्वमामानाधिकरण्याच्चस्यान्यागमिनोनीतिव्याप्तिः अवधित्वनिवेशेन तेनवैत्वादावकारस्यल्कृप्तकित्वेन

षुकोविकारस्वरूपस्वार्थप्रत्यायकत्वाभावेपिप्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् प्रत्ययत्वंदुर्वारमित्यपास्तम् भ्रमस्तुशिक्करणात् न णह
दृनिर्देशाद्धिकरणानांद्योतकतयास्वार्थप्रत्यायकत्वाद्वा प्रत्ययत्वंप्रवादीनांतुप्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् द्योतकतयास्वार्थ
प्रत्यायकत्वाद्वा नास्तम्॥ ननुकृदर्थेवाचेद्योत्येवाविधानंतत्वंस्वार्थत्वमितिवत् स्वप्रकृत्यर्थेत्वंचदुर्वचंनदर्थेनाभाम
भिधानादत आह॥स्वप्रकृत्यर्थत्वंचेति· कोणादीत्यादिनानिरुक्तनिघंटसंग्रहः ननुप्रत्यायकत्वमित्येवास्तुमास्तु वृत्त्यादिस्वश
ब्दोपादानंचेत्यत आह अतएवेति स्वशब्दार्थीतर्भावेणप्रत्ययशब्देनेतिस्वीकारदेवेत्यर्थः। अतएवेति।स्वर्थीभावादेवनभ्य
शब्दादपिताभ्यिशब्दप्रकारकएववोधोनाभिहितइति॥ ननुकदाचिदपिनाभिहितइतियेपिशास्त्रानभिज्ञास्तेपिदृङ्व्यवहारन
थैवप्रतिपादयेयुरुक्तार्थेभाष्यंप्रमाणयति·एतदर्थमेवेति·स्यान्यर्थप्रत्यायकनभारेःप्रत्ययत्वव्याकृत्यर्थमेनेत्यर्थदृति विग्रहेदृ
त्यर्थस्वमर्थप्रत्यायनीतिविग्रहेदृत्यर्थः एवंस्वीयपदेत्यत्रापिस्वीयार्थस्वपदेत्यर्थोबोध्यः यथा श्रुतंतुनयुक्तं भ्रमेणतादृशपाठ
स्यानुपलंभात् एवंसतिस्तुतत्रप्रत्ययस्वपदस्यात्मीयार्थकत्वंध्वनयितुम् आत्मवाचकेत्वर्थनामेदोवाधिस्यात् एतेनएतदर्थ
मेवप्रकृत्यर्थसंग्रहार्थमेवस्वीयपदोपादानमितिअन्यथास्वशब्दमेवोपादास्यायपदेउपात्तेत्वात्मीयवाचकंस्वशब्दप्र।
तिकक्ष्यप्रत्ययानादात्मीयप्रकृतिसंबंध्यर्थसंग्रह आत्मवाचिप्रकृतिकादात्मसंवेधिस्वार्थसंग्रहोजायतेदृतिभावःदृति वा

ख्यातुमपास्तुमकर्मसाधनोपिप्रत्ययश्चेोऽस्तीत्यग्रिमभाष्यानुस्थितिप्रसंगाच्च नदर्थान्तर्भावेणेति स्वशब्दार्थेनभावेनेत्यर्थः
ण्यर्थोन्तर्भावेणेत्यर्थः।इत्यन्ये यत्तुविकारेतिविकारएकदेशस्यानिकोहनस्तचेत्यादिः आदेशःसर्वस्थानिकोतआदिरितिभे
दः॥ ॥ननुत्तणस्इतिनिर्देशात्तनयासयोरितिज्ञापकाच्च क्ममकर्मनैदोषः॥ बहुचितुप्रत्ययत्वाभावेपिनस्तुतिरित्यरुचेरह
किंचलघीतिठकोक्तारुचितुचिन्यानभादेरपिप्रत्ययत्वापत्तेःविशेषविहितत्वस्यानवकाशत्वेसत्येववाधकत्वप्रयोजक
त्वात्तीयुर्ग्र्यलादेशप्रवृत्युत्तरंचारितार्थ्यमनआह परत्वादिति उत्कृष्टत्वादित्यर्थः ब्राह्मणाभोज्यतामाठरकौडिन्यौ
परिवेविषातामितिन्यायेनलोहेशप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपानवकाशत्वस्यसीयुटिसत्वेनापवादत्वादितियावत्तया
सुडुविषयेसीपुटःप्रतिषेधेनलिङ्संवधिनामुक्तन्यायेनवाध्यवाधकभावोनेति आख्यातेवक्ष्यमाणत्वात् तेक्रकौडिन्य
न्यायस्यतुनात्राश्रयणंनुदाश्रयणेहितक्रदानोत्तरंदधिदानस्येवसीयुटिलादेशप्रवृत्तिरेवस्यात् भोजनन्यायाश्रयणे
तुपरिवेषणोत्तरंभोजनस्येवतदुत्तरंतत्प्रवृत्तिर्निर्वीर्यैवयद्वाउक्तन्यायेनसीयुटोबलीयस्त्वाद्विप्रतिषेधाभावेनपरत्वात्प्रा
योजकत्वादाहचेतिचेनचोक्तार्थसमुच्चयःसीयुटएवेतियद्यपितत्तीयसूत्रेलस्थानेदुडुदानोभवतीति उत्पत्तिकालेए
वस्वरविधानादनुवादविषयेयदागनाडुत्यस्याप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्तेश्चायमाणस्येटएवाद्युदात्तत्वेसी

कोक्तिरेणयंथः परास्तः यदपिश्रकृत्तसूत्रेविकारागमेषुचपरविज्ञानादितिभाष्य व्याख्यानावसरेकैयटेनोक्तं हिपरत्वनिमित्ताप्र
त्ययसंज्ञाअपितुप्रत्ययसंज्ञानिमित्तंपरत्वंतथाचपरत्वाभावेपिश्मभवदुजकचांप्रत्ययसंज्ञाभवतिदुत्तिस्याप्यर्थेभावः॥परत्वस
न्नियोगशिष्टंनप्रत्ययत्वंप्रत्ययदुत्तिसूत्रेचकाराभावादव्याप्तेश्चकिंतुप्रत्ययत्वसंनियोगशिष्टंपरत्वमितिनषतूक्तदुत्तिनिर्देशेनसं
न्नियोगशिष्टन्यायानित्यत्वेनाव्याप्तिःसुपरिहरेतिवाच्यम्॥अधिकारसूत्रवाक्यार्थस्यैकत्वेनतत्रन्याय्यप्रवृत्तौविकारादिघनिव्याप्ति-
प्रवृत्तौश्मादिभिश्चव्याप्तिरित्युभयस्यदुर्लभत्वादिति एतेनतत्तत्तुव्याख्यावसरेउदूचीतेयदुक्तंनहिपरत्वनिमित्तेनेति तदव्याप्त्यर्थंतथा
हिसतिव्यापकाभावेनव्याप्याभावःसिध्येदितिभावः॥अपितुप्रत्ययसंज्ञानिमित्तंपरत्वमितिनचिंत्यंराजपुरुषदूत्यादौप्रत्ययलक्षणेपि
पुरुषशब्दपरत्वदर्शनात्तु सन्नियोगशिष्टन्यायानित्यत्वेनश्मादीनांप्रवर्तनएवसंज्ञेतिचतदयासंचिंत्यंच तदुत्थाश्यस्तुविकारागमे
षुफलाभावान्नप्रत्ययत्वमेव अतएवदात्तत्वंचपरत्वसंनियोगशिष्टंनप्रत्ययत्वसन्नियोगशिष्टम्॥अतएवपरश्चित्यस्याग्नेआयुदात्त
श्चितिसूत्रेतवाचनिकंवागमादुदात्तत्वमित्यादिकैयटेस्थष्टम् यत्रचश्मादीफलमस्तिभवत्येवतत्रप्रत्ययत्वमित्यादिनाहिगर्थस्तुप्रदीप गमः
नोक्तव्याख्यानंतुनेति व्याचक्षतेतन्नरम्॥परश्चेति॥अपादानत्वासंभवेति गुणादिभ्यःसनादिर्भवतीत्यर्थेनायातीत्यर्थाभावेनतत्त्व- ८३
न्यङ्गिभागानाश्रयत्वादिति भावःषष्ठ्यर्थ॥प्रानंतर्यमिति॥वोढ्रैकदेशाधारकस्यिंत्याश्रयत्वरूपषष्ठ्यर्थसंबंधनिरूपकाध्याहृतानंतरा-

म्यंतेन्वयः शास्त्रावोधितेतिशास्त्रा बोधितत्वंचशास्त्रबोधितासाधुत्वकत्वम् अतःपाचकइत्यादेर्घञ्विधायकशास्त्रबोधितस्यप्र
योगस्यादिनानाटनीयंपरणेतिनियमेनस्वाघटितस्यतस्यासाधुत्वबोधनात् अनुकरणेऽतिव्याप्तिवारणाय पदत्वंव्याचष्टेअप
रीतिनिहनादावव्याप्तिवारणायतदपिपरिकुरुतेपरीतिअप्रयुक्तत्वंचप्रतिबंधकाप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वंतेनलिङित्यादौक्षीणवृत्तायुरेष्य
त्रत्रेत्यादिकधातुत्वाक्रांतत्वेपिनान्यासिःहरीणनादित्यादौचनसाप्रतिबंधकत्वंचनिहतंनिर्वक्तुंनेलक्ष्यलक्षणेतिन्यायःलिङादावु
क्तार्थानामितरवादविषयत्वावाप्रवृत्तिभावश्चेतिरीत्यातत्रतत्रानेकविधंयथासंभवंबोध्यम् दिगर्थस्यत्रैकस्मिंकविधीनांवाच्य
हणरूपप्रतिबंधकप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वान्नित्यग्रहणवैकल्पिकमितिकेचित्व्याचक्षते॥ज्ञापूप्रातिपदिकार्थत्वाभावेननात्रपदे
नहित्वादिरिक्तकालादेर्ज्ञाद्यर्थत्वाच्चप्रयमायामप्राप्तावपिप्रथमाधावतीत्यादौद्वितीयास्याद्नभाह्नेनेति॥आदिनाज्ञेनिरूपेनय
नेनेत्यादौतृतीया संख्येति संख्यावाहिनेऽन्यसंख्याभावादित्यर्थःननुअसंख्याभावेपि तत्संख्यासादायस्यादतआह संख्येति ए
तेनवाक्यानुसुवुत्यनिर्णायसद्दत्य पास्तमितिभट्टाःअन्येतुसंख्याभावादित्यसाप्रतीतेरित्यर्थःननुकर्तृकर्मप्रत्ययप्रतीतानांपि शब्दः
स्यांतरत्वादौत्तम्प्रतीतिरस्त्येवमाद्यर्थकतिङंतेऽतआह उक्तत्वादिति एतेनधावतिपश्येत्यादौकारकसंख्यायाउक्तत्वेपिक्रियासं
ख्यानमनुक्तमाख्यातस्यादित्यपास्तमितिव्याचक्षते॥ ॥अपवादत्वादिति फलस्यव्यपदेशिवद्भावेनकर्मत्वात्धातुमात्रस्यतदुपस्था

पकस्त्वानुखमनेसंख्यासत्वाच्चसर्वत्रहितीयाप्राप्तेरितिभावः क्वचित्तस्यकरणत्वेनान्वयविवक्षा यांज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौहरि
न्नमेचेदित्यादौचहेतुत्वेतृतीयाप्राप्तिर्बोध्या दृदंतुचिंत्यम् संख्यामात्रविवक्षायांकालसाधनादेरविवक्षायांनिष्कादेरप्राप्तौसुपोवा
रणायसूत्रारंभादृति ननुवर्त्तमानकालिकैककर्तृकपाकसमूहइत्यर्थेपचतीत्यादावणादिव्यादृत्यर्थः सोऽतआह तस्येति
ननुतस्येत्यादेर्नपष्ठ्यंतादित्यर्थकंतुतत्संबंधीत्यादिः एवंचतिङंतादणादिःप्रातीत्येवेत्यतआह इदंपाकेतिलिङंतान्तद्धित
श्चेत्तरबादिश्चेतिनियमःशेषेतिभावः एतेनवा दृतुधातुस्थश्चेत्वरविरोधदृत्यपास्तम् वाक्यादंत्यंतस्वार्थिकनिरपेक्षायतद्धितिं
त्यमिदमित्यवदंति सुवंतस्योपस्थितत्वमिदृयेहेतुदृयमाह स्वार्थेति तस्येतिच बोध्येति प्रत्रच विदुषामनेनिवक्ष्यमाण
वत्तंत्रंबोध्यमृ प्रथमोच्चारितंबोध्यादिनाप्रथमोच्चारितंबोध्यं वाच्यंयस्येतिच तंदर्शः वोध्यबोधकौदृतियावत् अन्यथासुपो
पीतिन्यायेनबोध्यादुपग्वादेरर्थोत्तप्रत्ययस्यवाधादसंगतिःस्पष्टेवातद्दोध्यबोधकंचसुवंतमेकेतिनस्योपस्थितत्वमितिं
भावः ॥ घटकर्तृकेतियोपस्थितप्रातिपदिकत्वविशेषणत्वाभावायाहप्राधान्येति नहीषदृतिः यद्यपिप्रकृतेस्तद्रूपस्यसुपीत्य
स्यप्रकृत्यप्रातिपदिकत्वमपिनतथाप्युपलक्षणंतदितिभावः ॥ ढंढ्यादिपाठंप्रमाणयन्नाहः स्पष्टंचेतिः अत्तएवसर्वेतिसूत्रेतदंतसप्तमीत्यादि
वेत्यर्थः अन्यथाबहुव्रीहिकालेनोदात्तत्वानसैवपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणातिदेशःस्यात् धर्मिग्राहकमानान्यायसंकोचादेवेतिनुनान

एवेत्यर्थः। तदसंकोचेपिपूर्वेलुकि अन्तरंगत्वात्सर्वेस्वरे प्रकृतिस्वरेणनत्वसिद्धेः। कुमारेत्यादिधर्मिग्राहकस्यभाष्यस्यादनुपलंभात्तु
दाहरणंप्रमाणयति। बहुनेति। नन्वयस्कुंभीत्युदाहृते प्रातिपदिकरूपेणकुंभत्वादिनाग्रहणेप्रवृत्तिर्नस्यादतआहस्त्रीप्रत्ययेति। तद्ग्रहिते दृष्टादृतिशेषः तद्ग्रहितत्वंचतत्प्रकृतिभूतमेव। अतएवबह्वृचोत्तरपदादित्यत्रापुन
रपदत्वस्यविशिष्टेनिर्देशात्। कप्यादित्यपास्तम्। उत्तरपदत्वस्यप्रकृतौदृष्टत्वाभावात्। एतेनध्वननार्थेवर्तमानेभ्योहारदृतिः॥अन्य
थातहिफुल्लमेवस्यात्। विशिष्टेतिनिर्देशात्। एतेनदृष्टयामाल्यादृत्यत्रतत्प्रकृतौमालेदृष्टत्वात्प्रातिपदिकत्वस्यदृष्टाभावादृ
तिर्विशिष्टेनिर्देशात्प्रातिपदिकावयवत्वेनलुक्स्यात्। इत्यपास्तमितिकेचित्। पाठक्रमेणेउत्तरमितिनत्वम्। वस्तुतस्तुसमासांता
नामलौकिकंग्रहणत्वाच्चसुपःसूत्रात्तदीचरमावयवकत्वंबाधितमतोनयन्त्रप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकइत्यर्थोवेद्यः॥ ॥
इत्यादेःसिद्धिरिति। आहिनायुवतिकाप्राःप्रत्ययांतरंगत्वादेवङ्यापोपूर्वमुत्त्वादेःसिद्धेस्त्रीप्रत्ययांतत्वेनङ्यावन्नादेर्वेतिनिष
मार्थत्वात्पत्न्यादयस्तूक्तेःपूर्वमनुत्पन्नावसिद्धिःस्यात्। मानंतुप्रत्याख्यानपरंभाष्यमेव। एतच्चेतिङ्यापूग्रहणासम्बन्धबहुतीति प्रत्यक्षत्वेनी रामः
त्यादिनात्यंतस्वार्थिकपरिग्रहः यूनीत्रिरिति। उक्तार्थेतिन्यायस्तुस्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनेतिप्रत्ययारंभाद्ध्यन्तदृतिभावः॥एवंचेति। ८५
लक्ष्यानुरोधेननत्वस्यनदन्यपरत्वेचेत्यर्थः॥प्रारभ्येत्यनेनसमासांतपरिग्रहःपठितेश्वितिशेषः॥व्याख्यानादितिङ्यापूग्रहणस्यस्त्री

प्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वस्य प्रत्याख्यानानुरोधेनावश्यकत्वेन तद्धितत्वद्धितस्येवेतनग्रहणमिति सूत्रमतेपि यूनलिति यत्रतदसं-
बंधः प्रत्ययेतरार्थिकादिषु तुल्येषामनिरिक्तार्थाभावेन परिपूर्णमिति न्यायाविषयत्वायासुवचनात्तद्धितदृतिसिद्धौ तस्याप्योः प्राक्
प्रहृतेश्चाभावात्तदसंबंधः न्यायसिद्धेर्थेसमनिमप्याह। सर्वस्येति। तत्र भाष्येऽनुक्तार्थोसंख्यार्थो दाह। केयटस्तु। अत्रकेचित्तन्यव-
तिष्ठतेतत्रद्विर्भाष्येपदग्रहणंकर्तव्यं समासनिवृत्त्यर्थं सप्तपर्णीदित्युक्तं यदासप्तसंख्यकपर्णीविशिष्टोवृक्षः एकत्वादिसंख्या-
नालिङ्गितो वीप्स्यतेतदा वीप्साविषयव्याप्तिबोधसमयेवृक्षगतेकत्वस्याननुभवाद्विभक्तुत्पत्तेः प्रागेवसमासस्यप्राप्तिरेवादृ-
त्वान्नभवतिकृतेस्वादौपदत्वेपितदर्थसंख्यालिंगितार्थेवीप्सितत्वाभावान्नभवतितद्वालिंगितेवीप्सावृक्षायांतुभवत्येवबहुव्यप
टंपश्येतिचेन्नदभावःसप्तसंख्यानिपर्णानिवीप्स्यतेननुतद्वानृक्षदृतिकेयटस्तुचिंत्यएव वृक्षादेरवीप्सितत्वेविभक्त्यनदृवद्विर्वच
नाप्रसक्त्यापदग्रहावश्यकत्वासंगतेः ततःतद्धितनिवृत्त्यर्थं च-द्विपदिकेतिस्त्रीत्वद्धित्वलक्षणलिंगसंख्यान्वितःपदार्थोवीप्स्यते-न
नुएकत्वाव्यालिंगितदृतिवीप्साविषयव्याप्तिबोधसमयेएकत्वादेरननुभवात् सुबुत्पत्तेः प्राक्पूर्वोक्तत्वेनतद्धितोत्पत्तेः प्राक्पदत्वाभावेन्दस्य-
द्विर्वचनंप्राप्नोतिपदाधिकारानुनभवतिलूनेसोहलड्यादिलोपेचपदत्वेपितदर्थकस्यैकत्वालिंगितस्यावीप्सितत्वान्नभवतितत्वे
नुभवत्येवेतिभावः। यत्तुकैयटःस्त्रीत्वस्यापिवीप्सायामनंतर्भावमाह तन्नसम्यक्द्विपदिकाभ्यामित्यत्रप्राप्तौतीर्विहस्यमाणाभाव्या

संगतेः नहिलिंगस्यापिक्वीप्तित्वेटावन्तेस्त्रादिधिनिपदत्वेपिद्विवचनप्रसक्तिरस्तीति·नच्चतद्धितोत्पत्तेः प्राक् समासः॥ नद्विवचनम
पदत्वादित्यपि प्रायकमाह·तदपिद्र·प्रकृत्तार्थस्यभाष्यानभिप्रेतत्वात्· तथाहि· तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्यस्य तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्य
र्थः॥ नहितद्धुत्पत्तेः प्राक् तदस्ति समासनिवृत्त्यर्थमित्यनेनगतार्थत्वाच्च·किंचतथाभिप्रेतत्वेहितद्धितेनोक्तत्वान्नभवतीति·तदु
त्तरंतत्प्रत्याख्यानमाप्यासंगतिः नहितत्तः प्राक्तेनोक्तत्वंसंभवतीतिवुनः सर्वथानिरवकाशत्वेननद्वाधकत्वमतः प्राक्तद्वद्ध
त्तेश्चवुनिरुक्तेपितक्रकौडिन्यन्यायेनबाधेऽपवादेरुक्तेउत्सर्गोप्रवृत्त्याद्विवचनप्राप्तेत्येवेतिनवाप्यभाष्यमसंगतमेवेतितुन्नषा
च्यमुत्सर्गेद्विवचनेउक्तत्वाद्वीपूसायांवुनोःप्राप्त्यानन्यायविषयाभावात्· हलङ्यादिलोपेकृतेपदत्वात्·द्विपदिकादुनिवहु
वचनान्नेपाज्यमितिचनदुक्तंविस्पष्टमुत्तत्वाहस्यापियोजितत्वात्·यत्तुविवरणेद्विपदिकेत्युत्तरंमाशसदुत्यपपाठः पदग्रहणेनापि
त्रतन्निवृत्तेरेकत्वात्· शसंतस्यापिपदत्वात्· तत्पूर्वभागस्यापिसुवंतात्· शसउत्यन्तापदत्वादित्युक्तंतत्रतत्पूर्वभागस्यापिस्वा
दिविधिनिपदत्वादितियुक्तं·वस्तुः अत्यंतस्वार्थिकानांसुवुत्पत्तेः पूर्वंसुत्पत्तिरिति·पूर्वंमुक्तत्वादिति।प्रकृत्तप्रत्ययार्थसुद्देश्यद्विवसंख्या
युक्तेलिंगेत्वप्रयुक्तेत्यपिवोध्यम्।एकत्वेति।केयटेलिंगानन्तर्भावस्योक्तत्वेपिउक्तहेतोरेवतत्त्यागः अनंतर्भावात् सुवुत्पत्तेः प्राक्
टावन्तस्यैनिशेषः तस्यपदत्वाभावाद्द्विवचनाभावःप्रयोजनमित्यन्वयः तनुकृतेनहितेपदत्वात्तेनोक्तत्वाद्वाद्विवचनाभावेपित्त

दुत्वनेः प्राक्समासस्याकृतोऽनित्यत्वमाह-सेति। अभावेनेति। तस्याः संख्यापेक्षत्वे नवहिरंगत्वान्नद्धितस्य चस्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वा
त्तेनबाधादिति भावः। यद्यपिबुनोबाधकत्वान्नद्धिषेद्धिर्वचनप्रकृतिरिति वक्तव्यंतथापि अपदत्वात्प्रातिपदिकत्वेनत्युक्तेरेवम्या
प्यत्वादेवमुक्तमिति॥ प्रत्याख्यातेतुनैवपूर्वमप्रकृतिरिति भावः॥ ॥ननूपजनिष्यतेनित्यायेनभत्वेनपदत्ववाधात्प्राक्कृतद्धि-
नोत्पत्तेःसमासेकृतेपदत्वाभावात्तत्तदभावइति कैयटःसुयोज्योऽनआह-पुंयोगेति। अपिनापूर्वोक्तकैयटसंग्रहः। एतेनोक्तार्थस्य
भाष्याऽसंग्रहंमत्वाचिन्त्यान्यथासूत्रेपीतिवदेतदनुक्तत्वरूपेतिसमासविधौहिगतित्वज्ञानंसमर्थत्वज्ञानंचेतिद्वयमेव-
प्रणविधौतुप्रातिपदिकत्वंसमर्थत्वम्। दुतुणंतनित्वंचेतित्रयः अतस्तस्याधिक्यं॥ नचपदद्वयाश्रितत्वेनसमासस्यापिवहिरंगत्वे
नोभयोःतयोःपरत्वादणेवस्यादितिवाच्यंसांकूटिनाहिलक्ष्यानुरोधेनोक्तांतरंगतास्यैवपुरस्कारादितिकैयटाशयः॥ एवंसमा
सस्यांतरंगत्वेपिप्रतिपदोक्तत्वात्प्रणस्यादित्यपालम्। दुतुणंतनिष्ठधर्मेचयोपस्थितावणविध्युपस्थितेरणविधेर्विलंबोप-
स्थितिकत्वात्प्रत्युतनन्निष्ठावस्यकक्षसमर्थत्वरूपधर्ममात्रोपस्थितौसमासविध्युपस्थित्यात्तस्यैवनत्वात्तथा॥ ॥इतिसंगतिरिति॥ ननु
नदस्त्वात्तदुत्पत्तावपिपरिभाषांगीकारेणसुबुत्पत्त्यनंतरंप्राप्तानदुत्पत्तेःप्रागेवान्तरंगत्वात्समासेतन्नस्तदुत्वंस्यादतआह-
सांकूटिनमिति। तदनंगीकारेतुहलोरपिदुत्पत्त्यनन्तरंयुगपत्प्राप्तेयकपदाश्रितत्वेनान्तरंगत्वात्केवलादणिसांकूटिनमितिस्यादि

निरित्याद्यभाष्यस्यसुयोज्यत्वेनकाप्यसंगतिरित्यचेन्नसत्यामप्येतस्यामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोतीतिनदुत्तरभाष्यानुरोधेनास्यापिभाष्यस्यो
क्ताभिप्रायकत्वेनैवव्याख्येयत्वेनासंगत्यनादरणीयत्वात् नहिसुवंतात्तदुत्पत्तिरितिनियमेऽवयवात्तदुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्येतावतावयवस्यतत्व
भावायैवतत्तद्भाष्यंसंगतंस्यात् इदंप्राचामनुरोधेनवस्तुतःसंचस्कारित्यादौसुट दुरंतरंगत्वेनतदपवादकगतिरित्यभिप्रायेणसमास
स्यान्तरंगत्वंबोध्यमुत्तरत्राह अन्यत्रेति एतेनतत्वेनतत्वागीकारेसूत्रेणांतरविरोधइत्यपास्तमितिकेचित् स्त्रीजस्ङसिङस्सु इत्यत्रहि
जसादेरुत्वंसौत्रत्वान्नेतिभावः वस्तुतस्तिपस्तस्कीत्यत्रवक्ष्यमाणरीत्यालाघवेननिर्विभक्तिकानुकरणभूतानिएषकएदोन्यैवे
त्यरुत्वेन्याय्यमेवेतिबोध्यम् विभक्तिश्चनत्वेवंत्रीणित्रीणीत्यस्याननुवृत्तौप्रष्टनप्रावीत्यादौनिर्वाहेपिप्रथमयोरित्यादौदोषो
ऽनभ्याहृतप्रथमेति। वाच्यइत्यत्रत्रिकयोरितिशेषः॥ व्याख्यानादित्यस्यार्थमाह॥ अन्यत्वेति॥ स्त्रीजस्ङसिङस्सु॥ स्त्रीवोरितिनुनो-
क्तं। जस्व्याहृत्यर्थकान्नादिचीनिदुचुग्रहान्तोरजादित्वेतुज्ञानेशिवोऽर्च्यदुत्यत्रत्वेध्यम् तस्माच्छसदुतिलिंगमप्यत्रबो-
ध्यम्॥ सुपूसंज्ञेतिनिदुसंज्ञाप्येवमेवतदनंतरवार्तिकेन॥ ॥ रामदृद्देत्यादौनिघातापत्तेश्चादीर्घापत्तेरिति सम्प्रि षानपरिभाषयादी ८७
र्घोवारणेतुसर्वदेत्यादौसर्वस्येत्यायुदात्तत्वापत्तिर्बोध्येत्यन्यत्रविस्तरः॥ बहुषुनग्रहणमिति नेनवदुःपर्वत्तदुत्यादौनतत्रापर्त्ता
दृकवचनस्यादितिवाच्यमुत्तरसूत्रीस्त्रीकत्वेनतस्यतदपवादत्वादितिवदंति॥ कार्ष्णदृषिदृहव्यवहारस्यप्रावल्यमितिध्वनयितुमाह,

भतेदारेति प्रयंस्मातेप्रयोगः प्रत्यः शावरभाष्यीयः। रुत्वेदुति सुवंतनयेति हेतौतृतीया सुवंतनाहेतुकंयत्पदत्वंतदेकदेशवकृत न्यायेनकृतरुत्वेदुत्यर्थः यथाशुनंतुनसाधुनेतन्यायेनविकृतावयवनिबंधनकार्यस्याननिदेशात् समहेतूपादानंतूपदेशप्रवृत्तिन्या तनायेदुदंचपक्षद्वयेपिबोध्यम् प्रग्नीदुत्यत्रेवरुत्वंप्यसिद्धत्वात् सुवुद्धाप्रकृत्यापुनःपदत्वमित्यादि प्रागुक्तंचनविस्तर्तव्यासरूपे विभक्त्यंतानांसरूपाणामेकशेषदुत्यर्थदुतिपक्षसाधारणंफलंवक्तुमाह भ्यामीति यद्यास्वकारापकर्षाभावेऽपलक्षणत्वस्यानिप्रसं गमात्रेभ्यामीतिं सिद्धांतपक्षेत्वौजसादावपितद्व्याहृतिः फलंबोध्यंध्वनितेचेदंभ्यामादावपीत्युक्त्याहृति॥ नहिनादीवितिं प्रादिना क्वइहारिंतेहारिणंहरिणीयतेहरिणायतेदुत्यत्र। ननुसत्यप्येवकास्यकर्षेमात्रमात्रोरेकशेषोदुर्वारः प्रलौकिके औजसादावपिसरू प्यादत्त प्राह लौकिकेति यद्यपिविरुपाणिनेत्यर्थपर्यवसानात्लौकिकेचवैरूप्यात् तत्रसत्वारएवनथापिप्रन्यत्रदीर्घंलौकि कम् प्रपरीयमलौकिकमादाय्याद्यासिवारणंशेषफलंबोध्यमितिवदंति प्रत्रावैरूप्यमपिप्रातिपदिकांशेएवतेनसंज्ञाश्रयेणो स्त्रीःप्रथमाद्योरेकशेषः प्रन्यथाजसिप्रथमेप्रथमावृत्तिवैरूप्यान्नस्यादितिबोध्यमित्यन्ये॥ ॥ननुएकशेषस्यसहेवितत्रविषयत्वेकु यमन्यत्रतदुक्तिरत प्राह हिर्वचनेति स्पष्टार्थमिति सूत्रारंभसामर्थ्यात् वक्ष्यमाणेनरार्थस्यापिबोधयितुंशक्यत्वंवक्ष्यमाणए वार्थदुत्यस्यसूत्रेणबोधनार्थ मित्यर्थः। एकस्यामपीति। समाम्नायांवित्यर्थः। बोधयितुमिति प्रन्यथाचालनीन्ने केचिन्नवि-

भक्तौ वैरूप्यस्य दायसंभवः स्यात् रामो रामाभ्यां स्वस्वस्वसारेत्यादौ भिन्नविभक्तौ सर्वत्र वैरूप्यस्य सत्त्वादिति भावः॥ नेदृशेषट्वित्यत्र तेन द्वन्द्वो यूनेत्यादि विरूपैकशेषस्य लक्ष्ये गार्ग्यो गार्ग्येत्यादौ समाहारेऽकशेषो न गार्ग्यश्चेत्येकवचनेन विभक्त्यंतरेणानुपस्थितस्यात् सरूपैकशेषस्य लेनुनंत्रेणरामश्चेत्यस्य दुर्वारत्वात्॥ ॥अन्यतरस्यामित्यनेनेति। फलसेनेति वार्तिकस्य विकल्पेनैकवेधायकत्वोक्तेः। आपिकादाव प्राप्तेकवद्भावविधानार्थमिति नवाच्यम्। ननुत्तस्यविधित्वेपिप्रकृतिप्रत्ययाश्रयकादिद्वंद्वस्यद्वंद्वप्रत्ययेतिनित्यैकवद्भावे विकल्यार्थमिदमितिकथंज्ञापकत्वमितिचेन्नतेनप्रकरणेनसमाहारगतैकत्वानुवादात् तत्रद्वंद्ववाच्यसमाहारेवर्तिपदार्थगतसंख्यागतपर्याभावेपिएकशेषाच्चसमाहारेतदभावेवीजाभावात्। ननुज्ञापकेनसमाहारेएकशेषाभावेपिद्वंद्वेघटपटमितिस्यादेवात्तः-समान्यनोक्त्याप्यशरीरमाह समाहारेत्यभावेति। लुप्तेतिशेषशब्दस्यकर्मसाधनत्वेलुप्तस्यनं भावसाधनत्वेतुलुप्तङ्संज्ञंमतम्। अत्रएवावस्थानमितिव्याख्यानंसंगच्छतेनचभावसाधनत्वेप्राकडारेतिसूत्रस्यभाष्यविरोधः तत्रहिएकेतिसंबंधादेकग्रहणमत्रत्यंप्रत्याख्यानमितिवाच्यं भावसाधनेशेषशब्देविभक्तिविपरिणामेनेतिविवरणेनैवसमाधानात् तत्र एकपदार्थेभूयमाणेति अस्यफलंयुष्मदीतिसूत्रेस्फुटीभविष्यति॥ द्विवद्वोरिति संख्यापरत्वात्साधुत्वम्। अंशेविशिष्टोदात्तकत्वेसति अंशेविशिष्टानुदात्तकत्वं ग्रहीतोदात्तानुदात्तयुक्तोपिस्यादेवेत्यत आह कदाचिदिति ह्युदात्तवत्त्वेतिहावुदात्तवत्त्वावच्छेदोयस्यतत्त्वं कर्मधारयेनुमनुपूर्वस्या

धिरेवधनुर्धातुरित्याविधस्यचप्रकृतेर्ह्रस्वस्यानित्वाभावात् हलन्त्यतनः परत्वाभावात् अतएवतत्रतत्रप्रत्ययग्रहणेग्रहस्वरूपविशे
षणमित्यतएवविधिरित्युच्यते उक्तार्थकतदादिपदस्यप्रत्ययांतेनसामानाधिकरण्यासंभवेनतस्यविशेष्यत्वासंभवात् नन्वेवंप्रये
शेतेनन्वेकवचनसामानाधिकरण्यमितिचेदत्व यादिवाधेनशब्दाधिकारस्वीकारादिति गृहाणयद्वोपस्थापयतदादिपदेऽर्थवानेवा-
न्यपदार्थः अर्थाधिकारादिहिनकापिदोषशंकानेशः विकरणांतस्य पर्यवसन्नत्वेवकतरदित्यत्रतुदुक्तारहितस्यनेतिप्रक्र
तेसूत्रस्थभाष्येऽपीहमानं तत्रहिविहितविशेषणंह्रस्वग्रहणंयस्माद्ह्रस्वान्नंसुद्धिर्विहितेति विधीयतेस्माद्धितंवाहुलकाद्पास्म
तेनिष्ठा ह्रस्वपदंतादिशेषणंतनस्तदंतविधिः यस्मात्संबुद्धिर्विहितानस्माद्ह्रस्वान्तात्परःसंबुद्धेर्हलुप्यतेइतिसूत्रार्थः एवंसतितेनतयु
क्तम् होममहेसहेगोरीनादावव्याप्तेः तदादीत्यस्यैकार्थकत्वंध्वनयितुं विहितेतिप्रकृताभिप्रायकमुक्तमितिरिक्तं ।।इतिषष्ठमिति।
अयमेवात्राक्षेपपरार्थः एवंसतिदेवदत्तादिशेषणंतनस्तदंतविधिः अतएवात्रांगसंज्ञासूत्रानुपन्यासः ननुप्रकृतिमन् णप्रत्ययानुत्पत्तौते
नतदुत्पत्तिर्भवत्येवात्राह किंचेति ननुरात्रिभुक्तिकस्यापीनत्वज्ञानेकेवलिनस्तज्ज्ञानेतद नपेक्षत्वमेवात्राह यत्रेति हि- रामः
वाभुंजानत्वेसतिपीनत्वमित्यर्थस्यतादृशानुमितिंविनाविरोधग्रस्तत्वात्तत्रस्त्रीकेसंभवत्येवसः प्रकृतेतुनतथागमकमितिभावेन ८९
नुनदादेःपरमेकवचनंसंबुद्धिरित्यर्थज्ञानेपि अपेक्षैवात्राह अतएवेति।।नत्वंगाक्षेपेणेतिनन्वंगाधिकाराभावेऽङ्गसंज्ञासूत्रंस्था

वति अडादिभिन्नैरक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनेत्यर्थात् प्राप्तिरवनेति· स्वसिद्धान्तभूतेविधिमुखेनप्रवृत्तिरिति पक्षेतु अक्षरसमाम्नायिका
तिरिक्तैरव्यवधानत्वं भवति· अडादिभिर्व्यवायेनात्वं भवतीत्येव ·अर्थात्तस्यचात्रसत्वात्प्राप्तिरस्त्येव किंचव्यवायेपीत्यनेनकृतेऽपि व्यवधानत्वा
प्तिरक्षरसमाम्नायकाऽजभक्तव्यवायसत्त्वादिति चेन्न अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि पूर्ववत्व्यवायेपीत्यकृत्यतेरषाभ्यामन्यव्यवहितपर
स्य अडादिव्यवायेनदृत्यर्थात् रषाभ्यामव्यवहितपरस्यअनाक्षरसमाम्नायिकव्यवायेदृत्यर्थात् चैव्यवायेपीतिसूत्रेपूर्वसूत्रानुवृत्त्या
मृगेणाप्यादेर्नेत्यः पूर्वोक्तवार्तिकमतेप्येवमत्वेनत्तदादिनिमित्तविशेषोपादानकथनमितितुचिन्त्यं प्रत्याख्यानेति·न्यायप्राप्तत्वात्तुएलभेदात् न
स्यादितिभावः॥ ॥तस्मात्प्रमुखः कृत्तात्मसंस्कारः प्रधानंपूर्वेपद्यते प्रधानस्योपकारेहितथाभूयसिवर्तनदृतिन्यायेशरीरं यस्मात्तेशयः
प्रत्ययेविधीयतेतत्तत्प्रत्ययोपस्थिष्टत्तदाद्यंगमित्यर्थेनछिद्रेपरिभाषोपस्थितिर्मुधा परनिमित्तकत्वंतुपरसन्नाज्ञाप्यसंकीर्तनसुलभ
मितितुनवाच्यंवक्ष्यते असिद्धत्वेनेति स्यादिवत्वंतुनोक्तम् पदसंस्कारेआदिष्टादचःपूर्वस्यात् वाक्यसंस्कारेपिवैतत्प्रातीवपिङयदि
नपदान्तेनिषेधात् नानिरिक्तेतिविकारस्तुनमन्निरिक्तत्वंतुन तेनजहिविंशकादवमिद्धत्वे स्पष्टंचेदमुद्द्योते यंतुशब्दरत्नमनूद्या रामः
पातनांऽव्यापकधर्मावच्छिन्नेत्यादिनाक्लिश्यन्तेतन्मुधेवव्यतिरिक्तस्येवाभावेनदोषलेशाभावात्॥ननुसमानाश्रयत्वमसिद्धेवा ९१
श्रयशास्त्रसंबंधिनमित्तान्यूनानतिरिक्तकार्यनिमित्तान्यत्तरकत्वमित्येवास्तुमास्तुचविधिग्रहणमत्तआह॥नूनक्तीति॥ नाम

सिद्धोक्तेपिमिदचदर्थविधानमाश्रित्यांगत्वंदुर्वारमितिवाच्यम्क्तेनाचःपरत्वस्याज्ञापनेपिप्रत्ययस्यापूर्वबोधबंभावात्। अतएव
वभनक्तीतिभाष्यप्रत्युक्तं भूसुधोरित्यत्तसिद्धौ त्यनुवृत्त्याऽऽने मुगितिसूत्रेभाष्येस्पष्टतायादीर्घवारणेनुस्त्रीङ्पश्यतीत्यत्रैव स्त्रीशब्दस्य
चसंज्ञापत्तिर्बोध्या ननुषिकरणान्तेहीर्घआरंभसामर्थ्यात्सिद्धःनचयायामीत्यादौयङ्लुगंतेपुत्रीयामिबोभूयामहेचि·कीर्षांचक्रेत्यत्रयङ्
विकादेशस्यांचत्वेनांगत्वेचचरितार्थइतिवाच्यम् आद्यस्यछन्दोविषयत्वात्· अन्येमुकुटादितङ्सूत्रीयभाष्यरीत्याऽरुचिग्रस्तंबोध्यम्· चतुप्रत्ययङ्मि
तीयन्तेवेतिहेपुत्रयकरणाद्धिहित्तपदाध्याहारेविशेषग्रहणंमुधैवेत्तिचेन्न॥प्रत्यासत्तिप्रतिबंधेनप्रत्ययसंदेशवप्रवृत्तेनन-
चरितार्थत्वात्· तेषांत्तपदत्रयस्यफलंतुहरिर्भवामीत्यत्रैहीर्घः केवलेनेतिबोध्यम्· टाङसि·आंगाधिकारेपाठोव्यर्थःस्यादितिउ
फलत्यसिध्यर्थस्यावश्यकपरिभाषाद्वयसंचारेणेवांगादंत्तसेट्त्यादिव्यावृत्तौसिद्धायांविभक्तिविपरिणामेनात्रव्याख्यानंत्तव
निष्फलंस्यादितिभावः॥अंगनिमित्तेत्यर्थेतुनत्तयोरावश्यकसंचारकत्वम्· संचारेतुपाठोनकार्यइतिस्पष्टंभाष्ये·एतेनत्तेआश्रित्तपाठोव्यर्थ
स्यभाष्येसिद्धेनेतित्तवेनत्तदापादनमसंगतंस्यादित्यपास्तम्॥डेःयैःसंप्रसारणेइत्यादिनिर्देशस्योभयोरग्रहेज्ञापकत्वंसंप्रसारणं
इतिपररूपेणानुर्थ्यन्तमेवकष्टायेतिसप्तम्यंत्तमेवेत्यपिवक्तुंशक्यत्वेनसप्तम्याएवग्रहाभावेनत्तत्वासंभवादाह व्याख्यानेति॥तच्चसर्वं

नान्नः सौसिनोऽङ्गः स्मादित्येवसिद्धेऽङ्गिग्रहणरूपंप्रतिपदोक्तरूपम्॥ चेत्यन्येऽपजीव्येति न्यायेनाश्रयणोलिंगंतुदृङ्गावित्यादिनिर्देशः य
त्तुवाचिहृत्वश्चेत्यवसिद्धेऽङ्गितिहृत्वश्चवामीतिसूत्रहृयंलिंगंनहिभ्रूणमित्यादौनुडर्थंनुटि अजादित्वस्यविनाशादिति तन्न॥ वामीसूत्रे
प्यात्वंषुकृञ्धेरितिन्यायेनऔपदेशिकसन्निपातविघातसत्वेनचारितार्थ्याभावात्॥ अचीत्युक्तेपिणमर्थेनपरिभावाभावाच्चधात्व
तंविहंतीति नत्वंयोदेशेनेवसन्निपातनाशात्॥ दीर्घस्यकथंतद्विघातकत्वमिति चेन्न॥ तेनपूर्वोपरीभावसन्निपातविघातेपि अदंतागो
मिविहेरप्यसन्निपातस्यसत्वेनदीर्घस्यतद्विघातकत्वात्॥ सन्निपातलक्षणप्रवृत्तेः प्राक् अव्यवहितोत्तरंवायः सन्निपातः एतदन्य
त्तरविघातकस्याभिमितमित्यर्थस्यतिसृहृत्याद्यनुरोधेनावश्यकत्वाच्च॥ यत्रादित्वेति॥ एवंचपरनिमित्तकत्वेननद्रामेतिभावः॥ एव
मुत्तरस्यधिकंपसत्वेनबहिरंगत्वमितिमतसाधारणेयेननत्वसूचनाय॥ नात्रेति॥ एवंचविघातरूपविशेषणज्ञानाभावेननत्कर्तृकत्वरूपविशेष
णज्ञानाभावेननत्कर्तृकत्वरूपविशिष्टज्ञानासंभवान्नवप्रवृत्तिरितिभावः॥ अत्रासिद्धत्वंयद्वृद्धिरादृष्ट्यानपरिभाषादृष्ट्यस्या अन्तरंगत्व
स्यदुरुपपादत्वात्॥ परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धत्वेपिणेरनेकाल्शित्सर्वस्यासिद्धत्वनपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाच्च षष्ठवबहिरंगपरिभाषयाबहिरंगद्रुतनस्य रामः
पूर्वत्रासिद्धत्वेपिअन्तरंगत्वेनस्यादयादासिद्धत्वेनपरोडादौबहिरंगासिद्धत्वस्येवयंसन्निपातविघातकंपश्यसितंनिमित्तंमाभूदयादूति ९२
न्तरर्थादितिवोध्यम्॥ अन्तरंगत्वस्यससंबंधिकत्वेननज्ज्ञानायबहिरंगत्वज्ञानस्यावश्यकत्वेपिसंनिपातलक्षणत्वग्रहस्यनादि

घातकत्वग्रहाप्रयोज्यत्वेनेहतन्नस्तीनहेतुरितिभावः ननुपूर्वत्रेत्यसेवास्याप्यन्तरंगे दृष्ट्वा बहिरंगनेत्येवार्थदूत्यतआह किंचेति
स्थानिवत्वेति आनुमानिकेनसंनिपातलाभइतिभावः श्रौतेनसंबुद्धित्वंतुन अस्विधित्वात् ननुदीर्घोयुक्तरमतिदेशप्रवृत्त्यातदभावेपिप्र
वृत्तेः प्राकूपरिभाषाप्रतिषेध्येतेतिनासंगतिरितिचेन्न प्रवृत्तेः प्रागूविघातकत्वासंभवेनयत्रतद्विघातकत्वभावीत्यर्थावश्यकत्वेनाति
देशेनतद्वैघातकत्वाभावात् अशक्तीयेतिनास्यनिवृत्तत्वदितिभावः तेनादेशप्रयुक्तकारणायत्नदप्रवृत्तिर्वेफ्या तत्रासिद्धेति
अशक्तीयेविघातकत्वभावीत्यादिव्यवहारेदूत्यर्थः स्यादेतदीदूत्सूत्रेप्रदीपेबहुवचनेरामाभ्यामितिसुपिचेतितुरामयेत्यत्रसाव
काशंपर्युदासेनाकृत्रिमस्यप्राप्तेः अन्यपक्षेऽपवादत्वेपिप्रत्ययसिद्धेश्चरामइतितुनप्रत्युदाहरंतूक्तन्यायेनैकसिद्धेः पूर्वोक्तमि
दूत्वन्यायसिद्धत्वेनतरादूत्यादिनिर्देशइहोभ्यनुमापनेरितिपंचमीसमासेनस्थानिवद्वेनोभयोर्नित्ययोः परत्वान्नुमापनेरितिभावः अ
न्तरंगत्वात् गुणादूतिगुणवाचम् इकिनस्याप्यनित्यत्वेनाप्रवृत्तेः अन्यथैकोऽसिद्धत्वात्तद्गुणोनस्यादिति यद्वावर्णादेशस्यवर्णो
यस्मात् सार्वत्रिकविषयेपि अनणवसनुक्तनिर्देशेनतन्नित्यत्वज्ञापनंसंगच्छते उभयोरादेशत्वेएवेतिदूस्तदूत्यत्रवस्त्रमाप्यपक्षे
नुरमेदूत्यादौदूस्थानस्यगुणदूतिगुणापनिर्वोभ्याउभयोरादेशत्वात् दूटूपक्षेएभ्यदूत्यत्रहलिलोपानापनिर्वोभ्या ॥ नाविद्धेदूत्यत्रमनो
रमाग्रंथविरोधंपरिहरति दूतिशेषदूति यत्रनुजश्चर्त्वेदूतिद्वंद्वेनवशेषसंभवस्तत्रनुजशानु अचर्त्वेदूतिद्विंदेति यत्रपूर्वेनस्यप्र

वृत्तौपरिनिष्ठितेरूपेविशेषः तत्रजस्त्वंप्राक्प्रवर्तनेनवाध्यवाधकभावः तेनरत्नमुद्रादौनदोषः अन्यथान्तरत्नम्यात्तत्त्वेनषष्यषए
वस्यात्तः जहित्यादयः षट्वौषट्वृत्यादिनिर्देशश्चेहलिंगम्॥एतेनणत्वंहित्वंचनुर्णामित्यत्रन्यस्तग्रंथविरोधश्चत्वंस्यक्त्वापूर्वादत्व
हित्यंपास्तम्॥तथाहिपूर्वत्रासिद्धमहित्वेदृत्यस्यवर्णहित्वेप्रवृत्तौचत्वंस्यासिद्धत्वात्॥गस्येवहित्वें ऽत्यस्यचत्वंपूर्वत्रंगश्रवणार्थं
निरितिहि॥नैवंचोक्तंतत्रचपूर्वजस्त्वेगकयोःश्रुतिः अपवादविषयतयानदभावेकुत्वनिष्पन्नकस्यहित्वेकदयश्रुतिरितिपरिनिष्ठि
तेवर्मजेविशेषेवर्णदृयतत्त्वंवृत्तौत्तुपरेषामसिद्धत्वात्॥कुत्वेजस्त्वापवादत्वात्॥हित्वापेक्षयापरत्वाच्चत्वेहित्वंतिप्रक्रिया
एवंगकारेजशित्वेचर्त्वेनदुत्तरंगकारंग्रंथोपिनविरुध्यतेहित्वेकृतेपीत्यर्थोभावेंएकगश्रवणरूपविशेषस्यसत्त्वात्॥पूर्वं
तेनुपूर्वमेतत्त्वमितिप्रक्रियाकौमुद्यांत्रिपाद्यांतत्कौंडिन्यन्यायस्तुप्रवर्तयिष्यते अहनसत्रेदृतिवत्रैवसमर्थयिष्यतेंत्रिपाद्यांतन्न्यायप्र
वृत्तौयत्तुभाष्यंविरुध्यतेतदनित्यत्वेनसमाधेयम्॥परंतुदृंसमोरमाकारांशयवर्णनमात्रंवस्तुतःषढित्यनिर्देशेनुबाधकत्वंस्वापनमेव
लघुवृत्तिरिदम्॥जस्त्वापवादत्वादिति ननुप्राचीनमतेऽभेदविवक्षायामपिसत्वेनपदत्वाभावेचर्त्वमार्थकमितिवाच्यमेतेन्न यो॥ रामः
नुनेत्रिवापदान्तस्येति पूर्वोत्तरसाहचर्येणोत्तरकरणस्यपदानवयवेःप्रवृत्तेःन्यायादिति फलाभावेपिप्रवृत्तौबाधकाभावादिति भाष्ये ६३
।पूर्वग्रंथेऽस्यफलविशेषाभावेप्रवृत्तौनबाधकमित्येवतात्पर्यम्॥ननुतत्रप्रवृत्तौबाधकमित्युक्तं तत्तद्विरोधः।मूलेप्रयत्नभेदादिनिष्पन्न

यत्त्वमेदेपि तत्रैवस्यात् नतुसः सदृश्यस्यभेदघटितत्वेनसकारस्यसदृश तमत्वाभावात् अत्तएवेति अंतरत्तम्यपरीक्षायामभेदघटि
तस्यापिसादृश्यस्यग्रहणादेवेत्यर्थः एतेनपाक्षिकसकारनिवृत्त्यर्थत्तद्विधानमित्यपास्तम् नचैवमपिवत्स्यतीत्यत्तस्तीत्यत्र पक्षद्वि
तीयादेशार्थंतद्विधानमितिवाच्यम् बहिरंगपरिभाषयासंनिपातपरिभाषयाचसिद्धत्वेपितस्याप्रवृत्तेः यद्वासः सिअंतरत्तस्यादेशान्
त्येवत्तकारेलब्धेतकारानुवृत्त्यादेशविधानंज्ञापकमुक्तार्थस्येत्यर्थः ननुसर्वथासूत्रेनकर्त्तव्यमिति अव्ययमिंसुहिसर्वासविधाना
ज्ञापकादित्यस्य यथावक्ष्यते तथाऽत्रैवेतिनचात्रकल्पनेनानुवृत्तिर्द्वितीयादेशाभावायेतिशंक्यं चर्त्वेनैवसिद्धेसूत्रस्यैववैयर्थ्यापत्तेः तदेतदभिसंधायाह चर्त्वेनसिद्धाविति यद्वात्तादेशारंभेऽत्तुत्रयम् सर्वथात्तकाराप्राप्तिःपाक्षिकसकारनिवृत्तिः द्वितीयादेशस्य
वृत्तिश्चेति नैवंसत्यन्योन्याश्रयत्वेनोक्तम् अतएवेति यद्वर्णवैकारोप्यर्थदृत्याहुः॥ह्रस्वनेयापः बहुवचनमेवेति नह्यत्तस्यानुबंधैक
त्वात्कामप्रत्ययादित्तिविहितस्यापिनफलाभावात् तथाहि अदन्तेनित्यत्वादस्योपःदूरंतेपरत्वान्नित्यत्वाच्चगुणःणिजन्तेनित्य
त्वादयादेशइतिह्रस्वांशेनफलनयंतेपिपरत्वात् गुणेवर्णसंज्ञापक्षेऽप्राप्तिः तदंतसंज्ञापक्षेपिसकृत्प्रवृत्तौविति न्यायेननेनमत्तात्
प्रावंतादाचारक्विपोऽनभिधानमेवतस्यात्र ग्रहणेपिनदोषदृतिप्रक्रांतसूत्रभाष्यादिस्थसुदूयोनेदृतिभावः दीर्घेविति दीर्घोनेदि
त्यर्थः ननुदैहश्रेयसीत्यत्रपुंस्यपिनदीत्वस्यसत्वात् खट्वायाग्रःखट्वाःदृत्यादौपुंस्यप्यावंत्तस्यसत्वात् कथंस्त्रीत्वलाभइतिचेत्तत्रा-

पिव्यभिचारेणदीर्घोनावस्नाभोनस्यादित्यतआह नदीत्वाङ्योर्ङेषीति तदंतसंज्ञापक्षेऽभयत्रापिनदंतपरत्वाद्योऽम्नामि चमेणा
मिति ग्राह्मणभिस्सेतिपूर्वोक्तोदाहरणपरभाष्यरीत्येदंप्रयोजनम् अर्थवत्परिभाषयातु द्वारेणतुनामधातोः द्विपिनेत्यदन्तनामिन्य
त्रफलेबोध्यम् ठेरनांमिनिनिर्देशेनप्रत्ययस्यैवग्रहणेननदादेरदीर्घदूतिनशंकंनग्रामग्रनामदूरयेवमपिनिर्देशोपपत्तेः॥ ॥ष
ड्डित्यत्रेति नञ्योपद इति तूचितंभाष्यस्योदासीनत्वात् मंडूकावृत्तेर्निष्फलत्वात्॥ ॥संख्ययविशेष्येति मुख्यविशेष्येत्यर्थः नत्वर्थ-
स्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपकविषयतानाश्रयत्वं यस्यसंख्यावाचकत्वंसस्वपदार्थः तानःप्रियपंचानदूत्यादिदोषः मन्वेवंत्रयो
दंडिनदूवत्रयःपूषाणंदूवत्रयःपंचदूवन्निदंडिनःत्रिपूषाणःत्रिपंचानदूत्यादावुपमितसमासेऽतिव्याप्तिःममतुषडर्थगतसंख्या
भिधायित्वाभावाज्जश्शसोर्नसेतिचेन्न परमकन्नवदिष्टत्वात्। अन्यथाकतिनक्षाणदूवकतिनक्षाणदूत्यादौतत्रापिसादर्नीवस्यात्
षड्भ्यदूत्यस्यप्रकृत्याएकत्रषष्ठ्यर्थेपंचमीस्वीकरिणषड्भ्यःपरोयःषडर्थगतसंख्याभिधायिनोनित्यर्थःएवंचेतद्धित्रापंचशकुनय
दूत्यत्रापिसमनसेतिचेन्न कतिपंचदेवेतिकतिपंचानदूत्यादौतत्। दार्ढ्यात् उभयत्रापिषदूसंज्ञकः शब्दःप्रत्ययान्तरेणैवेतिचे रामः
देवंसीत्यादौतत्परिहारस्यसमयाप्रिकृतेरशक्यत्वात् तथाहिलोकेसंख्यावाचकत्वेनप्रसिद्धशब्दप्रकारकसंख्ययमुख्यविशेष्यकप्रती ६४
तिरूपकप्रत्यासत्त्याप्रकारभूतशब्दावयवनकारान्तेतिसूत्रार्थः एवंचदशपंचेवदशपंचानदूत्यादावपिनसेतिदिक्॥ विद्विजविशे

षणमिति परमषहिनप्रेरनभिधानमेवेतिनस्वरूपमितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्रहिषोतस्यषदूसंज्ञाविधानेशब्दस्यांत्वीयसंज्ञायां
शब्दस्वरूपग्रहणेऽपिकृमित्युक्तौविहितविशेषणेतुतदभिधानेफल भेदापत्त्यातदसंगतिः स्यादितिस्पष्टम्॥ अप्राप्तेरिति-इदंचान्यरी
त्यास्वमतेतुतत्रापियरिभाषाप्रवृत्तिःस्फुटैवेतिबोध्यम् नोक्तमितिदोषाभावात् शास्त्रेऽयमेवनुटूकर्तव्यः अन्यत्रनिटोनटोवेतिभाव॥
लिंगादिति॥प्रकृतसूत्रेभाष्येस्यष्टमिदम्॥एतेनाचक्षाणणिचिरिलोपसार्थक्यमित्यपास्तम् तदनभिधानात्॰ अनुदात्तावेवेति-अन्य-
थामुष्येत्यादावपि नस्यादिनिभावःसर्वादीति तदुणत्वेबीजमाह अवयवेति-एवंचान्यपदार्थस्यप्रायेःसंयोगसमवायान्यतरसंबन्धित्वा
त्तत्वमितिभावः न्यायसिद्धत्वात्सर्वेषामितिनिर्देशानुधावनंनकृतंनेनेतत्साध्यं सर्वेशब्दघटितत्वम्॰ अन्यपदार्थस्योभयसाधारणत्वा
त्॥निपातनान्नेति लोकेषीतिशेषः अरुष्यसंमतज्ञाप्यार्थकस्यापि प्रोगुणदृत्यादेरंनादस्तु तत्संमतिमाह प्रयोजनेति एकदेश्युक्ति
रिति यत्तुविहितविशेषणाश्रयणसामर्थ्यात्सर्वनामपदे योगरूढंगीकारेणसर्वार्थवाचकसर्वनामसंज्ञकसर्वादेर्विहितस्यडेः सैं
दृत्यनिसर्वादीनदोषदृनितस्यापिसिद्धौन्युक्तित्वंसमर्थयांचक्रेसत्ववंवक्तव्यः मासपूर्वायेत्यादिव्याख्यान्यासार्थकस्यतस्यैकसाम
र्थ्यमितिमहासंज्ञयैवतत्सिद्धौविहितपदाध्याहारोविफलदृत्यरुच्येवाग्निमभाष्यस्यत्वयापिव्याख्येयत्वात् मूलेनोभिकंकिंपरंक्त
न्तंचयेतिच॥संख्याकारकाभ्यांपूर्णेति संख्याकारकाभ्यांपूर्णोयोर्थःतस्येत्यर्थः। गमकत्वात्समासः॰ अन्वयेनेति॰ अर्थेसुबन्तानदुत्ये

नौहेतुः दृदंचकञ्विधौविभाषासुपदृत्यतः सुपदृत्यस्यसंबंधेपिवाक्यभेदेनयुष्मद् बहुप्रकृतिकसुवंतस्यटेः प्रागकचूविधायकमि
त्यनुशासनेन यदित्वकचूस्त्रीयशेखरोक्तरीत्यावाक्यद्वयेपिसंबंधःसुवंतावयवसर्वनाम्नःष्टेःप्रागकजितिवाक्यार्थः नदस्यष्टेवसुवंतान्तदु
त्पत्तिःअनेकांतत्वमुभयशब्देस्फुटीभविष्यतिसुबंतादिति।ल्यपलोपेपंचमी।सुवंतंसंपाद्येत्यर्थः उत्पन्नेरित्यस्याग्रेकर्तव्यत्वादितिशे
षः।यथाश्रुतेनुनयुक्तम्।उक्तभाष्यात्।सुवुत्पत्यनंतरंतदुत्पत्तिलाभेपिदेशविशेषस्यालाभात्।घकालेत्यादिनानस्त्रामेपि अकचिकृते
तद्धाधात्॥एवमग्रेपिसर्वनामप्रकृतिकसुवंतादितिव्याख्येयमितिनतदसंगतिरपि।प्रागकजित्यस्याग्रेकर्तव्यइतिशेषः॥दृत्यर्थोनतं
तेति नन्वेवमपिसर्वकेइत्यादौसर्वार्थेकृत्वावुवोधयिषायांकिमादेरकचूदुर्वारोनस्तद्धारणार्थंसर्वनाम्नःष्टेःप्राक्कचूप्रकृत्यर्थेकृ
त्सायामितिप्रत्यासत्तिरावश्यिकेतितत्रैवनदंतसंज्ञाभावेतदसिध्युपपत्तावयंप्रयासोविफलइतिचेन्न भवतूशब्दभ्रमुच्चनुत्य
न्तेऽत्यंतस्वार्थिकेकनिभवदर्थकृत्वा विवक्षायामकचूनेत्यस्यफलस्यवक्ष्यमाणत्वेनसुकचत्वात्॥प्रसिद्धिरिति समासार्थकृत्वावि
वक्षायामसिद्धिरितिभावः नन्वेवंभवत्कनूशब्देनसमासेसमुदायकृत्वावोधकोऽपरोऽकचूस्यादिष्टापत्तेः एतेनान्तरवर्तिसुपोसुवंतेत्व- राम:
मादायनसिद्धिरित्यपास्तम् एवमेवेति सर्वनामप्रकृतिकमप्रमीपंचम्यंतात् त्रतसिलाविभक्तिरसिद्धिरितिभावः॥एवमभवत्कदभ्यामि- ९५
त्यादौनसमासेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽकचिप्रत्ययोदात्तत्वंसिध्यतिअन्यथावयवादुत्पन्नस्वरहर्यश्वृयेनेतिवोध्यम्॥ ॥चरितार्थमिति

॥ इदं चेति निषेधस्य विशिष्टस्यैवाङ्गशिरोभिनिप्रकृतिस्वरोक्तजनिषेधकत्वेनोक्तार्थत्वादिभावः। इदमुपलक्षणं परमसर्वैकृति
नदंनसंज्ञोदाहरणपरभाष्यस्य। वस्तुतस्त्वङ्गसंज्ञकादंनसर्वनाम्नः परस्येति सर्वत्रार्थवतीति नकापि विशेषणम्। अतएव सर्व
म्नः परस्यामदृतिनस्मिन्निति सूत्रे भाष्येऽकमित्याहुः परे त्विति। अतएवकाणेति॥ यद्यपि नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यङ्सुबंधत्व
योग्यत्वनिवेशफलंन॥ तथापि वक्ष्यमाणभाष्येणेत्संज्ञायोग्यत्वमेवानुबंधत्वमिह ग्राह्यं इदिति बोध्यतेनतुलक्षणांतरकल्पमुक्तमिति न
दोषः। अनुबंधेति॥ तत्त्वज्ञानेत्यर्थः। तेनमत्रेपि बोध्यम्॥ विकल्पदृति॥ ननुदधीत्यत्रान्तादेशदृवात्रापिप्राकृविकल्पेनस्यीहिनिचे-
त्र अजणादिविषयेस्त्रीयासमृद्ध्यमादयप्राप्तविकल्पनिवृत्त्यासार्थकेनापवादेपीतिन्यायविषयतयादधीत्यत्रेवैषम्यात्
अत्रत्वन्तत्वंपरिभाषेदृशेवरविदृतिसंग्रहेस्पष्टमुध्वनिन्तमिति। तत्रहिडाकारस्यशित्वंकोर्यमित्याशंक्य नि त्यत्वान्नास्मिन
ष्टत्वाद्दृत्युक्तम्॥ अन्येशितउदाहरणेशिष्यावित्युक्त्वा आनुपूर्व्योदनेकाल्त्वात्सिद्धमित्याशंक्यनानुबंधेतिज्ञापनेनसार्थक्यमु
क्तम्। नलुप्तेत्यन्यायसिद्धत्वेनानित्यत्वादित्येवसिद्धान्युक्तिः। न्यायसिद्धेत्तद्भाष्यविरोधेनप्रत्लेषप्रयुक्तगौरवेणचनत्रतादृशनदृग्रहे
णेफलाभावाच्चनदृाप्यदृयमेकदेश्युक्तिः। अतएव परस्मैपदानामिति सूत्रेभाष्येऽनित्यत्वादेवणलः सर्वादेशविधानेननुप्र
श्लेषादपि परिभाषाज्ञापनेतु युक्तदृतिनिर्देशेनापिसिद्धंशित्यग्रहणंचनकार्यमितिनदाश्रयमाहुः। विभक्तिश्चेत्यादृति यद्यपि

दधनीत्यादिवदिदमपिलक्षणांविनैवसिध्यतितथापिस्थानेंतरतमइतिसूत्रोक्तभुक्तवंतमित्यन्यायविरोधात् ॥ अर्थैकत्वमुक्तमृ
त्तद्दीत्येदमितिनोक्तदोषः ॥ नित्यशब्दोऽवधारणार्थइत्याह एवेति ॥ अनेनसजातीयवचनस्यव्यवच्छेदादाचारिकंभवत्येव ॥ अर्थप
रत्वेत्वायंनियमइति शब्दपरत्वेउभादित्यादिभवत्येव नचसुवंतेति ॥ अयंभावः त्वयकामयकेत्यादिसिद्धयेविभाषासुपइतिसूत्र
इकचूविधौसुपइतिसंबध्यते तथाचायमर्थः युष्मदस्मद्प्रकृतिकौकारसकारभकारादिसुवंतस्यटेः प्रागकजित्यय एकः सुवंतावयं
घसर्वनस्त्रः षष्ठः प्रागकजित्यपरः एवंचसुवंतस्यप्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्प्रकृतित्वंस्यष्टमेवेति ॥ एतेनसुवं
तादकचिउभाभ्येकामित्यादिरूपेणविशेषस्यसत्वेनस्वरपर्यंतानुधावनंव्यर्थमोकारसकारभकारेत्यादितुयुष्मदस्मद्विषयिकमित्यपा
स्तम् किंतुप्रकृतेरिति ॥ त्वामादिप्रकृतेरित्यर्थः ॥ सुवंतात्परइत्यस्यसुवंतंसंपाद्ययतः कुतश्चित्परइत्यर्थः ॥ यद्वाश्रुतंतु नयुक्तान्यायास
ध्यत्वात् ॥ अकचिद्वासंभवात् ॥ प्रातिपदिकस्येवेति ॥ अकचूसूत्रीयशेखरस्तुस्वरूपकथनपरः ननुद्वितीयवाक्येनसूसंबंधपरइति
नतद्विरोधः ॥ अतएवकाकचोः कोविशेषइतिभाष्यंसंगच्छते ॥ यत्तुअकञ्विधौउद्देश्योनेउक्तम् उभयंप्रकृतमितिप्रत्ययेकृत्पा
दायप्रातिपदिकाधिकारात्सुवंतसामर्थ्यादितिनचिंत्यम् ॥ इतिविशेषइति ॥ यत्तुप्रकृतसूत्रेउद्देश्योनेएवमज्ञातोभयोर्घटइत्यर्थेऽक
च्ययचिउभकयइतिरूपंके प्रयचिउभयकइति कस्यद्विवचनेउभकइतिवास्यादितिरूपेविशेषइत्युक्तंतन्नहृतोक्तायामयञि-

ति प्राचीनवासनयाऽनिषिद्धेपूर्वमेवसद्भिसिद्धांतेनुसर्वथोभयकघटादित्येकमेवभवितव्यमितिविशेषाभावःस्पष्टएव अत्तएवतद्विशेषानु
क्तिरत्रग्रंथेआदेशपक्षेतत्पूरणिकत्वेनायचःतद्विकल्पेनैववाक्यसिद्धौफलाभावेनमूलाविभाषायाःप्रसंबंधःसिध्यति प्रत्ययान्तरत्वप-
क्षेतदसंबंधार्थंतत्स्यादत्तआह पाठकेति व्याख्यानंसंबंधावश्यकत्वेहेतुः। अन्यथाफलभेदेपक्षभेदासंगतिःस्यादितिभावः अयोश्चस.
दितिद्विनीयमूलस्थेत्यस्यास्वरितत्वादसंबंधमभिप्रेति॥ ननुकारकमनोरमायांवस्तुतस्त्वित्यादिनाऽत्तोक्तायामयजित्यर्थलाभेनोभ
यतःउभयत्रेत्याद्याविवेतिदृष्टांतासंगतिःअन्योन्याश्रयापत्त्यात्रलादेरेवानुत्पादप्रसंगात्। सत्यप्ययचित्रलादिन्यायेनतिःसंख्यांचत्रला
दिन्यायेनावयजित्यत्तआह अयंत्वेति कारकमनोरमाग्रंथस्तुप्राचामनुसारीतिनतद्विरोधइतिभावः ननुउभशब्दस्यायंचिकेत
सर्वत्रैवतद्विषयत्वाभावेसंभावनायेत्युच्यतेनदोषइत्यत्तउभयत्रेत्यादावपिसनस्यादनग्राह॥उभयशब्देतिद्विव
चनेति॥ नचोभशब्दप्रकृतिकमेवेतिनाग्रहः॥ तेनपरौभौउभोभौइत्यादौसमासप्रकृतिकेपितत्रनायंचूप्रत्ययोनेद्विवचनशब्द-
ग्रहणेनतदर्थस्यैसंभवेनारंभेपितथैवोचितत्वात्तउभयशब्दादुत्यन्तंद्विवचनमितिमनोरमाग्रंथस्यतुत्तरंत्तादित्यर्थइतिबोध्यमूर्ध्वि-
षयत्वंचपरत्वं नन्वेवमुभावित्यत्रप्रक्रियायामेकादेशतःप्राक्तस्यतत्परत्वसंभावनायामपिपरिनिष्ठितेतदभावेस्थापिसंभावन
याऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेतिचेन्नानद्विषयत्वसंभावनाभावस्यविवक्षितत्वात्। विषयत्वंविषयिणीअभावप्रतियोगिभूतसंभावनेत्यर्थात्

लुकाचानुत्पत्तिरेवेतिनत्तत्रापिसंभावनेति वोध्यम्। यद्वोभौसाभ्यासस्येतिनिर्देशेनस्वोत्तरत्वस्वावयवत्वान्यतरस्वंवंशेनतद्विशिष्ट-
त्वमेवतद्विषयत्वंपरिनिष्ठितेविवक्षितमितियथाश्रुतमपिसाधुः। अलुकीति। यद्यपिद्विवचनवहुवचनयोरलुकूनेति। अलुग्युत्त
रपदद्वन्द्वतत्पुरुषसंभाव्यास्त्रभ्यने नथापिसंभवाभिप्रायेणेदमुक्तमितिवोध्यम्। निर्देशेनेति। उभयशब्दप्रकृतिकसुवंत्ताभावेनस्वार्थि
कायजुचरंचारित्रार्थ्याभावेनतत्र कोंडित्यन्यायाप्रवृत्त्यासर्वथानिरवकाशत्वेनैवावयवार्थकोऽयचूतद्वाधकःस्यादितितत्रकृते
क्रोष्टीत्यत्रङीपूवत्तस्वार्थिकोऽयचङ्वोरवृतिनिर्देशेनैववारितवृत्तिवोध्यम्॥ ॥अनभिधानमेवेति। तत्रत्याख्यानेनफलैक्यायेद
मावश्यकमितिभावः वस्तुतस्तंप्रत्याख्यानमिष्टापत्तिरूपत्वेवअतएवोभौभावितिवक्ष्यमाणग्रंथसंगतिरितिवोध्यम्। अयच्यकचु-
नेति। अयंभावःसुवुत्पत्तेःपूर्वमयंजंगीकारेतत्रकृतेऽयंजत्तस्यगणेनपाठेनसर्वनामत्वादकर्विनद्विषयत्वंमेवस्यादितितद्भाव
संभावनाभावेनपूर्वमप्रवृत्तोकप्रत्ययेपीष्टसिध्योभशब्दपाठोव्यर्थः स्यादनंतरमयंजंगीकारेतुनायंदोषइति। उभजीव्यत्वेनेति। अयंभा
वः उकरीत्योभयशब्दस्यतद्विषयत्वाभावसम्भावनाभावेपिउभशब्दस्यकप्रत्ययविवक्षायातद्भावसम्भावनासत्वेन। अयच्युपजीव्य
कापवादकचोः प्रवृत्तिरितिनचैवमुभयशब्दस्यैवतद्भावसंभावनायचूप्रयोजिकासतुउभयशब्दस्यतुसामासतुफलाभावात्। एवं
चपूर्वेनकार्यदृत्तिलाघवेनत्रापिकप्रत्ययोपजीव्यत्वमितिवाच्यम्। एवमपिपूर्वमयचूमाप्रवर्तनोकप्रत्ययोत्तरंतुसप्रवर्तनानन्द

तदभावसंभार्कनासत्वादित्याहुः किमर्थमिति० एवंसतिप्रत्ययविधौनदंतविधिनिषेधेनपरमोभकावित्याद्यसिद्धिस्तुन तन्निषेधेपिअ
व्ययेभ सर्वनाम्नोटेः प्रागकचूतदर्थगत कुत्सादाविन्यर्थेनसमुदायार्थेनहिवक्षायामनयवार्थेनदविवक्षायावक्तुमशक्यत्वेनपरमग्राह्यो
यणादूत्यत्रोक्तरीत्येष्टसिद्धेरित्याशयात् परमभवकानित्यत्रोक्तंतुमन्नान्तरमिनिरोहिष्यते विशिष्टस्यप्रकृतित्वाभावेऽनुबंधित्वा
दोस्वरेतुनदोषः सन्निशिष्टत्वेनस्वयंघटितत्वेनचनिघातप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् एवंहिगणेऽन्तोदात्तनिपातनेनकार्यमिनिलो-
घवंमिनिभावःप्रत्याख्यानेनगणेऽन्तोदात्तनिपातनानुमानम् अन्यथास्वरार्थपाठस्यावश्यकत्वात्तदसंगतिःस्यात् २२ अन्तरंवोपसर्ज
नेनि। इदंचलक्षणंदृष्ट्वान्तरंनिपातोफलंसुबन्तमितिवादिनामतेन स्वमतेउपसर्जनेकुत्सादिविवक्षायांः कर्तुंशक्यत्वंस्वष्टमन्यत्रेतिवो
ध्यम्। अनुवादकत्वमिति बोधकत्वमित्यर्थः। अतएवोभावित्यस्यसिद्धिः अतएवोदूद्योनेवोधकपदोपादानमेवभभावबोधकेनि नत्वे
नविभाषेनुकेरितिभावः एवंचार्यवादविषये अंतरंगोङ्गीकरणम् असंगतमितिभावः दूरंचप्राप्तिमभ्युपेत्यंवंसुतसन्तुप्राप्तिरेवनेत्याहः किं
चेति युगपत् प्राप्यभावादिति उभयविषयकवाक्येजसिपरतःसर्वनामस्थानभवतिजसः कार्यप्रतीतिसूत्रार्थः अत्रपक्षेजसः कार्यमितिवा
चनिकंयद्वाजसःस्थानेऽादेशेकर्तव्येजसदूकारेकर्तव्येदूत्यर्थोवाजसुत्तरमेवतत्स्यकर्तव्यमेतिना युगपत्प्राप्तिःप्रकल्प्यचेतिन्यायेन
प्रवृत्तिपक्षेनित्यसंज्ञायाः पूर्वम्प्रवृत्तिः अप्रवृत्तिपक्षेजसः पूर्वमेवनित्यसंज्ञाप्रवृत्तिरित्युभयेदूत्यस्यसिद्धिरितिभावः ननुप्रथमेदूत्यो

दिसिद्धमनुरोधात्वाक्यान्तरेजसःविषयेपूर्वमेवसर्वनामत्तावाभवतिशीभावेकर्तव्येदित्यर्थः आवश्यकःजसःप्रादेशस्यविषयेदित्यर्थो
वाऽभयथापिशीभावविषयत्वाजसः॥प्राक्कालीनैवसामर्थ्यात्गृह्यतेदृतियुगपत्प्राप्तिर्नित्यविकल्पविध्योःसंभवन्नीतिचेन्नत्राप्यसं
भवएवेत्याह-जसीतिविषयसप्तमीति॰ननुमनुष्योयंप्राप्तरुत्थायेतिदृष्टांतेनपूर्वंयस्यनिमित्तंसंपद्यतेःतस्यपूर्वंप्रवृत्तिरित्यर्थःसिध्य
तितस्यापिपरिभाषयाक्रोडीकारेणबाधकंतत्रासिद्धत्वंचनिमित्ताभावादप्राप्तिरुपमितियुगपत्प्राप्त्यभावेपिपरिभाषासंचरत्येवेतिचेन्न-
त्राह-स्यानिवदिति॰निरवकाशेति॰अयंभावःप्रकृतिभेदात्प्रत्ययोभिद्यतेस्थानिभेदादादेशोभिद्यतेआदेशभेदात्स्थानिवद्भावोवक्तव्यो
द्यतेनत्वविधिभेदोच्च॰एवंचौभयप्राप्तेरभावोऽयंचआदेशःसर्वनामत्वेऽनन्यविधीकर्तव्येतयरूपस्थानिवदितिवाक्यंनिरवकाशमि
तिएतेनोभयीत्यत्रङीपःसंपादनेऽङीप्यादिसाधनेनचानिदेशप्राप्तापिसावकाशेतिपरास्तम्॥अंत्यस्यानभिधानाच्चवेननिषेधा
नांबलीयस्त्वंस्यसंग्रहः॥ननुपरिभाषाविरोधादनिदेशवाक्यापि ध्रुवएवेतिचेन्नत्राह-प्रत्यक्षेति॰निरवकाशत्वंचदिवःकर्मचेतिसू
त्रस्थमनोरमानुरोधेनतंद्रीत्यापि॰ननुकार्यकालपक्षेजसुत्तरमेवनित्यसंज्ञायाअपिप्राप्तिरितियुगपत्प्राप्तिरस्त्येवेतिचेन्नत्राह-सर्वना- रामः
मेतिअतएवतत्पयादेशदृतितयवत्तत्वप्रयुक्तेआदेशेकर्तव्येउभयशब्दावयवादेशस्यस्थानिवत्वप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः॰अतएव ९८
वार्तिकमत्तेउभयीतिङीपिकर्तव्येतत्प्रतिषेधोनशीभावेएवतद्विधानात्॰अतएवभाष्येयदिप्रत्ययांतरमुभयीत्यत्रैकारेणप्रा

नि प्रश्नेतनाप्युत्तरस्यदुर्लभत्वात्॰ अपरशब्दस्तुरूढः परापरयो स्तुल्यार्थत्वात्॰ नामपदस्वारस्येनेति॰ नन्यमानार्थकंनामेतिव्युत्पत्तेरिति
भावः॥विशेष्यभूतार्थकमितियावत्॥अभिधत्तेनि॰ इदंचान्येषांमतेनाकंचित्वेनदपपाठःस्वमतेतुप्रसिद्धार्थकाव्ययभूतनामपदस्वार
स्येननामपदोपादानादेवोभयलाभः॥यद्वासर्वेषामितिबहुवचनेनप्राधान्यलाभः अव्ययनामपदेनप्रसिद्धनामदृतिवोध्यम०॥ ॥इदं
चान्यरीत्यास्वीयमतेनुद्वद्धिसूनोकरीत्यापदाभिन्नानीत्यर्थोबोध्यः॥लोकतःसिद्धेरिति॰ यत्रसंज्ञोपसर्जनीभूतेउभयमपिलोकतःप्रसिद्धं
तत्रासंभवाद्वोभयविधिरितिवोध्यम॰ नचासंभवेपितत्सादृश्यविधिरन्यत्रेवास्तुअन्यतरविधानेपिसार्थक्ये नान्यत्रेवात्रसामर्थ्याभावा
दितिभावः॥तेनेनि॰ उक्तरीत्यासर्वोपसर्जनोचकस्य पदार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः॥दोषांतरमप्याह॥नकपदेपेनि॰ अव्युत्पन्नत्वादिति॰ दृदंचस
मासेउद्देश्यविधेयभावेनान्वयोनेष्टोवाद्रिनामतेस्यष्टमेव॥तन्मतेनेनरूपेणान्वयेएवगुपस्थितेस्तत्रत्वात्॰ स्वमतेतुसमासेपितथा
न्वयो॰ वत्येवेतिकारकेवश्यंतेमंजूषायांचवश्यते॰ तदाऽव्युत्पन्नत्वादित्यस्यौत्सर्गिकत्वादित्यर्थोनिपुणानरैर्मन्त्रजानीयैरन्यैर
पिवेद्रिति यः॥पदन्नोमा॰स्वानुरूपादृति॰ वर्णनोऽर्थेन श्वेतिवोध्यम्॰ नन्वस्यवैकल्पिकत्वात् चरणादेरदेशत्वेपिनदोषदृतिमैत्र॰प
दादृत्यस्माच्चरणत्वप्रकारकवोधोमाभूदितिं॰ चरणोऽस्त्रियामित्युक्तेस्तस्यनपुंसकत्वेननस्यादेशेप्रसिंपदिपस्थितिमाभूदितिसुन्दरा
स्वादृत्यत्रमुखस्वांगमितिस्वरोमाभूदितिच॰ अंतरत्नमेदृतिसम्प्रत्यंतपाठस्यदूषितत्वेनेतल्लाभःकथमितिपरंचिन्त्यम्॥भाष्येदृति॰ ना

तावेकवचनंचेति॥तदशैकान्यत्तरस्यांग्रहणमित्यर्थः निशनिशयोरिति॥शब्दपरत्वेनभिन्नार्थत्वान्नैकशेषः सुटीतिदूङ्चसुपूत्वेनसाट्
श्यमितिमत्वे॥हलंतेति॥विपरीतंतुन॥आस्यंचप्रयत्नस्येतिभाष्यप्रयोगात्॥ननुछंदस्यसर्वविधीनांवैकल्पिकत्वेनादेशत्वेपिदोषआस्य
द्वाष्यमेकदेश्युक्तिरेवात्राह॥येचनद्धिनेदूतिदूत्युक्तमिति॥तस्यस्वरितत्वेतुशिरस्यपिप्रसंगदुर्वारत्वेननत्रिरुक्तयेक्रियमाणाःस्या
निनिर्देशोविफलःस्यादितिभावः॥तर्हिवाकेप्रथिनिज्ञापकात्॥नात्रसंबंधदूत्युक्तमेवेतिचेन्न॥तज्ज्ञापकानुसंधानेहिप्रकृत्यंतरत्वेपि
दोषाभावेननदसंगतेस्तदवस्थत्वात्॥तदुक्तंप्रकृत्यंतरेति॥तेचशसादोसाधवदूत्यर्थः॥अतोनपूर्वोक्तभाष्यादिप्रयोगंविरोधः॥अतएवेति॥
नतुआआविनिपूर्वेषादिनिर्भावः॥ननुवृत्तिकारमतेशिरसदूतिस्थानिनिर्देशेनकर्तव्यःभाष्यानुसारिमतेतुकर्तव्यइतिपाठकक्ष
तेलाघवोपपत्तेर्णनत्नशीर्षण्यदूतिवत्शिरस्यदूत्यस्यांप्यापत्तेः॥अन्येतुपदादीनामादेशत्वेमेवतस्यन्याय्यप्राप्तत्वात्॥अतएव
शीर्षन्छंदसीतिसूत्रेभाष्येप्रकृत्यंतरंद्रष्टव्यम्॥आदेशोमाविज्ञापीत्युक्तम्शिरसोग्रहणम्॥कर्तव्यंप्रकृत्यंतरंमाविज्ञापीति॥
येचनद्धिनेदूतिसूत्रस्थंभाष्यंत्वर्णाधिकारप्राप्तिप्रसंगभंगायेतिनास्माकंप्रतिकूलंवाकेशेचित्यत्रोक्तेतिसंबध्यतेनेनहिदस्य
स्येत्यादेर्नासंगतिः॥वार्तिकस्थपदस्याप्यनुवृत्तिःसूत्रेकृतेतिचेत्॥वैयाकरणस्यायंचतुर्थ्यंइणःषदूत्यंतयोःपश्यंभ
नणवशीर्षन्छंदसीतिसूत्रेइवपदन्निनिसूत्रेप्रकृत्यन्तरंद्रष्टव्यमितिनोक्तम्॥तेनसत्रसूत्रेआदेशत्वप्रकृत्यंतरत्वयो

फलादिशेषोध्वनितःविकल्पसंबंधेतुविशेषस्यस्पष्टत्वानदंगतिःस्पष्टेवेत्याहुः॥आहुरितिस्थानेन्तरत्वमेवेतिपाठदूषणा
वसरेणतत्फलान्यथासिद्धकरणात्प्रकृत्यंतरत्वमेषांध्वनितंभाष्येदृत्यपिवोध्यम्॥सुदनपुंसकस्य।व्याख्यानादौटदृति॥आ
गमस्तुनासर्वनामस्थानेचासंबुद्धौविनिपर्युदासात्फलाभावाच्चेटाटकारेणप्रत्याहारेणसोप्यन्तर्भावात्॥शिसर्वनामस्थानेदृति
नियमाश्रयेणनरेषांस्त्रीवेसंज्ञाविरहेसिद्धेऽनपुंसकस्येतिव्यर्थमेवस्यात्॥अनुबंधवत्त्वेतु शेरवेतिनियमस्तुन राजासेमनु-
ष्ययुवानदृतिभिर्ईशात्॥अनुबंधवतोऽजरुपस्यचेत्॥शेरवेतिनेनराजानोपस्थेति॥ओटिनस्यादिनिचेत्॥ओटिटकारोच्चारणसा
मर्थ्यात्तेनप्रत्याहारदृत्यवेहीसुदृत्यवेतामस्थानमशीरितितुनंसूत्रितं॥ज्ञानमित्यादौसन्निपात्तपरिभाष यानुमूवारणसंभवेपि
ऽप्रजरसंपश्येत्यादौदीक्षितमतेनैवलक्षणनुमापनेःसर्वदृत्यादौयस्येतिलोपस्तुनऔडःस्यामित्यत्रऔङित्यस्याकरणात्त
त्प्रत्याख्यानेनतदलाभाच्चस्यादिषुप्रथमैकेति॥अतएवासर्वनामस्थानेब्रिचरितार्थम्॥व्याख्यानादिति॥सुपांग्रहेदृष्टेसुप्सुदृत्येवदे
त्तु॥अधिकग्रहेविनिगमनाविरहात्॥कवंतानामितिभावः॥॥कपःसंग्रहायाहतदत्तेधिति॥यचिभांसोत्रत्वान्नटजिनिसमासांतोबिन्वना
याःस्त्रीप्रत्ययात्तदृत्तरत्तरयोगद्वंद्वेएकवचनमितिनोक्तम्॥तेनेति॥पूर्वसूत्रेराजानावित्यत्रनलोपस्तुनाधादितः॥॥भसंज्ञायावाधात्॥भव
तीति॥तेनदत्तःदत्तेत्यादौजस्त्वेनेतिभावः॥आकडारादेकासंज्ञा॥संज्ञाग्रहणंस्पष्टार्थंप्रकरणादेवत्तस्त्राभादितिस्पष्टमत्रवभाषे-

व्याख्यर्थकेनि॰तेनचार्थेद्वंद्वइत्यस्यसंग्रहः॰तेनकर्मधारयसंज्ञाविषयेनद्वंद्वसंज्ञा॰युक्तमिति॰तदुत्तरमस्यानुपयोगादितिभावः॰पदंगो
रवेपिमात्रालाघवंप्रतिपत्तिलाघवंचात्रपक्षेदुत्याशयः॰इदमुपलक्षणम्॰प्राङ्द्वंद्वादित्यस्यतेनाभिव्याप्त्यर्थकत्वंसंभाव्येत॰सिद्धां
तेतुनथात्वेपिनक्षतिरित्यपास्तम्॰वस्तुतोऽव्ययनिर्देशोऽफलःउपसर्जनंपूर्वमितिप्रकरणविच्छेदेनाग्रेसंबंधसंभवात्तु॰निरवका
शत्वेति॰एकस्यांदुत्तिभावः॰तदुक्तंभाष्ये॰ पर्यायकृतोऽत्राह॰विरोधाभावेनेति॰पर्यायोहिक्रमप्राप्तस्यानतिक्रमः॰तत्कार्ययो
र्मध्येयत्॰क्रमात्प्राप्तंपरंतदनतिक्रम्यस्यापत्तिरित्यर्थः॰सिद्धांतेतुसन्नयोर्यौपरात्तत्॰प्रयुक्तंकार्यंपूर्वमपिप्रवर्त्तेतेदानींतुकार्यंगतप
रत्वेनियामकंस्यादितिभावः॰एतेनतत्रैकमेवकार्यंस्यादितिचिन्त्यमेतदित्यपास्तम्॰नलोपस्यापत्तिरिति॰सर्वथानिरवकाशत्वादत्रोपनास्ते
दुत्तिभावः॰॥नदीघिसंज्ञेदुत्तिभावेप्रयोगात्पूर्वनिपातनियोअनुपपादनादिति॰लघुनोपायेनेतिशेषः॰॥दीर्घाच्छसिन्येवेति॰तस्माच्छ
सदुत्यत्तः प्रागित्तिशेषःएवंचतत्रात्वाच्छसदुत्यत्रशसग्रहणंनकर्तव्यंभवति॰तस्मादित्तिपंचम्याशसीतिसप्तम्यंतस्यषष्ठ्यंतत्वकल्पन
संभवात्तु॰चोनकर्तव्यंदुत्तिलाघवमित्तिभावः॰नन्वेवंतच्छब्दोऽनंतरपरामर्शार्थेदुत्तिसिद्धौतान्नियमशास्त्राणांविधिमुखेनप्रवृत्तिरि-
त्तिपक्षेवदुश्रेयसीत्यत्रैवनत्वंस्यात्॰नतुहरीनित्यादौनदुनरंपाठेतुशसपदंकर्तव्यंहरीनित्यत्रैवस्यान्नतुवदुश्रेयसीत्यादावित्तिरि-
षश्चेत्तिचेत्र॰प्रकृत्तेनिषेधमुखेनैवप्रवृत्तिरित्याशयात्॰तस्मादित्यनेनाकोदीर्घःपरामृश्यतेप्रथमयोःपूर्वसवर्णदीर्घःपरामृश्यतेदुत्यास्याद्वा

मृगानूहं वातिनिर्देशश्चात्रलिंगंस्यादेवंसर्वंप्रथमयोरित्यत्रभाष्येविपरीतनियमापत्तेरिति·मृगानूहंनेतिन्हनूपेकानास्तेडितेदूतेनि
र्देशाश्रयेणतुप्रत्तिपत्तिगौरवमितिभावः·नन्वेवंप्रथमयोः पूर्वेत्यत्रभाष्योद्द्योतविरोधःननुहिग्रंथादस्यन्यासस्यनिर्दुष्टत्वंलभ्यतेदूति
चेन्न·दूचूग्रहणंनकर्तव्यमितिप्रत्यगसत्वेननस्यलाघवपक्षपातित्वादितिवदंति·अत्रदीर्घात्सुटीतिसूत्रयितुमुचितम्·आतोधातोः
सानितीति अकारेणसहितानित्यर्थः एतेनपंचमीसमासेनत्वमनेस्थानिवत्वेनान्यथासिद्धिःप्रत्युक्ता यद्यपिधांनमिति·यदीत्यनेनेदंसूचि
तंवस्तुतःफलभेदायतेषामनभिधानमेवेति·नन्वनापदूत्यस्यप्रत्याख्यानेनक्तःस्नदूतिनिपातनेमापिभाष्येकृतंतेनस्यत्रलोपोनेष्टइति
प्रतीयतेयोगविभागेनप्रत्याख्यानंतुएलाकंप्रतिकूलंविरोधअतोभाष्यान्तरविरोधमाह अतएवुपेति एतदेकवाक्यतयेवनिपात
नेनधातुपदस्यापि भिन्नपरत्वेनधात्वादेरलोपइत्यर्थः कार्यःतदेकयोगस्नदूतिप्रभृतिसुउक्तमाश्रयमेलाननएकदेशिनः अतएवभूषा
दिसूत्रेभाष्येयःपश्यसीत्यस्यान्यथासिद्धिः अनापदूत्युक्तिकृता॥धातुपदस्ययथाश्रुतार्थकत्वेनदसंगतिः स्पष्टंचनन्वेवंनृमुनदूति
सूत्रप्रयोगस्यनेयत्कार्यमितिनित्यस्त्रीयभाष्यप्रयोगस्यचविरोधदूतिचेन्न· वंधुनीतिवत्·नपुंसकनिर्देशंगीकारेणाभयोपपत्तेरि- रामः
तिवदंतिःदीर्घविधायेति परस्वपवाधकेदीर्घकृतेपूर्वसवर्णदीर्घसिद्धेनदूवनत्वस्यसत्वान्तदर्थकेषांचिन्नतस्मादित्यत्रतच्छब्देना १०९
कृस्थानिकदीर्घमात्रपरामर्शेननुपूर्वसवर्णदीर्घस्येवेतिकेश्चन्मुधेवेतिबोध्यम्॥रामानित्यत्रत्रहुवचनदूतिदीर्घकृतेःनापदूत्यु

न्तोपसर्जनापंचमीसमासेनस्थानिवत्त्वात् वाध्यविशेषचिंतापक्षेपिपूर्वसवर्णदीर्घकर्तव्येयथोद्देशसंज्ञाप्रकल्पनापूर्वान्तवत्त्वेनाकारा
न्तभत्वेप्राप्तस्यलोपस्यवारणमुक्तरीत्यास्थानिवत्त्वेनसन्निपातपरिभाषयावाध्यम्॥नंकार्यमिति॰नत्वेवरमाणामित्यादौअवर्णान्तत्वल-
क्षणानुटश्चारिनार्थ्यान्नमाणामित्यादौनुप्रत्ययात् वहुवचनदूनिरीर्घानुदृविधौ प्रनुवर्तमानानापदूनिलोपप्रसंगः॥आपूग्रहणस-
न्निवत्त्ववर्णान्तलक्षणानुदृवहुवचनदूनिरीर्घापवाददूनिनदोषः अन्तए वभाष्येनन्तकार्यमितिनोक्तमितिचेन्न॰ चारिनार्थ्येपिनुटःप्रति
षेधोक्तत्वान्नपूर्वप्रवृत्तेः पूर्वंदीर्घेपिपंचमीसमासेनस्थानिवत्त्वेनसन्निपातपरिभाष यावालोपाप्रसंगेश्च॰ कथंकीलालपानांकुलानामि-
ति॰ भाष्यंतुमतैषामेकदेशमुक्तिरेवेतिनिपुणतरमालोचनीयम्॰ दूत्यादेनाःजसिचेयोगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्॰ क्वचिदप्रवृत्त्यापू
र्वस्यगौरीत्यादिसिध्यर्थोयोगविभागदूनिरोध्यम्॥शेषेष्यसखि॰यूप्यामिति॰यूपदङ्गस्वपदानुदृत्तिफलिवार्थकथंत्रमदः॰अनेकाश-
त्वान्नदीति॰ ननुगवांपत्यैस्त्रियेवृन्दमत्रसावकाशत्वात्कथंनदीत्वस्यान्तत्वमितिचेदत्राहुः विप्रतिषेधेपरंकार्यंहिस्वोपतिःसमासएवा
धिःषष्ठीयुक्तश्छंदसिवायू॰असखिडिति॰नदीवास्त्रियाःदृयडुचदूस्थानावस्त्रीमिचन॰ आख्याद्दस्वेनघदूनिन्यासेनदेनसाकोण
त्वेपिपरत्वान्नदीत्वंवाधकंभविष्यतीतिशेषग्रहणस्पष्टीकरणायदूत्येके॰ परत्वान्नदीसंज्ञापरकार्यत्वाच्च
धिसंज्ञेतिभाष्यादिग्रंथेयोजनेवतस्माद्यथाक्रममेव॰ डितिह्रस्वःपतिश्चसमासएवधिःषष्ठीयुक्तश्छंदसिवा॰प्रसखिदूतिन्यासेनतुष्टः

सामान्यतोदृष्टत्वान्नस्यविधानंनिरवकाशंविशेषतोविधानेलाघवंतुमत्वेधेन्वेदृत्यत्रवाधमंतरेणावधिसंज्ञावस्थि[illegible]प्रतिप्रत्यंकानें
चसामान्यतोविधानेगवांपत्येसावकाशेमन्वेदृत्यत्रपरत्वाद्वाध्यतेदृतिवक्तुंयुक्तम्॰उकारान्तस्यसंज्ञाविधानंनकुत्रापिसावकाश
मितिधेन्वेदृत्यत्रनहीत्वमेवेतिफलभेददृतिवाच्यम्॰तदभावात्॰उदंतस्यविधिर्व्यर्थदृत्यस्यउकारानुवृत्तिर्नकार्येत्याशयःउक्तन
दृषयंवाक्यंनोपन्यास्यमितिनाद्यः॥नस्याउत्तरार्थत्वात्॰नांत्यःनस्यविप्रतिषेधसूत्रप्रतिबध्यत्वात्॰दृत्यन्येभाष्यप्रामाण्या
त्॰डितिस्त्रियांपतिशब्दस्यानधिधानमित्यपरे॥डितिदृस्वश्चेत्यत्राटश्चेतिवतूचकारःपुनर्विधानार्थस्तस्यानवकाशत्वमित्याशय
दृतीत्तरेवस्तुतस्तु॰अहन्नित्यत्रवक्ष्यमाणेत्यानवकाशत्वंसुस्थमेव पतिशब्देधिसंज्ञाप्राप्तियोग्यतासत्वात्॰नियमेनापिबाध
दृत्यन्यत्॰एतेननब्भमंतेपरमसरय्यैश्चियेदृत्यत्रापिसार्थक्यमित्यपास्तम्॰असरय्यैत्यस्यप्रसज्यप्रतिषेधत्वांगीकारेणनहिसं
बुध्योरित्येतत्तुल्यत्वात्॰मात्रेदृतीति॰अथमत्रमूलाशयः यूयंहरणाननुवृत्तावपिहृस्वपदानुवृत्त्योर्विश्वपादिशब्देनातिप्रसंगः अदं
तस्यत्वसत्यपिधित्वेक्षिनीत्यत्रिनीत्यत्र॰तथाहि॰रामेणेत्यत्रदृनादेशोनादेशापवादः॰रामस्येत्यादौसत्यपिगुणेसन्निर्नास्ति॰दृतीतिमिकृप रामः
रिभाषोपस्थित्यानदप्राप्तेश्चाअच्चघेरित्यत्रेदुद्भ्यामित्यनुवर्तनाच्चएषहरीहरीदृत्यत्रहृंहेर्धीत्यस्यविषयेपिनदोषः॰प्रदेत्तेचेदजाद्ये १७२
वेत्तिनियमार्थत्वादजाद्यदत्तमित्यस्य॰ईदग्नेरित्तिज्ञापकाच्चनविपरीत्तनियमदृतिः॥आङोनाः॰रूपासिद्धेरित्तिप्रियत्रिणाकुलेनेत्या

जयंतिभूवंतीत्यत्रोत्तरंगत्वात्परूपेचःपरेतिस्थानिवद्भावेनगुणोपरादित्वेनङित्वसत्त्वात्प्रकृतसूत्रेपिदोषोबोध्यःपूर्वरूपेतुङ्
स्थानिन्यत्वम्पूर्वपरविधित्वात्॥अच्चेघेः।ननुतत्रनिङ्नायंकिंमानमतआह।अतएवेति·समत्वादिति·ननुङ्तरेत्संज्ञकादिति
ष्टेखेरूपंघ्राध्मेत्युक्त्याविहितस्यविधानेश्रवणापत्तिरतद्ग्रहंसंज्ञालोपोप्रार्थ्यते·अनित्संज्ञकत्वेपरेतुते परस्मात्प्रवृत्त्यान्त-
कारंरहितस्यैवविधानमितिवेन्मैवम्यमितिचेन्नभाव्येनानेनसवर्णग्रहणेनेत्यनेनगुणाभेदकत्वादिप्राप्तस्यैवगुणस्यत्रप्राप्तस्या
पिनिषेधधीर्व्यात्अतएवकिमोदितिपक्षेमुनासिकोनेतिवोध्यम्॥फलभेदोनेति·नन्वौदादेशोदित्वेनाश्रयणीयमत्रोपिफले
कंनहिभाष्येऔदादेशोदिदिति·अदादेशोदिदिनिवाकंठरवेणोक्तमस्तीतिचेन्न·दित्वमाश्रित्यदिनीतिप्रत्याख्यानावसरेभाष्येओका
रस्यनपरत्वात्तुक्त्यानेनफलभेदोपपत्तेरितिभावः।दित्वेनेति·अलोंत्यस्येतितुननानर्थकेतिनिषेधात्तन्नप्रत्याख्यानंतुनदोष
दूतिसूत्रेवसूत्रेभाष्ये॥प्रदेष्टेधिति·अस्तिसिचोपृक्तेवेरपृक्तस्य·सुतिस्यपृक्तंहलित्येतेषुसूत्रेषुतिभावंहलग्रह
णेनेवेति·तत्राद्ययोरुक्तोदृङ्हलीकिहलीत्यतोहलीत्यनुवृत्तावप्यन्यादिविधिप्रतिषेधायहलितिवक्तव्यम्तृतीयेतुवैरित्यनुना
सिकनिर्देशमाश्रित्यापृक्तस्येतिभाष्यप्रत्याख्यातमितिनकर्तव्यम्·हलङ्ग्यादितिसूत्रेतुङ्कृतंतत्रवेतिवाच्यम्·अदृष्टार्थमिति·नन्वे
वंहलङ्ग्यादिसूत्रेतदंतविधिनाहलंतंसुदिसिलुप्यतेदृत्यर्थेनहन्यादित्यादावतिप्रसङ्गः संज्ञाकरोतुनतदंतविधिरितिदृष्टफल

नापितनीयः।प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रेपिनदप्रहणेनापनेः हूंहूनिर्देशेबहुशस्तसंचारस्यभाष्योक्तस्यासंबन्धत्वापत्तेश्चेत्यलं चेदत्रोच्यते।सर्वे
साधारणेनेवेहनदुपस्थापकत्वंविवक्षितं।लक्षणाचशक्यत्वावच्छेदकारोपः।शब्दपराणांचशब्दनिष्ठाजातिःप्रवृत्तिनिमित्तं।ग
वंचसखिशब्दावयवेषुनदादेरपिअवयवानांजातेर्वाननहूत्वमिति।यद्वाअस्तुशब्दपराणामानुपूर्वी—प्रवृत्तिनिमित्तेध्वंसादिरूपा-
यास्तस्याअपिनंनहूत्वमितिवा॥विहितविशेषणानाश्रयणेनेतिविधीयतेस्माद्विहितंप्रकृतेप्रकृतिरुपनदादीत्यर्थः।तेनेयत्सखि
पत्योर्विशेषणंनदनाश्रयणेनेत्यर्थः॥अपादानेनिष्ठाचपड्डसादिसूत्रभाष्यस्यदृत्तिसूत्रेणोक्तम्।अर्थभावःडःसिङ्सो
रितिप्रत्ययंग्रहणेननदादीत्युपस्थितंनसखिपत्योर्विशेष्यत्वयोःश्रूयमाणपदार्थविशेषणत्वस्यन्याय्यत्वात्।नापिस्वाङ्गेत्यत्रेणपर
पदार्थविशेषणंव्यधिकरणविभक्तिद्वयापत्तेः।किंतुसखिपत्योर्विशेषणम्।एवंचसुसखेरित्यादौनाप्रसङ्ग इति परिभाषानाश्र
यणेनेवेति।ननुलिंगविशिष्टपरिभाषयासखीशब्दस्यापिग्रहणेनकृतनहूत्वेचानिदेशेननत्वमत्वात्सुखेनैवलक्षणाप्रवृत्तिर्नेतिचेन्न।विभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणात्।अलमर्थस्तु।वस्तुतस्तुभाष्यस्यायंभावः।सुसखेरित्यत्रापिव्यासिपरिहारायसः- राम॰
खिपतिभ्यांपरस्येतिसूत्रेयदिलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषासंचरतिनदासहखेनवर्तनहूत्येवंनिष्पन्नेतिव्याप्तिः।तत्परिहारायपदि १०४
अनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिंब्रूषेतर्हिपूर्वोक्तेतिव्याप्तिरिति।उभयतःपाशारज्जुरिति।पत्यिसमासएव॥समासइत्युक्तेरिति।पतिर्नेतिवा

चेदृनिभावः।बहुचपूर्वेनधित्वमिति·तत्रेषनधित्वमित्यर्थः।पतिर्नेत्युक्तेनुभूपतिनेत्यसमासेपिनस्याद्दिनिभावः एवमुक्तिसुकृन्नावि
नित्यासेदोषदानमिति।वोध्यम्·अतएवेति·प्रसिद्धावेवकारोनत्ववध्वरणेनेनपुंसीपतेः किंपूपत्युरित्यादौनधित्वम्·पत्यावुपपीड
शेनेपत्योपदंशंचुंबनेदृश्यादिकुदृष्टौचनधित्वमितिवोध्यम्·लाक्षणिकदृनि·अतएवभाष्येऽकवर्णसंज्ञापक्षेरणनकलभेददृनिवो
ध्यम्·पतिसखीसमासेदृनिदृदंप्राचामनुसारेण·तन्मतेऽभिव्यक्तेनित्यायेनदृद्देवारणात्·पदकार्य्यविषयकत्वंनस्यैतिस्वमतेनुस
त्वायाविनियुक्तम्।दृन्यादीष्टेति·आदिनादृन्दृपूर्वनिपातसंग्रहः॥बहुत्वसंख्येति॥दृदंप्राचामनुसारेणस्वमतेषहुत्वसंख्यात्वाभाव-
स्यवक्ष्यमाणत्वान्नसंख्येयविषयप्रश्नेति।यद्यपिसंख्याप्रश्नेनुतिस्तथापिसंख्येयमपितत्प्रश्नेविषयोभवत्येवसेवोक्तं।भाष्यस्यरुत्वा
दिति।तत्रहिंडत्यंतादिकवचनद्विवचनेनस्तः तत्रसंख्यानिर्णयेनप्रश्नव्यत्वाभावेनकिंमाप्रयोगादित्यभिप्रायेणमुक्तं।बहुगणश्रं
तेति।पर्युदासस्तुनोक्तः।तस्यार्थवत्परिभाषावाधेनापितार्थक्यसंभवेनप्रकृतार्थसाधनेसाधारणत्वात्।भस्संज्ञातद्विरोधन्यायेनप्रथमो
पनन्नसंख्यापदेसंचरितकृत्रिमन्यायवाधानौचित्याच्चासंख्यापदार्थनिर्णायकः कृत्रिमन्यायःशिश्व्दार्थनिर्णायकोर्थवन्न्यासः न
त्रकतरस्यवाधदृनिसंशयेश्दंतपर्युदासस्यैवविनिगमकत्वंवाच्यम्·ततोवरंतन्मात्रप्रदर्शनमेवेतिच।अथमेवंतन्नत्यभाष्यप्रदर्शो
दृद्योन्तानामाशयदृनिवोध्यम्।अभ्यासान्नेडितादीति·तेषुमहासंज्ञाकरणंप्राचामनुरोधेनेतिवोध्यम्·तयोरिति·तेदर्थयोरित्यर्थः।नित्यत

विषयेति। नियतानियतानिएकत्वानिएतद्विषयेत्यर्थः॥ नियतैकत्वाज्ज्ञानात्त्रित्वादेरत्यंतानियतैकत्वज्ञानाद्बहुत्वादिहीति। आदिनागणात्वेत्तच्छब्दवाच्येहीत्यर्थः। यथाश्रुते आदिपदग्राह्यंदुर्वचंस्या दिनिवोध्यम्॥ त्यादीनंत्रित्वादीत्यर्थः॥ ननु विशेषदृष्टिः ननुत्रित्वादिरुपमित्यर्थः सचैकोऽखंडोपाधिस्तस्यचानेकानेकेषुपर्याप्तिरेकत्वम्॥ समवायवदिनिवोध्यम्॥ नचबहुत्वस्यत्रित्वाद्यनिरिक्तत्वेगौरवमितिशंक्यं॥ बहुत्वस्यत्रित्वादिरुपत्ववादिनांबहुत्वंजातिरूपं। बहवःत्रयइत्यादिप्रवृत्तिर्भेदलक्षणायावश्यमनिरिक्तंवाच्यं॥ मयातुबहुत्वमेवानिरिक्तमिष्यते॥ बहुत्वंत्वनुवृत्तिनाप्रवृत्तित्वेसतिसकलबहुवृत्तित्वरुपमिति॥ विशेषाभावात्॥ भयत्वाच्चेतमयावहुत्वत्वमपिजातिरुपमनिरिक्तंनेष्यते॥ किंतुएकत्वद्वित्ववद्देदविशिष्टसंख्यात्वमेववहुत्वत्वमितिनाहिभयाप्रिबहुत्वमनिरिक्तंनेष्यते॥ किंतुएकत्वद्वित्ववद्देदएवेतिवक्तुंशक्यमित्यलमनप्रयस्तविचारेण॥ अतएवेतिबहुत्वंसंख्यात्वाभावादेवेत्यर्थः॥ इत्युक्तमिति ननुबहादीनांशब्दरुपाणांत्रित्वादिवृत्तिसंख्यात्वजातिमद्विन्नत्वमित्यर्थेलक्षणापत्तेश्चव्यपदेशान्निदेशश्चार्थंत्रित्वादिसंख्यायायोव्यपदेशःसंख्येतिसबहादिषुवर्तीत्यर्थेनसर्वेष्वसिद्धेर्बहुत्वस्यसंख्यात्वेपिनेदंभाष्यंविरुद्धंकिंचबहुत्वंडत्तिविषयकमेवास्तु॥ तयोःसंख्यावाचकत्वस्यबाधात्तुलक्षणेतिच नलात्पर्यंवक्तुंशक्यम्॥ किंचबहुत्वस्यसंख्यात्वाभावेसंख्याचैवतयानिर्देशमितिभाष्यंसंख्यापदेनबहुत्वमपिविवक्षितम्॥ तथा च स्यपूरणादृतिसूत्रेवार्तिकंसंख्यापूरणादृतिवक्तव्यमिति॥ अत्रापिसंख्यापदेनबहुत्वंविवक्षितम्॥ बहुतिथइत्यादिसिद्ध्यर्थम्॥ तद्धिरुद्धेत्ए

वंवहुषुस्थलेषुसंख्यापदेनबहुत्वंविवक्षितम् तद्विरुद्धेत तस्मादस्तुबहुत्वंत्रित्वादिरूपासंख्येयेति चेन्न अत्रप्रकरणेसंख्यापदेनसंख्यावाचकपद
स्यैवविवक्षितत्वात् किंचबहुत्वस्यसंख्यात्वेभूर्य्यादीनांसंख्याकार्य्यदुर्वारम् नचनियमेननिस्तारःसंपूर्णसूत्रस्यभाष्येप्रत्याख्यातत्वेनतद्विरोधस्यदुः
परिहरंत्वात् तत्रतत्रभाष्येबहुत्वस्यसंख्या पदेनव्यवहारस्तुबहुशब्दस्यसंख्यासंज्ञकत्वेनशब्दार्थयोस्तादात्म्यांगीकारेणद्विरेफत्वव्यवहारवत् द्वि र
णयपूर्वकंद्विपुरिति वचनेयः॥ एवञ्चतस्यैननादृशनिश्चयहेतुत्वमितिभावः तस्यत्रित्वादिभिन्नत्वेपित्रित्वादृतिसंख्यात्वजातिमत्त्वमस्त्येव अत
एवनित्यंबहुवचनान्तदृतिप्रत्ययीकेबहुत्वसंख्यावच्छिन्नेतिस्वग्रन्थः बहुत्वंसंख्येत्यभिप्रायकाभाष्यादिग्रन्थाश्चस्वरसतःसंगच्छन्ते बहुत्वेनसंख्ये
ति शब्दरत्नादिग्रंथास्तुशब्दपरादृदुशब्दात्त्वप्रत्ययेबहुशब्दःनियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यार्थाभाववानित्यर्थोद्बोध्यः यद्वाबहुत्वादि
हीत्यत्रसंख्यापदेनबहुशब्दात् भावप्रत्ययोबहुत्वत्वादीत्यर्थकःसंख्याव्यापकदृतिः॥ तादात्म्येनयत्रसंख्यानतत्रसमवायादितोसंदृत्यर्थः एवञ्चबहु
त्वत्वेननरूपेणबहुशब्दात्त्रित्वभानमितिननादृशेनिश्चयःत्रिशब्देनतुत्रित्वत्वेनत्रित्वभानमितिसोऽस्त्येवेतिभावः॥ धर्म्मविशेषदृतिः ननुत्रित्वादिरू
पदृतिभावः॥ बह्वादिकयाचापिसंख्ययेतदृतिभाष्यविरोधः अनेनतद्विभाष्येणएकादिषुबह्वादिषुचतुल्योयोगदृतिप्रत्ययेतदृतिचेदत्राह यत्वि
ति एकादिकयेतिएकत्वादिकयेत्यर्थः बह्वादिकयेतिबहुगणशब्दवाच्यबहुत्वसंख्येयेत्यर्थः यथाश्रुतमेवतदादिशब्दरूपेत्यर्थकःस्वरूपेतियत्र
यत्रशक्तिसंबन्धेनत्र्यादिशब्दस्तत्रतेनसंबन्धेनबहुगणशब्दावितिभावःत्रित्वादिसंख्येतिपूर्ववत्त्वप्रत्ययेनत्रिशब्दार्थसंख्येत्यर्थः शेषंप्राग्वत्व्या

स्येयमिति वदन्ति संख्यायतेऽनेति अस्येतीतिशेषः बहुत्वसंख्येतिवादिनापिबहुदूतिविषयेएवदिशेवक्तव्येयत्वात् संपूर्णसूत्रस्यतथाहि यद्वाऽन्यथा अनुपूर्व
मादितिभावः नन्वेवमपिकतिशब्दासंग्रहः जिज्ञासाविषयसंख्यावन्तोहिकतिशब्दवाच्याः तत्रत्रित्वादेरेवसंख्यारूपत्वेनाऽव्ययत्वंदुर्वचं अतःप्रका
रान्तरेणतत्संग्रहमाह कतिशब्दोपीति वस्तुतस्तुसमवायाद्यात्मकघटितसामानाधिकरण्येनसंख्यात्वस्यत्रित्वादिव्यापकत्वंसुवचम्॥ अमेदेन
व्यापकत्वमित्यत्रमानाभावश्चेतिबोध्यम् उह्यमिति अयंभावः एकत्वादिषुलोकप्रसिद्धयोगस्यबहुत्वादिषुबाधात्तद्द्योतनभावेनसंख्यापदस्य
व्यावृत्तिःस्वीक्रियतेसाचेहैवनप्रदेशेषुमानाभावात्॥एतेनैवसप्तभिर्भूर्भुवादिषुसंख्याकार्य्यातिप्रसङ्गोदूत्यपास्तम् बहुत्वादिसंख्याऽयोगरूढमि
तियावत्तत्संख्यापदेबहुत्वलक्षकत्वकरणेऽडिति ७॥ ॐ॥ इत्यलमिति॥इदंसूत्रंभाष्येप्रत्याख्यातंतत्स्यायंभावः॥अरम्भेपिप्रदेशेषुकादीनांग्रह
णाय तिशब्दन्यायादूतिसामान्यापेक्षज्ञापकंवक्तव्यमेवतद्वरं बहुत्वादीनामेवसंख्यापदेनग्रहणायतत्तादृशज्ञापकमूह्यंतम्॥एतेनकोलुभकदुर्ग
समाहितमित्यलमर्थः॥एतेनेतिउक्तेसंख्यात्वस्यबहुगणयोरभावेनेत्यर्थः नन्वेवंक्लिष्टकल्पनयाबहुत्वादिषुयोगरूढस्वीकारेफलमस्तिनवा
प्राद्येमहासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्प्रदेशेकृत्रिमन्यायबाधइतिभाष्यासंगतिः॥द्वितीयेत्वसंख्यापदस्यरूढिरेवास्तुमनयाक्लिष्टकल्पनयेत्य· राम·
रुचेराह यद्वेति सूत्रेबहुगणग्रहणंतुदूत्वारभ्यव्याख्यान्तरम्॥ अत्रनियमेनसंख्येतिशब्दस्यापिसंख्याकार्य्यवार्य्यतेदूतिविशेषइतिबोध्यम् तत्रे १०६
रिति· बहुगणशब्दयोरित्यर्थः॥अनियतेत्यादिनियतैकत्वनिश्चयजनकत्वाभावेनेत्यर्थः॥तादृशनिश्चयजनकशब्देनैवसंख्यापदस्यदृढरूढ

नीति अन्यथासुदृष दित्यत्रदीर्घोदुर्वारः॥असःकृत्त्वप्रत्ययस्य तोपसत्वात् असंबुद्धौसौविधानेनप्रत्ययलक्षणत्वाच्च आगएवैकेनैवप्रत्ययग्रहेन
कार्य्यलाभेद्वितीयप्रत्ययपदंनकार्य्यमित्युक्तंभाष्ये प्रत्याख्यानङ्गीकारेतूक्तरीत्योभयोरप्यावश्यकत्वेननदृसंगतिः स्यादेव एवंचनवमतोलुप्तःस
कारोनकः प्रत्ययस्यदृत्तिसूत्रेणप्रत्ययासाधारणम् कैयटमतेतुनदोषः लुप्तप्रत्ययविशिष्टःनदृत्तिसूत्रसाधारणोधर्मः औदृखानुकत्वादिवेतिचेन्नो
वंलुप्तप्रत्ययएवयत्कार्य्यप्रयोजकस्तत्प्रत्ययलोपेपिभवतीत्यर्थेनादोषात्सुदृषदित्यत्रलुप्तः असूसत्वाप्रत्ययोपि अव्युत्पन्नपक्षेसुपसूदृत्यादौदी
र्घप्रयोजकः आघ्रीयेत्यत्रतुलुप्तःसःसतुप्रत्ययसंज्ञकएव अतुनासिकलोपप्रयोजकदृत्ति अवश्यवेपिप्रत्ययत्वव्यवहारस्यदृत्तिनचैवंप्रत्य
यादेरित्संज्ञायामतिप्रसंगः आदिपदानुवृत्तिसामर्थ्येनकृत्त्वप्रत्ययादेरेवविवक्षितत्वात् एवमायनेयीत्यत्राचुदात्तङ्ङित्यत्राप्यतिप्रसङ्गोभञ्जनी
यः॥नन्वेवमपियेनविधिरितिसूत्रेभाष्येऽचिस्नुदृत्ति॥सूत्रेतदादिविधेरभावेस्त्रियोस्नुवावित्यत्रैवस्यात् स्त्रियःस्नुवःसूत्यत्रनस्यादिसूक्तंतद्विरुध्ये
त प्रत्ययावयवेपिप्रत्ययग्रहणेनाचिप्रत्ययेदृत्यर्थेजन्तेप्रत्ययेदृत्तिचार्थेपिन्नत्रतत्सदृत्तेर्निष्फलत्वादितिचेन्नैवम् नस्यप्रत्ययत्वेपिविधाना
भावेनाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् एतेनकर्म्मण्यहदृत्यत्रकादेशोपिपरिहृतः ठस्येकदृतिसूत्रेभाष्येकर्म्मठेऽतिप्रसङ्गमाशंक्योगस्येतिवर्त्ततेऽगस्यघ
ष्ठाकारःकिंचास्यठकारनिमित्तत्वेपिन अङ्गमित्येतदृवतिकस्मिंश्चाङ्गमित्येतदृवति प्रत्ययेदृतियदुक्तंनस्यप्रत्ययेतदृतिव्युत्पत्त्याविहितेदृत्यर्थे
दृतिनन्नद्विरोधः अङ्गसंज्ञासूत्रेसूक्ष्मादेवविधानमाश्रीयतेनघटकत्तेयेतिचतदाशयः यदपिप्रत्ययस्यादितिसूत्रेभाष्येकेतिसंघातग्रहणंकारिका

नः क्विप्संयोगान्तलोपेवहवो वाल्मीयस्यो नगर्य्योसावहुवाग्भ्कानगरीत्यत्रदृनः स्त्रियामितिकप्सिद्धिश्च एवंसर्वेतनआचष्टेसर्वेतनयतितनः क्विप्
सर्वादित्यत्रात्वसन्तस्येतिदीर्घसिद्धिश्च अचःपरेतिस्थानिवत्वंतुननव्यमतेसपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घविधौतन्निषेधात् एवंसर्वादौ व्यंजनय-
स्यसर्वत्वीसर्वत्विनावित्यत्रासायामेधास्रजदूतिविद्प्रत्ययस्यसिद्धिः॥ एवंसुसर्वादित्यत्रतसुधातोः क्विप्परमेणसमासेआचस्राणेणिचि
क्विपिपरमतन् सुनासमासेसुपरमन् दृत्यत्रसोर्म्मनसी अल्लोपोषसीतिस्वरसिद्धिश्चदृहापिनस्थानिवत् आद्येऽपूर्वविधित्वात् अन्त्येस्व
रविधित्वात् अन्यथाप्रत्ययावयवलोपेपिप्रत्ययसाधारणधर्म्मनिमित्तकमेवेतिनियमेनान्नन्नत्वमित्रत्तत्वमसन्तत्वंस्थानिवद्भावेनल्ल-
भ्येत न्युक्तोदाहरणेषूक्तविधीनामप्रवृत्तिरेवस्यात् एतेनकचित् पर्य्युदासेनकचित् तत्सूत्रस्थपदान्तरसाहचर्य्येणश्रूयमाणाद-
न्तेष्वेवोक्तविधीनांप्रवृत्तेरङ्गीकारेणवक्ष्यमाणलक्ष्येषुतदप्रवृत्तिसिद्धौप्रत्ययलक्षणसूत्रंव्यर्थम् साहचर्य्यन्नसर्वत्रव्यवस्थापकमितिहि
तत् ज्ञापनार्थंतदितिशब्दरक्षायुक्तम् वहूनांज्ञापकान्तराणांसत्वादित्यपास्तम् साहचर्य्येणतत्रैवतत्प्रवृत्त्यङ्गीकारेऽक्लेषुतदप्रवृत्त्या
पत्तिः नचेष्टापत्तिःसुदृषत्सादृदृतिभाष्योदाहरणस्यासंगत्यापत्तेःनियमार्थमिति तत्फलन्तुसुदृषत्प्रासादृदृत्यत्रैवस्थानिवत्वेनासन्त- रामः
त्वात् स्वरदीर्घेन ननुनिर्दिश्यमानपरिभाष्यानिर्दिश्यमानावयवाचएवदीर्घविधानात् कथमत्रतत्प्राप्तिरितिचेत् ष्णुअस्पदस्यषष्ठ्य १०८
न्तत्वाभावेनतत्परिभाषायाअप्रवृत्तेरिति नेष्टुभन्तरङ्गानपीतिपरिभाषयादन्तस्यालोपाभ्यांप्रागेवजसोलुकि स्थानिवत्वेनसन्तत्वमेवन्

नोयस्यानगर्य्यासावहुशिष्टनगरीत्यत्रेनः स्त्रियामितिकपुनरवंकल्याणधर्म्माणमाचष्टेकल्याणधर्म्मायतितनःक्विपकल्याणधर्मतस्यमोपमु
पकल्याणधर्म्मम् इत्यत्रापिस्थानिवत्वेनान्तत्वात् अनश्चेतिटचूनरवमप्रजसमाचष्टे अप्रजयतितनःक्विपुसोऽस्यास्तीति अप्रज्वान इत्य
त्रस्थानिवत्वेनासन्तत्वादसन्तलक्षणोविन्नइति· अन्यथाकृत्तप्रत्ययलोपेपिस्थानिवत्वेनतदन्तत्वात् उक्तोदाहरणेषुतेनेविधयस्यु
रवेतिवोध्यम् प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादवधारणमिति· अत्रप्रमाणंहितीयप्रत्ययग्रहणमितिभाष्यकृतः अन्यथातल्लक्षणमित्येववदेत् इतितत्रप्र
यं कैयटःप्रकृतेतन्नपदप्रत्ययपदयोःपर्य्यायत्वेपिप्रत्यासत्तिः प्रार्थनीयस्याप्रार्थितस्यैवलाभायइतिलाघवमितितदाशय्यः वस्तुतस्तुन
तच्छब्दः कस्यचित्पर्य्यायइतिमंजूषायांसिद्धान्तितम् उद्द्योते यत्तुपर्य्यायत्वमुक्तं तत्तुकेचिदाहुरित्युक्तयाभान्तरमितिवोध्यम् तोपि
लाघवमभिप्रेत्यस्थानिवत्प्रत्ययइतुतत्तिरेवकार्य्येतितदाशयंकोत्सुभंकृतः॥ बहुव्रीहिलभ्यफलस्यनखमिन्नइत्यादेरन्यथासिद्धत्वेनेतुक्तमि
तितदाशयः नन्वेवंकान्त्यासाधारण्ययोर्विवक्षा येहुयोरपिप्रत्ययपदयोःसामर्थ्यवर्णनीयंतच्चासंभविलोपेस्थानिदर्शनेतुक्तावतिप्रसङ्गस्यो
क्तत्वात् उभयोरप्यभावेप्रत्यासत्तेरप्युक्तेरवक्तुमशक्यत्वात् तृतीयस्यचप्रत्ययपदस्यभगवतताप्रत्याख्यानात् तथाचकोस्यभाष्यस्याशयइति रामः
चेदयम् तावन्मात्रफलकत्वेमकृत्यर्थायत्रीपत्तिलाघवायच कृत्तप्रत्ययलोपेइत्येववूयात् इतिनचैवमपिप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादवधारण २०९
न्तर्भावेणसमासेऽसाधारणंयलभ्यंस्वसमानाधिकरणवर्णविशेषत्वरूपंप्रत्ययस्यप्राधान्यंदुर्लभम् तेविनापितस्यचारितार्थ्यात् एवंचचित्रायाजा

नाचित्रादित्यादावनिष्टङीवादिप्रतिषेधाच्चकन्त्वेवास्यस्यान्ननियामकत्वमितिचेन्न अकारान्तायोटादयः नदन्तंयत्नातिपदिकंनदन्तादिति तदर्थाङ्गीकारेणानल्विधावित्यनुवृत्तेर्विधिपर्यन्तंतद्विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणाकारान्तादित्यर्थाङ्गीकाराद्धान्त्रास्याप्रवृत्तेः स्यष्टश्चायमन्यः प्रकारःप्रकृत्तसूत्रेकेयटे अंसिसिचेएकदृनिसूत्रेशेखरेच नचान्यपदेसंग्रामाद्रज्जुरित्यत्रङीवर्थेनतुमात्रजिनिप्रत्याहारनिर्देशादनिसिद्धान्तेकतिस्त्रियदृत्येतद्धारणाच्चबध्यकत्वेनान्यत्रदृचात्रसामर्थ्याभावादितिवाच्यम् नषडितिनिषेधे नापिकतीत्यस्यसुसाङ्गत्वात् अस्यवाश्ववणेत्यादिनिर्देशेनउक्तप्राधान्यस्यतामदृनिदिक् नत्रैवेतीतिनदेतियुक्तम् अन्यत्रेतियदुलुङन्तशेखरदृत्यर्थः एवंपास्यङीतिवक्तव्येवेसदीनीतिउक्तमात्रमेकदेशिनोन्यत्सर्वंसिद्धान्तिनदृतिबोध्यम्॥ननुमताङ्गस्यनदृदेश्यकमितिनपूर्वत्वेननदृदेश्यकमित्यर्थः अन्यथाश्ववन्नदेतन्नपूर्वभागश्चराजनित्यस्योदेश्यंनासत्वात् राजपुरुषेपदत्वंनस्यादितिबोध्यम् संज्ञाचेतिआद्येपक्षेदृतिशेषः जानातिनिष्ठनीत्तिवक्ष्यमाणरीत्याजानीपलुकितन्नप्रवृत्त्यालुकोऽन्तरङ्गाङ्गसंज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावेननत्रकर्तव्यायांतन्न्यायाप्रवृत्तेरितिभावः॥असंज्ञायांतुलुकिकृतेनलुमतेतिनिषेधादप्रवृत्त्यानदृपान्तरंगनिमित्तविनाशकत्वंलुकोस्त्येवेति नत्रकर्तव्यायांतन्न्यायाप्रवृत्तिरितिबोध्यम् स्त्रीप्रत्ययेतिगौरवादिति॥स्त्रियांचेतिसूत्रेभाष्यकारैकदेशिनः नृज्वत्वमितिजानातिनिष्ठनीतिभावः अङ्गसंज्ञायांनलुमतेत्यस्याप्रवृत्तेरेवंचलुकोऽन्तरङ्गसंज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावादन्तरङ्गत्वेनपीत्यन्यायाप्रवृत्तेःपूर्वमङ्गसंज्ञायांनृज्वत्वेङीवादिरितिभावः॥स्वमोर्नपुंसकादितिसूत्रेदृतिकृत्यनुव

नेमानेनेतरच्छन्दसीतिसूत्रेदूत्यर्थः त्रेस्त्रयः एकावारणायेति नत्रापिन्यासेऽकानिर्देशाश्रयणेनुजरायाअसुङीवप्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ॥ ॥
दूत्वभ्वकारेति अस्यतथेत्यादिः आदाविति फलितार्थकथनंभाष्यवकारप्रतिषेधदूत्येवत्रिरुक्तेः आवश्यकमितीति दूदमपिसंभावनामात्रेणदूतिशेषः
अत्रपक्षचतुष्टयमुपलभ्यते नत्रावकारेप्रतिषेधदूतिवार्तिकारम्भएवज्यायान् अन्यथाशंस्याशब्देप्रत्ययलक्षणेनअनणेदूत्यत्रेवेत्वापत्ते
रित्येकः प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिरिति प्रत्ययलक्षणसूत्रंचवार्तिकानारम्भेप्रकृतेऽनिष्टत्वसिद्ध्यर्थमेवस्याद्यथान्तरं मुनीनांप्रामाण्याच्चक्विपी
त्वंभवत्येवहलीत्यस्यानचीत्यर्थंकत्वानूशंस्याशब्देविजेवभाष्यप्रयोगाद्धेत्वाभावदूतिहितीयः वार्तिकानारम्भणीयमल्विधावितिप्रत्ययल
क्षणसूत्रेऽनुवर्तनीयमितिक्विपीत्वंनेवप्राप्नोतिदधातेर्धेतिनुएकदेश्युक्तिरेव यत्तुदृशिग्रहणादपूर्वत्वाशंयैकत्वंनस्यज्जीर्य्यतेर्य्युरित्यस्यैवेत्या
दुरितिनत्रसम्यक्एवमपिजनसनेतिसूत्रेधियोधियइत्यत्रेयङित्त्वस्याभीक्ष्ण्यासिद्धत्वेनुनभवति क्विपीत्वंविभक्तावियङितिनिष्पाद्यत्वादितिभा
ष्योक्तेरसंगत्यापत्तेरितिनुनीपूर्दूत्वविषयेक्विवेवनेतिचतुर्थः तस्यायंभावः एवंसतिवार्तिककारस्यप्रत्याख्यानयोः फलैक्यंसंपद्यतेअतल्विधा
वित्यस्यस्वरितत्वप्रतिज्ञामण्डूकप्लुतिन्यायेनैवप्रत्ययलक्षणसूत्रेनियमार्थत्वंवास्यास्याशब्देचक्विपमङ्गीकृत्यवार्तिकारंभावश्यकत्वकल्पना
भाष्यकारप्रयोगादीत्वाभावकल्पनान्यायेपेक्ष्यः कचेतिसूत्रेकृतस्वरितत्वप्रतिज्ञाकविचूपदमेवानुवर्तनेनालुप्तस्वरितत्वप्रतिज्ञाकक्विप्य
दमपीयमेवकल्पनायुक्तानत्रक्विप्यपीदंतुवार्तिकानुसारिणदूतियुक्तम्यायेक्विव्विधायकेदृशिग्रहणेनक्विप्रयुक्तकार्य्यादर्शनसंनद्ध

दपूर्वसुवन्तभूशब्दादाचारक्विवन्तालूलटितिपिशपिगुणेपूर्वरूपमपिनयजादित्यादिशस्यप्रकारवाचित्वेनशपोपियजादित्यादिनिएवंसजननीत्यादिवाय
मू· गोतोणित्· विपरिणम्यनेदुति·णित्कार्य्यमिति·एवंचणिच्छब्दस्यणिदुतिलक्षणेत्यर्थः।वस्तुतःसप्तम्यन्तमेवास्तुगोतदुतिनुषष्ठ्यन्तंणिच्छब्दस्यणिन्निमि
त्तककार्य्यलक्षणाएवंचसर्वनामस्थानेपरेगोशब्दस्यणिन्निमित्तककार्य्यंभवतीत्यर्थदृतीदंचिन्त्यम् नदोषदुति हेचित्रगोदुत्यत्रनदोषः विहितविशेषणा।
स्यवश्यंणत्वात्॥ दुत्याहुरिति गामित्यत्रदृद्भिस्तुना॥ दुत्यजन्ताःपुल्लिङ्गाः॥ रमेर्नक्रीडार्थकरमधातोः पचाद्यचिसाधुःस्यादत्यदुति· आवश्यकत्वायपूर्वान्त
वद्भावस्यावश्यकत्वेननतएवस्वादिमिद्भिरितिभावः एतेनवाचेत्यस्यसिद्ध्यर्थंलिङ्गविशिष्टपरिभाषासंचारस्यावश्यकत्वात् प्रकृतेपितयैवसिद्धौपूर्वान्तवद्भा
वोद्भावनेचिन्त्यंप्रयोजनमित्यपास्तम्· प्रतिपदोक्तत्वेनेति·नाप्राप्तलोपेऽस्यवाधकत्वादित्यर्थः॥ एतेनूलोपेपिआपदुतिप्रतिपदोक्तत्वेननत्वात्लोपस्येत्यपास्त
म्· अनित्यत्वादिति·भाष्योक्तपरिगणनस्यतुपरिभाषास्वीकारेनात्यर्थ्येनतुपरिगणनेननहिभिक्षुकाःस्त्रीतिदृष्टान्तेननत्थंबलाभात्· ह्रनितश्चेदमितोन्य
त्रापदृन्निरितिवदतोदुनोन्यत्रेत्यत्रदृरुत्वेऽत्वेगुणेएडः पदान्तादितिकुर्वतभाष्यकारेण· अप्रयोजकारनिमित्तकत्वेनोत्वस्यगुणद्वारापूर्वरूपान्तद्विघातक
त्वात्तदसंगतिःस्पष्टैव॥ सर्वनाम्नः स्या· असंभवादिति· त्यदादेर्नुदृवेत्यादौनुदृयोरुक्तिसत्त्वासामर्थ्याच्चतत्रोद्देश्यत्वंयुष्मद्युपपदेदुत्यत्रतुतिदुग्रह रामः
णानन्त्यानिकलकारेलाक्षणिकम् आपोहस्वश्चेति·दूदश्चहस्वपदश्रुत्याअचूपरिभाषोपस्थित्याआपदुत्यविशेषात्सर्वनाम्नः परस्यदित्तःस्यात् अचश्चहृ १११
स्वःसचालोऽन्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यैवस्यात्तत्फलितार्थकथनमापोहस्वदुति· एतेनापदुत्यस्यादृतिपरंलापनञ्चित्यम्॥ आहुरिति· विभक्तौलिङ्गविशि

ष्टेतिनिषेधः स्यादेवनस्यप्रनडुहीमन्त्रमनड्वहःखियामितिवार्तिकेनाम् विकल्पेनवाभावार्थविभक्तिप्रयोजककार्य्येदुत्यर्थश्चावश्यकदुति· अत्रापिने
नैवनिषेधःकुतोनस्यादितिचिन्त्यमेतत् उद्देश्यत्वविधेयत्वप्रतीत्येति एवञ्चपूर्वेतु वह्निमानित्याद्याविवोद्देश्यविशेषणत्वविधे —स्यप्रकारणास्यात्
दूतीदंचिन्त्यम् एवञ्चपूर्वोक्तस्यपूर्वोक्तप्रकारकज्ञानलक्षणयापूर्वोक्तप्रकारकज्ञानविशेष्यासाक्षात्सिद्धोनरेत्येवपरमप्राचीनोक्तं पूर्वोक्तरेत्येवयुक्त
म् नविधेपरःशब्दार्थःदूत्यधिचिन्त्यम् आयुर्वैघृतमित्यादौघृतमायुर्जनकत्वेनविधेयायुःशब्दस्यलक्षणयादुष्टत्वात् सिंहोमाणवकइत्या
दौविधेयसिंहशब्दस्यसिंहसदृशेलक्षणायाः स्वयमुक्तेश्च नियमेति॥ अत्रह्यक्षरमित्यस्यक्षयशब्दस्यविशेषणत्वेनोपपत्तौनियमपरत्वयाव्या
ख्यानंव्यर्थम् भवन्येवेति पुनष्टापूत्तुनभवतिवहिरङ्गत्वात् उक्तमिति· एवंचेन्निर्जरसेनिर्जरसेदूत्येवंभवितव्यमितिभाष्यविरोधात् पूर्व
विप्रतिषेधेनजरसदूत्येवोचितमितिनिर्जरशब्दस्यशीघ्रवाचिन्यएवेति स्वभ्यूयमाणेतिसमादेशत्वमितिवक्तुंयुक्तम् अकारान्तत्वमित्यर्थपेनरुक्त्यस्या
नुवक्ष्यमाणरीत्येति साचपरंपरासम्बन्धेनस्यानिनिष्ठधर्म्मस्यनादेशदूत्येवरूपा एवंचेद्भात्वन्तयकासुनित्यसुनयिका अत्रनीधर्म्मागुणाअयादेशा
नुबन्धिनोऽन्त्यदूत्यंत्रपूर्वरूपम्प्रारब्धुः आरुरित्याद्यवसंयोगाल्लिट्कित्वं दूतिकित्वन्तस्यात्· मध्येकिंचित्कार्य्याभावेननद्धर्म्मानादेशादिनि
मपिचिन्त्यमेवभावश्चेतिपाठः लौकिकमिति· नच्चवाक्यार्थबत्वेसतिसार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपंनदूत्तरविशेषणत्वरूपंतदुभयंनाकाङ्क्षेन
सर्वलोपसर्ज्जनस्येवसत्वात् दूदंचसमासेएव वाक्येतुनतेनसर्त्तेसेपुरुषायेत्यादौनदोषः त्वासमवादिति· तन्मात्रलौकिकोपसर्ज्जनत्वन्तुस्त्रीप्र—

त्ययान्तघटितत्वात् बोध्यम् यद्यप्येतादृशोपसर्जनत्वंयत्रोदाहरणेननत्रतदादिनियमप्रसक्तिः ननत्रोपसर्जनत्वंतथापिपरिभाषाया अनुपसर्जनस्त्रीप्र
त्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमोनेत्यर्थात् ननुअस्यस्त्रीदृत्यर्थेऽणब्दानुशीषियस्येतिचेन्निलोपेदृदृतिनस्यनिरणब्देनसमुदेदृकविभक्तिचे
तिप्रत्ययमात्रस्यणस्त्रीयोपसर्जनत्वसम्भवदृति नचफलाभावदृस्वस्तुस्वसृनेस्यादेवउपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकादिनिवाच्यम् स्त्रीभ्योढ
गितिनिरणब्दस्यस्त्रीप्रत्ययान्तत्वेढकिआदिदृढ्रिरिनिचेन्नस्त्रीभ्योढगितिढोऽत्रप्राप्नोतीतिभाष्यविरोधाच्चिन्त्यमिदंनत्रणेखरोपिचिन्त्य एवमानुषसेयदृन्यादिनु
एषोदरादित्वाद्डोध्यम् ननेनेति॥नेनस्त्री॥प्रत्ययान्तेन किंतुस्त्रीप्रत्ययएवतदादिनियमः प्राग्दृतिनत्रैवनिषेधउचितदृतिभ्रुवः वस्तुतःणस्त्रीयोपस
र्जनत्वमेवस्त्रीप्रत्ययान्तेदृतिवोध्यम् ननत्रतदादिनियमप्रसक्तिरूपत्वात्तस्य अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययोपस्थापकस्त्रीप्रत्ययेदृवानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तघ
टकस्त्रीप्रत्ययोपस्थाप्यस्त्रीप्रत्ययान्तेवोध्यः अतएवकृत्रिमाकृत्रिमेत्यमरव्याख्यानेऽपिप्रत्याश्रयणञ्च अतएवाईत्रपुंसकमित्यमरकेशिसमासप्रत्या
ख्यानपरभाष्येणफलभेदश्चनत्रार्द्धर्चेत्यादौकर्मधारयाश्रयणेनभाष्यकृताप्रत्याख्यानेऽपित्रोलोकिकोपसर्जनत्वेनहृस्वेन प्रत्याख्याने
त्वनुपसर्जनत्वाद्वस्वःस्यादेवेतिभ्रमतुपूर्वमिदानीञ्चणस्त्रीयोपसर्जनत्वाभावान्नहृस्वदृति निशायामिति·ह्रस्व न्तादृपेनभिधानेनुवहुयज्ञाया
मित्यादिवोध्यम्॥सत्वादिरि एवन्त्वनिखट्वायेत्यत्रहृस्वान्तपूर्वमाकारसत्वेनकथंतस्यलाक्षणिकत्वम् किंवनत्रच्छब्दानुवादेनविहितत्वरूपप्रतिप

दोक्तावप्यसत्वेनकथंपरिभाषयावारणमितिचिन्त्यमेतत् तस्मादनित्यत्वाद्ययेत्यत्रयकारमुपजीव्यजायमानोदीर्घः यकारसन्निपातविघातकयाट्तत्र
वर्तेयतिदूतिसन्निपातेपरिभाषयावारणंवोध्यम्॥ मानाभावादिति अत्रयत्नवक्तव्यंनदुक्तंप्राक् व्रश्च विभ्राग्गित्येवेत्याहुरिति एवंचेत् भ्राशृ
विभ्राडिति भ्राजोविभ्राशिति रूपेहयसिद्धौ भ्राजिग्रहणंव्यर्थंकिंचएकानुबंधकस्यजिसोहचर्य्यादेकानुबंधकभ्राजेरेवकुतोनग्रहणं तथाचे
फणादेः षचन्तस्यादितिसाहचर्य्यचिन्त्यम् अविचार्य्यदूतितुच्छेदूतितुनसम्यक् अविचार्ययुक्तिस्तुपूर्वोक्तैवाडिनिदूस्वश्चदूयमितिभाष्यअत
एवसूत्रेचः औदूत्यस्यत्तत्रदूत्यादिः ह्रस्वयोरप्राप्तेदूति तत्रयूस्त्र्याख्यौयत्रग्रहणंपक्षेस्यापिभाष्येउक्तत्वात्तत्रसमीतिरितिवा
च्यम् तत्रैवपक्षेशेषपदमकृत्वापरत्वात् घिसंज्ञायाबाधदूत्यस्यापियुक्तत्वेनादोषात् तत्रैधादिनिदूस्वश्चदूयमितिनिदूस्वोभय
त्रविभाषात्वमेवकुतोनेतिवाच्यम् भावमात्रतात्पर्य्यलाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैवौचित्यात् उभयत्रकल्पनातएककल्पनेलाघ
वस्यवाक्ययोःसाम्यस्यचसत्वात्॥ ह्रस्वांशेति दृष्टा युपक्रमानुरोधादेकदेशाहृतेरयुक्तत्वात् भाष्येह्रस्वघटितवाक्येस्त्र्याख्यावि स्यकथनउ
क्तंचाहयदूतिहिदाक्षिप्तेति इदंप्राचीनवासनयावस्तुतःप्रत्ययग्रहणपरिभाषयान्तलाभः नेदंप्रत्ययमात्रग्रहणमितिचेन्न कामीतिसाहचर्य्ये
णान्तमात्रग्रहणात् अन्तएवहेगौरिशेनेऽयम् दूत्यादौनदीत्वविकल्पेनेत्रडिनिह्रस्वश्चेतिसूत्रविषये अन्वाख्यायकेदूतिअस्तिदमपूर्व
मितिभावः अन्तएवतदाचार्य्यःसहतन्त्रत्वान्वाचष्टेदूत्यंह्रस्वोह्रस्ववर्णोद्यन्नोशब्दोदूयडादिस्थानेवर्णोद्यन्नोचतात्पर्य्यः प्रदीप्रदूतिर-

योन्तरसंक्रान्तिः तस्यामन्योदूनिकेयटः ननुपुंवाचकेति यद्यपीदन्तभाष्येतथापिनपुंसकेनुभावाधात्फलति वार्तिकेदूनि दूत्ययंकवार्तिकव्याख्यानाव
सरेदूत्यर्थः ङिदाद्धिसेति· यतोहिङिहिनानदादित्वाभावादित्युद्योतोक्तएवायंयोऽस्यमुख्योऽर्थान्तरसंक्रमः अङ्गस्येवेतिभाष्यव्याख्यानेन दूनि-
ह्रस्वेनिवार्तिकव्याख्यानभाष्येदूनिभावः अजाननदूनि अन्यथाह्रस्वावित्यस्यनियमार्थतान्नवक्ष्येत् उभयलिङ्गाद्दोविध्यर्थत्वसंभवात् एकदे
शीत्युक्तहेतोर्गौरवाच्चास्यतत्त्वमितिभावः तदन्तस्येति तेनकटप्रुवेब्राह्मण्येदूत्यत्रननदीत्वं श्रियेब्राह्मण्येदूत्यत्रनदीसंज्ञा अन्तएवप्रकृतौच
प्राक्चप्रकृतेऽस्त्रीवचनावेवेतिभाष्येउक्तमितिभावः तदन्तस्येति स्त्रीवचनावित्येवभाष्योक्तः उक्तप्रणेगाणामनभिधानाच्च अन्तएवोक्तवार्ति-
कंचदूयरहितम् अपरआहेत्यादिनापठित्वाकृन्मेजन्तश्चानिकारोक्तारप्रकृतिरनिरनन्यकृतिरितिभाष्यकैयटव्याख्याविचारोनकृ
तोभाष्यकृतावेयटेनाप्युक्तश्वशब्दोत्रतन्मतेदूतिपूर्वस्माद्विशेषः नन्वेप्राक्प्रकृतेरित्यस्यदूनिष्ठमपद्यतेब्राह्मण्येदूतिनसिद्ध्येत् अन्तेतदनिवेशे
अन्यथेनयेअतिषयेब्राह्मण्येदूतिनसिद्ध्येत् अयमेवचकारमपठित्वावार्तिककारस्यापरोयत्नहिप्राक्प्रकृतेः किंचिदनिष्ठमापद्यतेदूतिकेयटस्यचोप
यःनित्यस्त्रीवचनस्यस्त्रीवचनत्वान्यमिचारदूति आद्यवार्त्तेनित्यस्त्रीत्वनिवेशादेवापकर्षेनिषेधपरतयाव्याख्यानेन फलभेदःतदूनिनित्यस्त्रीत्वा
यभजानन्नेकदेश्युक्तिलुप्तसमानम्॥ साधकान्तरमाह्याभावात् विपरीतस्यापिवक्तुशक्यत्वाच्च अनिश्चिये अजिनुवेदूत्यनयोस्तदन्तविधिनोपपद्यतेश्च
आपेनद्विवेशदेवयुदूति· ह्रस्वोग्रहणमिनिपक्षेह्रस्वश्चेत्यस्यनियमार्थतासिद्धान्तिता· अन्तएवाकडारसूत्रेएतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यान्नदी

प्रतिषेधकरणेनेत्यर्थः १५ त्रयादेशइति तत्रादेशेदीर्घेनदसंगतिरितिभावः उत्तरपदत्वाभावादिति ऋत्कारान्तोत्तरपदकबहुव्रीहावित्यर्थः एतेन बहुमातृकदित्यादिनदुदाहरणेषुसमासान्ताप्रलौकिकप्रक्रियावाक्येवहुजसमातृजसइत्यत्रैवप्रवृत्त्यात्तत्रऋत्कारान्तोत्तरपदत्वाभावादित्यपास्तम् सूत्रान्तरसाधर्म्येणपूर्वोक्तार्थाङ्गीकारात्तेनेयङुवङ्स्थानावधकविषयइति इदंचस्वरूपकथनेननत्वपूर्वेयणउवङोपवादत्वोत्तरत्वेनपूर्वदृष्टेः तत्रेतिप्रत्रस्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षयासप्तमी व्याख्यानादितिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः हेश्रीरित्यादाविनिदंयङुवङोः क्वापिस्थित्यभावात्तानदीकार्य्याश्रयेऽङ्गेदृश्यइति सुधीत्यत्रसुसुधीसुदृतिस्थितेसमासान्तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्येप्रवृत्त्यात्तत्रसुवन्तेनदीकार्य्याश्रयेऽङ्गेदृश्यङुवङोःस्थितिः क्वापिनदृष्टाइति तत्रनिषेधाभावेयूस्त्र्याख्यौत्यनेननदीसंज्ञायांव्रपूस्यात् किंचलेकत्रगृहेकाकदर्शनेऽन्यत्रगृहेकाकवन्तोदेवदत्तस्यगृहाइतिभवन्ती त्युपलक्षणतापप्यत्रैवचिन्त्यमेतत् तस्माद्यदर्थकेऽदृश्यधर्मावच्छिन्नेदृश्यङुवङोःस्थितिर्दृष्टा तदर्थकतद्रूपावच्छिन्नस्येत्यादिशब्दार्थोवक्तुंयुक्तइत्यलम् सीमापहारेति प्रत्रेक्तयोगाष्टसमासस्यनिषेधात् सीम्न्यापहारेतिवक्तुंयुक्तं विधिनेति विधिनात्वयोहापितस्त्याजितः किंकुर्वन् हेसुभ्रूत्वंकासिदृत्येवंसतृविलनापीत्योजनानन्तुत्याजितः मदृतित्वयेत्यस्यानन्वयापत्तेः भावप्रकाशेतुविधिनात्वयाहापितस्त्याजितः सलक्ष्मणः हेसुभ्रूत्वंकासीत्येवंवक्तविललापेत्यर्थः दृत्युक्तम् तत्रलक्ष्मणस्यविलापेकर्तृत्वेनानन्वयः रामविलापोऽयमितिस्वपरग्रंथविरोधात् किंत्वयमप्येकोविलापप्रकारइतिबोध्यम् परन्तुतच्छब्देनलक्ष्मणपरान

शोदुर्लभः इत्यस्याप्रक्रान्तत्वात् रामदूत्यस्यैवविलापैकतानत्वेनान्वयित्वस्यैवस्वरसतः प्रतीतेश्च परत्वयमप्यनन्तरकरणस्यानुगुणानापितन्यदव्याख्यायां तथाहिषष्ठसर्गेएकादशंभट्टिपद्यम् प्राः कष्टंवतहिचित्रंहूमानदैवतानिधिक् हापितः कासिहेसुभुवहंविललापसः शोकेनाक्रान्तमनाविकल्पनादप्रादुरिति प्रीहायांवापिवियोगात्पीडितमप्रादुरत्याह प्रस्मदिशोकमात्रात्पिताप्राणोत्सृष्टवान् दूत्याहं कष्टंकष्टच्छमिनि भर्तृमरणादस्मद्वियोगाच्चमीतुः कावस्थेत्यभिप्रायेणाह दैवतेनिप्रतिशब्दः खेदेसोमित्रिरपिसीतयाशयितदूतिविस्मितःहीन्याह हिविस्मयेयदिनाममूढतयापिशयितःसीतयातथापिसौमित्रिणाविदुषान्तःपिकथंनाहशोपादत्तदूतिना प्रभिप्रायेणाहचित्रमितिचित्रमाश्चर्यपदेवंविधमनर्थजातंतत्कैकयीप्रभवमितिक्रुध्यन् हूमान्तदूत्याह हैशब्दःक्रोधे प्रथवाहेचेमेवदूदैवदत्तविचेष्टितमितिनेचनेषुमयानुचितमित्यभिप्रायेणधिक्दैवतानीत्याहाधिक्कुत्सायांप्राणोत्सृष्टवन्तमपिपितरंनपुनरहंद्रष्टास्मीत्यभिप्रायेणाह हापितःकद्रष्टोऽसिहाशोकं हेसुभ्रुसीते कासीत्यादिनाह्याख्यानञ्चेतिवोध्यम् समुदायस्यचेति दृदञ्चपदान्तरमिनापि स्त्रियाम्चतेमानत्वेनित्यस्त्रीत्वमितिवृत्तिकारस्तनमनमुरुत्यउक्तम् केचटमनेनुशोभनेभ्रुवौयस्याइतिवहुव्रीहिः शोभनंभ्रमतीति तन्पुरुषस्यवौनित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीत्वप्राप्तिरवनेतिवोध्यम् भावप्रकाशेतुजयमङ्गलादौ भ्रुशब्दादप्राणिजातेश्चेत्यूङिनदन्तेनसमासेउपसर्जनह्रस्वेकृतेपिप्रातिपदिकार्थान्मनुष्यजातिवचनत्वेनपुनरूङुनदत्यूङिपूर्वोक्तत्वेनप्राप्तिपदिकत्वेसतिसम्बुद्धौह्रस्वत्वम् ऊङ्भावेनुदीर्घत्वम् दूत्युक्तम् ऊङ्चेमारीनामिति

व्युत्पादितस्यक्रियाशब्दत्वाज्जातिवाचकत्वाभावेनोङ्संभवति अव्युत्पन्नस्यऊङ्प्रत्ययान्तस्यवाप्युङ्रूढस्यप्राण्यङ्ग वाचकस्यतुजातिवाच
कत्वादूङ्भवति तथाचधातुत्वाभावादुवङ्भावेसवर्णदीर्घभूदिति भूशब्दोननुनोवङ्तत्रधातुसाहचर्य्येणतस्यापिधातुसंज्ञकस्यैवग्रह
णात् अतएवकैयटेनतत्प्रत्याख्यातं कपूसुनसमासान्तविधेरनित्यत्वात् किंवन्तप्राण्यङ्गयोगरूढिस्वीकारादमरभूवोरिति भूशब्दोभिति प्राण्यङ्ग
कवप्युपपन्नः तत्राप्युङ्तुनप्रजानिपर्य्युदासेनभ्रूरूढेभ्यएवतदुत्पत्तेरिति॥ ॥इत्यजन्ताःस्त्रीलिंगाः॥ अङ्गनरादिभ्यइति एतद्भा
ष्यप्रवृत्तेरिति एवंचेयत्रारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदेसूत्रानभिधानेकिमर्थंक्रियतेफलान्तरसूचनायेचतद्भाष्यप्रवृत्तेरित्यस्यवक्तुश्चक्य
त्वात् वस्तुतः कर्णधर्तादित्यादौसुनिमित्तानहिंसन्निपातपरिभाषा विरोधात् सुलोपोनस्यादिति तदर्थंविभक्तिश्चेपितदर्थंनित्यंवक्तव्यमेव
प्रत्रापिविभक्तिलोपेनतदनित्यत्वान्नदोषइतिचित्त्यमेतत् विहेर्नविशेषणमिति भूहेतुप्राचीनमेतषडर्थगतसंख्याभिधायिरूपंविहितत्व
मित्युच्यतेनतदनेषामपिनविरुध्यते॥ सान्तमहतःसंयोगविशेषणमिति नन्वेवंहसावित्यत्रेकादशजातेर्हसदिति सान्तसंयोगस्यसर्वनामस्थान
ओपरंकृत्वादीर्घःस्यात् प्रान्तवत्त्वेनकारान्तत्वात्तुना नाङ्ङ्प्यानतिदेशात् सर्वनामस्थानपरकंसान्तसंयोगान्तंयदङ्गमित्यर्थेनसान्तत्वाभा
वान्नभवतीतियद्वाऽन्यसदेशस्येतिनदोषइति. ननुपरिभाषेदंदुरवबोधंदृश्यतेचोभयोर्युगपत्प्राप्तावेवंयुक्तम् अत्रतुनोभयोर्युगपत्प्राप्तिरि
तिचेन्न यस्यकस्यचिल्लक्ष्ययुगपत्प्राप्तिरस्ति तस्यैकत्राप्राप्तावपिभवतीत्यर्थात् शिरांसीत्यत्रोभयोः प्राप्तिरस्तिहसशिरांसीत्यत्रान्यस्ये

वेतिनञ्समासः ॥ ह्रस्वोनपुंसके ॥ अजन्तस्येतिनानुवार्यिणीत्यत्रह्रस्वःस्यान्नहरणायप्राप्तिपदिकग्रहणमितिवाच्यम् ह्रस्वशेकर्तव्येदीर्घकरण
वैयर्थ्येनह्रस्वाभावज्ञापनात् ननुह्रस्वान्तेष्विसर्वनामस्थानमित्यनेनसर्वनामस्थानसंज्ञायांज्ञानेदित्यत्रनपुंसकस्येतिनुमुस्यादितिचेन्न
सुडनपुंसकस्येतिसूत्रेऽनपुंसकग्रहणेनकर्तव्येष्विसर्वनामस्थानमितिनियमार्थं नपुंसकान्यरिष्टेतदेवसर्वनामस्थानसंज्ञंभवति नान्यदि-
तिनियमेनसिद्धावनपुंसकग्रहणसामर्थ्येनजसूशसूसंवैधिशेरेवग्रहणमिष्टंनानेनादोषात् सत्वप्रधानेति अन्तवद्भावात्तसत्वप्रधा
नित्यर्थः तेनकाण्डेवृत्यत्रपूर्वान्तवत्वेनसत्वप्रधानत्वान्नदोषः नदवस्थाएवेतिशंकानात्रह्रस्वइति ननुकाण्डेइत्यत्रपूर्वान्तलक्षणप्रवृ
त्त्यापूर्वेह्रस्वेननएकादेशेलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेननपुनर्ह्रस्वप्राप्तिरेवेतिचेन्न भाष्यप्रामाण्ये ननपुंसकघटकवर्णैकादेशभिन्नेलक्ष्येल-
क्षणस्यसकृद्देवप्रवृत्तेरित्यर्थात् अन्तएवज्ञानेभ्यइत्यत्रनदोषः अन्यथानपुंसकाजन्तप्राप्तिपदिकत्वाद्ध्रस्वः स्यात् वहिरङ्गपरिभाष
यावारणम्वा एवंचादसोसेर्दादुदोमद्वृत्यत्रत्यशेखरेपिचिन्त्यएवेतिबोध्यम् स्यानिवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधेपिन तत्रलक्षणान्तरेणपु
नः प्राप्तेः प्राधान्यमिति नत्वंचात्रप्रकारत्वनाश्रयत्वं समानानुपूर्वीकइति अन्यथाऽजरशब्दे पुंस्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वमादायपुंस्त्वव उक्तदु
त्त्यम्वुशब्दे पुंम्त्वत्वापत्तिः नन्वेवमप्यर्थभेदेपिशब्दैक्यमितिदर्शनेसर्वोयंप्रयासः सफलः तत्रचदर्शनेफलवाचकपीलुशब्देनपुंस्त्वंदुर्वी
रमत्तग्राह समानार्थश्चेति नत्रकारबोधेच्छयोच्चरितइत्यर्थः एवंचयत्रनत्रकारकबोधेच्छयोच्चार्य्यते नदासपुंवदितिसूत्रार्थइतिभावः ॥ *

वृत्यजन्तानपुंसकलिंगाः॥ ॥दादेर्द्धातोर्घ इति फलान्तराभावेति ॥अत्रकेचित्दादेरित्यत्रकर्मधारयः धात्वोरित्यवयवषष्ठी धात्वोरवयवोयआदि
र्दकारः सापंचमीतस्मात्परस्यघः स्यादितिवाक्यार्थः धुगित्यत्रदात्परावयवहिनहकारसम्भवेनयेननाव्यवधानन्यायेनैकव्यवायेपिघत्वम् दाम
लिडित्यत्रवर्हूनोर्व्यवायसत्वान्नभवति एवमधोगित्यत्रापिनदोषइतिवोध्यम् त्वन्मतेऽधोगित्यत्रघत्वायदादेरित्यस्यावश्यकत्वात् तन्फला
न्तरंस्फुटम् एवंचदादेरित्यादृतिर्लक्षणाचनकर्तव्याभवति त्वन्मतेधातोरितिव्यर्थंच कथमधोगितिशंकाचसुरसात्समच्छ्रुतेभाष्येतूपलक्ष
णमेवेत्याहुः॥एकाचो वंकुंयुक्तमिति भषूप्रत्याहारेपिझषस्तथोरित्यत्रैवकृतः ॥अतोभषूकर्तव्यः उज्झितेत्यादि झान्तधातवःसेदकाएवेति
भषूप्रत्याहारएवास्तुकिंझषूप्रत्याहारेणेतिचिन्त्यमेतत् ॥अशक्तीति,शक्त्यभावेतिवक्तुंयुक्तं फलाभावदूति मूलायोःसूध्वोरिति॥अन्वयेनवि
शेषणत्वेनान्वयसंभवेपिनयोर्मूलायोरेवसंभवेनानुवृत्तौफलाभावइतिभावः एतेनझलोजशोऽन्तइत्यत्रान्तपदेनैवतन्निर्देशेसूध्वोर्ग्रहणं
व्यर्थमेवेत्यपास्तम्॥ ॥ननुझलोझलीत्यत्रझलूपदंझलांहिप्रत्ययपरमित्युक्तम् तत्कथमुच्यतेझलायोःसूध्वोरिरिध्वदूत्वनयोःप्रत्य
यत्वाभाषादितिवाच्यम् झलूपदस्यप्रत्ययावयवझलूपरत्वस्यवक्तुंशक्यत्वेनाप्यन्वयसंभवात् तद्वाहिति ॥आदिनाहिटूनांतुल्यमिति नन्वेवम् रामः
लोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यस्यात् तत्रजानेपित्तस्मिन्नचर्त्वेननदोषः नन्वस्यभषूभावेधकारादिरेवस्याद्दितिचेन्न स्यविधानंव्यर्थम्तत्सा १९६
मर्थ्याच्चर्त्वेनेतिचेन्न एवमपिदामलिडित्यत्रडत्वेभषूभावेजश्त्वेएकाजुग्रहणसामर्थ्येनालोन्त्यपरिभाषावाधेतकाररूपस्यस्यादितिबोध्य

मिति नञ्तत्स्वभावेऽपीत्यादिनिचेन्न वस्तुतोऽसंलक्षणशब्दस्यैतत्यतोऽसंलक्षमित्यनुवर्त्यव्याख्ये यमितिपूर्वकाकारस्यापिस्यादिनिवोध्यम् स्थिरेवेति अप्रशानिनिनिर्देशस्तुपदान्तेपिपदान्तप्रयोजकप्रत्ययदूत्यर्थः दूग्यणः हलदूतिदीर्घापत्तेरिति यदिहलूदूत्यस्याङ्गयदस्यसंप्रसारणपदेप्रत्यासत्त्यासंप्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गस्यार्थेनदोषदूत्युच्यते तदात्रनदोषदूतिवोध्यम् अदोषदूतिननूयणुरित्यत्रवेत्रोवयादेशेद्वित्वसंप्रसारणयोः वयादेशयकारस्यसंप्रसारणे प्राप्तेपश्चात्परस्यवकारेकृतेनस्यसंप्रसारणन्तुनभवत्येवयादेशविधानसामर्थ्यात्संप्रसारणनभवति॥ तत्रोकारेसंप्रसारणसंज्ञायांपररूपार्थमेवयादेशविधानस्यात् ममनुपूर्वेसंज्ञात्संप्रसारणपदानुवृत्त्यापररूप स्यापिककारविधानसामर्थ्याभावादितिसुधियः॥ ॥किमःकः॥दूमदूत्येवकर्त्तव्यम् त्यदादेरित्यनुवर्त्तते तेनेमन्तत्यदादेरादेशदूत्यर्थंकुत्वंहोःकुंतीत्यत्रापेवमेवेतिककारोच्चारणसामर्थ्यात्यदायत्वविषयेदूत्युक्तावपिदोषःस्यादेवात्तग्राहनन्मध्येतिनचेमानिर्दिश्यमानत्वात्तस्यैवस्यादिनिवाच्यमूदुवर्णान्तोवर्णान्तधातोर्यथानिर्दिश्यमानत्वन्तथात्रापीमन्तत्यदादेरेवनिर्दिश्यमानत्वात् अनाप्यकःविभक्ताविति अत्रविभक्ताविनिचिन्त्यप्रयोजनं हलिलोपःमोनुत्तत्रकोहिन्यन्यायेनायंलोपबाधकःस्यादेवेतिवोध्यम् अनुयुक्तमिति नलोपकरणेस्वरितोनभवति॥ अप्रशःकरणेतुअप्रशःसंपूर्णस्यानिकत्वात्स्वरितःप्रसज्येतेतिचेन्न अप्रशानिपात्तानुदात्तकरणेनादोषात् आहुरिति अत्रारुचिस्तुउपसर्ज्जनत्वात्पूर्वमेवाकचोऽप्रकृतौप्रतिबंधकत्वाभावदूति तदनन्तरंगौणत्वेपिप्रकृतएवेतिवोध्यम् आद्य

न्तवदे एतत्त्वन्यमेवव्यपदेशिवदेकस्मिन्निति वोध्यम्॥ बाधकबाधनेति नवुक्तताकृतप्रसङ्गमात्रेणैवनित्यत्वमस्तुमास्तुचेदम् अस्मायिन्य
त्रमे पुनः प्रसंगविज्ञानात्स्यादिति चेन्नदृदमएदृनिस्थिनेत्यदाद्यत्वापेक्षयानित्यत्वाद्नादेशापत्तेः वस्तुतस्त्वन्तरङ्गत्वादुपजनिष्यमा
णनित्यायाआदेशः नास्त्येवेदंफलमिति वोद्धव्यम्॥ अन्यार्थतापत्तेरिति सामर्थ्यादकारस्यैवस्यादिति नदर्थमेवकृतोननन्वेतदिति भावः॥
पर्य्युदासेति प्रसज्यप्रतिषेधेनुशब्दस्त्रियत्वान्नप्रसज्यलक्षणे ननिषेधःस्यादिति भावः॥ जत्रोर्न्नः॥ ध्वनेरिति ध्वन्यनुवादकविशब्दस्यवा
धितमत्तआहलिपीति नलोपःसुपःसर्वविभक्त्यन्तइति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यासमासोत्रकर्तुमुचितः कर्म्मसाधनंइति एवंचविधि
शब्दस्यादृतिरिति यदितुसुपूशब्दस्यसुपूसदृशेलक्षणान्नदातुनविधिशब्दस्यादृतिरिति वोध्यम्॥ भक्ष्यनियमेइति अत्रशास्त्रेनि
यमस्यसामान्यशास्त्रबाधकत्वमितिवचनस्यवचनेनबाधइति नियमत्वमुक्तम् पंचपंचनखेभ्यस्यनुनैवंतत्रसर्वेमांसभक्षणास्यरा
गतः प्राप्तत्वेनबाध्यवचनाभावात् भाष्यन्तुदुष्टमांसभक्षणनिषेधेनात्पर्य्यकम्॥ किंचयथावाच्येप्रातिपदिकसंज्ञाणसाधुत्वंस्यात् रामः
एवंचपंचनखभक्षणाभावेप्रत्ययवायःस्यात्भवति तुनेतिवैलक्षण्यसत्वाच्चिन्त्यमेतत् तद्व्याप्येति सचभिस्वादिः यदितुपूर्वत्रासि १२७
दृमित्यनेनलोपःसुपस्तिसृत्रेपूर्वत्रेत्यनुवर्त्यपूर्वत्रेषुविधिषुच्यतेनेदंदंयर्थमत्वस्यसंपादिस्थत्वाभावात् वैरूप्यापत्तेश्चेति सावेसरविधौविधिश्च
मिनरेषुनियमत्वमित्येवंरूपाविधिशब्देएकत्रकर्म्मसाधनत्वमितिवैरूप्यस्यत्वन्नतेपिसत्वाच्चिन्त्यमेतत् तस्मात्पूर्वत्रेत्यत्रापनुवृत्तिरेवन्याय्यसीति

वोध्यम् नदोषदूति ननुसंज्ञाग्रहणमासु प्रयमर्थश्चनकर्तव्योनियमश्चस्यादेवेतिचेन्न ग्रामणिपुत्रावित्यत्रहृस्वे ग्रामणिशब्दस्यपूर्वनिपातोत्तरहृस्वा
स्यापूर्वधित्वाभावात्पूर्वनिपातोनस्यात् ब्रह्मवाचककशब्देनदिवशब्दस्यसमासेसुकाविन्यत्रेपूर्वनिपातेसतिसंधित्वप्राप्तिनोत्तरप्रयोगदूति तदर्थ
मेवैतादृशसूत्रार्थाश्रयणस्यावश्यकत्वात् तत्रोत्तरपदेप्रत्ययलक्षणेनउत्तरपदत्वेचेतिनिषेधात् तन्निपातोनरंतुनत्तन्निषेधप्राप्तिः उत्तरपदस्य-
कार्यित्वेएवतन्निषेधप्राप्तेरितिवदन्ति.नन्वेवमपिहरिहरावित्यत्रपूर्वमेव धित्वप्रवृत्त्यादोषः नचतदुत्तरमपितत्प्रवृत्त्यानदोष दूतिवाच्यम् यदि
शेएवघटोवर्तनेतदेशेएवघटोभवतीतिप्रतीत्यापत्तेरितिचेन्न हृस्वेधीत्यस्यावृत्त्यर्थदूयाङ्गीकारात्॥हलिचरेफान्तधातोरुदाहरणानि सुरधा
तोः किपिसंकरोतीत्यादीनि धातोःकिमग्निःकरोतीति नन्विदुदुपधस्येतिव्यर्थःस्यादिति तदवयवाङ्गत्वेनतत्रतन्निरितिचेन्न हरिर्य्यतीत्यादौहलि
चेतिदीर्घापत्तेर्नसंयोगात् अत्रनहलोवमादित्येवसूत्रयितुमुचितं हलःपरोयोवमोतत्तः परस्यनोकारस्येत्यादिसूत्रार्थः नन्वेवंपटमनदित्यत्रप
टशब्दान्मिचितोमनिन् प्रत्ययेणिचिटिलोपेनस्यपंचमीसमासेनस्यानिवत्वेनहलूपरत्वाभावाद्दोषः स्यान्नयोगग्रहणेनसंयोगसंज्ञायादिष्टत्वात्पर
स्येवनसविधिरितिनस्यानिवद्भावदूतिचेन्न तस्यानित्यत्वात् दूनूहनूपूषामणीस्येतिदीर्घदूति एतेननोपधायादूतिसूत्रस्योपधाग्रहणस्येदमे
वफलमितिसूचितं यद्वित्वनन्तरस्येतिन्यायोवाध्यसामान्यचिन्तेतिचाश्रीयतेनदात्वसन्तस्येतिसूत्रेउपधाग्रहणानुवृत्तयेगोमानित्यत्रनुमूदीर्घयोः
प्राप्तावुभयोरेकविषयत्वेनदीर्घस्यनुमपवादत्वंस्यात् दूतिगोमानित्यत्रनुम् नैवस्यात् उपधाग्रहणेतुउपधादीर्घः नुमस्तु उगिदिन्नोदेश्यत्वान्नेति

वृत्रहत्यनीति नन्वत्र प्रकारः स्यात् उपधायाश्चाङः स्यादात्तवेन्नात्र उपधायाङित्यत्रोपधाशब्देनपूर्ववर्णपदाघटकस्येवग्रहणात् अतएवक्षयतीत्यत्र क्षयो नराकारस्यवृद्धिर्न स्यानिवत्तवन्नपदान्तेतिनिषेधात् अतएव जगच्छब्दादपि विजागयतीत्यत्रवृद्धिः अन्यथातुल्यस्यवृद्धिर्न स्यात्॥ स्यायंनियमदृत्यादि ननुहल्ङ्यादिसूत्रेणत्वसिद्धिरेवतत्फलमिति विधित्वेसम्भवमितिकथम् नियमत्वमितिवाव्यर्थाभ्यामित्यनुदात्तारेफषकाराभ्यांपरस्येतिसूत्रार्थाश्रयणेननियमंसाधयितुमुचितत्वात् वस्तुतोऽनुर्वस्येतिपरिभाषाहल्नेर्णत्वमात्रमस्यालिङ्गमेवंचयेनवाक्येनहल्नेर्णत्वन्तत्रपूर्वस्येत्युपतिष्ठते दृत्यनियमेनियमकारिणीत्वापिप्रायेणनियमदृत्युक्तम् हस्यानिकेति अन्यूर्वस्येत्यस्यभाष्येप्रत्याख्यानेनहस्यानिकवर्गाभाववद्धल्नेरुपलक्षणत्वात् हादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यदृत्यस्याप्यत्रैवतात्पर्य्यम् प्रघनाघनदृतिनन्वभ्यासस्यनैरर्थक्यादर्घवद्धल्नित्वाभावान्नणत्वंपरस्यत्वभ्यासव्यवायान्नेतिचेन्नहल्नेरित्यस्यार्थवद्धल्निसंबन्धदृत्यर्थेनणत्वापनेरित्याशयात् अतएवप्रणीहिनादीनणत्वंउभाभ्यामस्येतिचात्रलिङ्गंनकर्तव्यमिति ननुप्रत्याख्यानपक्षेप्राचांतुनुदोषःतत्पक्षेतन्मतेवचनेनैवनिर्वाहात् हादेशेषूक्तिचेदंवार्तिकंकृतांसूत्रस्यप्रतीकंगृहीत्वाकुत्वबायेदृत्यादिगत्वविधायकशास्त्रेषुणत्वस्यप्रतिषेधदृत्यर्थः तेनटीकोक्तानुक्तिशङ्काप्रत्युक्ता॰ मघवावद्धल्लोकेऽसाधुत्वमिति दृदंचिन्त्यम् मघवन्शब्दस्यत्रन्तादेशस्यासाधुत्ववोधनेनोपपत्तौविशिष्टस्यासाधुत्ववोधनेमानाभावात् अतएवेन्द्रोमरुत्वान्मघवादृत्यादयोलोकेप्रयोगादृश्यन्ते अतएववार्तिकेत्तदित्येकवचनप्रयोगःसंगच्छते अन्यथाएतावितिवक्तुमुचितंस्यात् आभांयो

रणः १२८

तरङ्गदूति नचामीषान्तरङ्गस्यासिद्धत्वेपिपररूपस्याभावेनान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिःस्यादिति एवंचसंप्रसारणस्यासिद्धत्वेपिपररूपस्यासिद्धत्वाभावाद्यस्येतिलोपदूतिवाच्यं संप्रसारणाश्रयपूर्वरूपेणनिष्ठधर्म्मस्यानिदेशात् अतएवान्तरङ्गपरिभाषाज्ञापनपरंभाष्यंसगच्छते॥ अन्यथावहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वेपिपररूपस्यासिद्धत्वाभावाद्धूधुगुणेविप्रतिषेधोहदूतिसिद्धौचान्तिमार्थाभावेनासङ्गतत्वंस्पष्टमेव वस्तुतअसिद्धवदत्राभादित्यत्रजात्तासिद्धत्वमेव अतएवभाधिकारेपरत्वादिनावाध्यबाधकभावोभ्रवति अतएवचनवीनाअन्येथानेनेदंबाध्यमुक्तानेनेतिविनिगमनाविरहःस्यादिति प्रकृतेनतदभावाद्दन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिःस्यादितिचिन्त्यमेतत् नानर्थदूति ननुस्थानिवद्भावेनानत्वाभावेप्यन्तनन्तत्वंस्यादेवसुवन्तत्वमितिचेन्न अस्तोपोऽनदृत्यत्रानोनिर्दिश्यमानस्येवसत्वेनास्येवात्रानुवृत्त्याप्यनोनिर्दिश्यमानस्येवग्रहणात्॥ अथाधिकारानुरोधात् यद्वावैयधिकरण्येनएषामनदृत्यर्थोत्रसचनिर्दिश्यमानएवतस्याङ्गस्यातदन्तविधिरन्तस्येत्यादिरितिनदोषः॥ किंतुअत्ययस्मकुःघदूनीति यदिघस्यान्तरतम्याङ्गकारः फलमपेक्षतदूतिनार्थेत्रापिन्यासेगदूत्येवोचितम् अस्यासिद्धंत्वेनजश्त्वाप्रवृत्तेः प्रक्रियालाघवाच्च तथापिकैयटानुरोधेनघउक्तस्तदाशयस्तुविवरणेद्रष्टव्यः नचयथाकथंचिद्घकारस्यवकारान्तत्वमत्वोपपादनेपिनशेर्वेत्यत्रशकारषत्वजश्त्वाभ्यांडकारेडकारान्तरत्वमत्वंदुर्वचमेवेतिकथमुच्यते नशेर्वेत्यत्रघानुवृत्तावप्यदोषादितिवाच्यम्० गृहंगतुंप्रवृत्तस्यकपाटंपर्य्याटयाग्रेदूतिन्यायेननेननस्यत्तद्वदेवसुवचनरत्वात् यद्वाझषस्तथोरित्यनः प्राक्किनोघोत्तेनशेर्वोझलांजश्त्वंदूतिन्यासेनजश्त्वसुल

भेफलभेदाभावः नचैवमपिप्रक्रियालाघवायगेविधेयेघविधानस्यकोऽभिप्रायइतिचेच्छृणु दादेरित्यनस्तदनुबन्धसंभवेनविधेयानुपादा
नेलाघवमिति०॥ तथाचैवंन्यसनीयं॥ चोःकुरित्यस्यानन्तरंनहोधः ग्राह्यस्तत्रश्चभ्रस्जहोढः दादेर्धातोर्वाद्वुहःकिनोन्तेनरोर्वाएकाचोव
शोदधस्तथेोःझलांजशिति॥ ननुससुङ्कमेव एवंतुनयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यनादेशपदंयोचीत्यत्रैवक्रियते इतितुनोक्तंरुपस्यसौलभ्यादि
तिचेन्न युष्मयतेयुष्माकमित्यत्राकारश्रवणार्थंतदावश्यकत्वात् ग्रभिधानस्योक्तत्वात् नचपञ्चमीसमासेनस्थानिवत्वेनाश्रेष्टव्यएव
ग्रभ्यमभ्यमोःफलभेदापत्तिरितिवाच्यम् पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेनतत्राश्रयणेनफलभेदाभावेप्यत्राश्रयणेमानाभावात् एवंदोषःसुष्ठु
एवेतिबोध्यम् किंचयुष्मदस्मदोरित्यस्यापिच चारितार्थ्येऽनादेशेचि·हलिचोभयत्रापियत्वापत्तिरिति नत्राचीतिनकर्त्तव्यस्यात् ग्रत्रा
प्यनादेशसत्वेतुपरिशेषलब्धमेवतदुक्तवीतिनकार्य्यमितीदानींगौरवापत्तिः एवञ्चेदंसम्यगेवेतिबोध्यम् किंचयोचीत्यत्राश्रनादेशइतिमा
स्तुहुतीषायाश्चेत्यात्वविधानाज्ज्ञापकादादेशोचितदभावादिति दृदन्तुपुनरिच्छन्त्यम् ग्राकमित्येव टिलोपेनसुटोऽप्राप्तेःससुङ्कनिर्देशोव्य-
र्थः व्याख्यानमिति शेषग्रहणस्यपूर्वंकर्त्तव्यतायाउक्तत्वाच्छेषग्रहणमनुवर्त्तयतिभाष्योक्तरीत्यास्वादिविषयेत्वमादेशवारणायेत्यनविप्रति रामः
षेधकल्पनंभाष्यानुक्तांमूलकृतोऽनुक्तम् एवंशेषग्रहणस्यस्वमतेस्थार्थोक्त्यानदनुमानस्याशंक्यत्वात् पूर्वंविप्रतिषेधाश्रयणभेदेनापिनन २१९
दप्यसङ्गतंएतदर्थंशेषग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चेति चिन्त्यमेतत्॥ विग्रहेदृतिा॥ नचविग्रहरूपाणामभावदुतीदमयुक्तमितिविग्रहोयस्येति

बहुव्रीहिणासमस्योपेक्षणीयत्वात्॰ पदस्य॰ प्रान्तदूति नन्वन्तग्रहणंमुख्यार्थलाभार्थं तेनान्तदूत्यत्रनदोषः तत्रान्तत्वस्यर्मिहिष्टत्वादितिचेन्न॥ उक्तार्थज्ञापनेमानाभावात् नपूर्वेमित्यादावनुदात्तमित्यस्यानधिकारात्॰ प्रुत्तप्रथमेति॰ वस्तुतः परस्येत्यस्यानुपदमेवत्र्यधिकरणत्वोक्तेः विपरिणामकथनमयुक्तमू नचतज्ज्ञक्तोषुरितिवन्नाभिनभश्चेतिवच्चस्थान्यादेशभावकल्पनस्यौचित्यान्निङन्तस्यानुदात्तात्क॰ प्रारंशोभवतीत्यर्थादुदात्तसाम्येनाद्युदात्तएकानुदात्तत्वोभयविशिष्टादेशापत्तिः पचतीत्याद्यनुदात्तत्वैकोदात्तविशिष्टोवास्यादेशः सर्वंग्रहणेसर्वानुदात्तदूतिकर्तव्यमेवेतिचेन्न निडिनिभाष्योक्तज्ञापकात्तत्रतन्त्रान्तग्रहणाच्चात्रनिङ्नावयवस्यलक्षणीयत्वेनैवयवप्राप्तानुदात्तत्वकदूत्यर्थंविनिगमनाविरहेणसर्वेषावयवस्यसिद्धेवैयर्थ्य मित्याशयात्॰ नचनिङ्नावयवस्येतिस्यान्षष्ठीत्वादादेः परस्येत्यापत्तिः एकैकावयवस्थानेनानुदात्तत्वविधानादादित्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्॰ प्रादित्वस्यसमुदायविधानेएवसंभवात्॰ यदिनुनंतत्रान्तग्रहणाद्व्याघवानिङ्समुदायस्यैवषष्ठीकल्पयित्वाविधानमित्युच्यते तदाद्यादेरिति प्रवर्तनएवेति॰ सर्वंमितिकर्तव्यमेवेतिचिन्त्यमेतत्॰ मेरुमितिन॰ त्वन्तदूग्रामेकंवलोमेरुमितिछान्दसत्वस्यैवोदाहरणंनवाक्यस्येति॰ प्रस्तुपर्युदासदूतिवाच्यमू शालीनान्तेदूत्यत्रछान्दसत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात्॥ प्रन्येत्विति॰ ननुत्वमित्यस्यापिसंबोधनेवर्तमानत्वेप्रथमैवस्यादितित्वामित्यायसंगतमितिचेन्न प्रत्रसंबोध्यत्वेनज्ञानकर्मार्थयुष्मदर्थः प्रतएवचेतनेऽस्यप्रयोगः प्रहमनेनसंबोधितइत्यचेतनस्यज्ञानकर्माभावात्॰ एवंचसंबोध्यत्वप्रकारकज्ञानवदर्थकत्वेपिनसं-

बोधनार्थकत्वमित्यदोषात् नचैवमपिभवच्छब्दस्यसंबोधनार्थकत्वाभावात् भवंतमित्याद्यसंगतम् प्रथमायाएवापत्तेरितिवाच्यम् चेतना
चेतनसाधारणत्तयासंबोध्यत्वमात्रार्थकत्वेपिप्रवर्तनाविषयसंबोध्यत्वाभावात् ॥प्रत्रप्रवर्तनाविषयसंबोधनस्यैवग्रहणात् हेभवन्नि
त्युक्तेहिन्तस्यप्रवर्त्तनाविषयकंज्ञानंभवतिमयायत् किंचित्कारयत्तीतिमवानित्युक्तेतुममहंयक्रियान्वयिसंबोधनेप्रथमान्तंभवंत्त
मित्यत्रतुक्रियान्वयित्वाभावेनादोषः परंतुगदाधरेण क्रियान्वयित्वंस्योक्तम् वस्तुतएतादृशक्लिष्टकल्पनापेक्षयास्वेतिपदस्यस्व
रसतः सार्थकत्वापत्तेरुक्तमेववयुक्तमितिप्रतिभाति ॥आमंत्रितंवत्कारवदितिनचतद्भावेऽस्यादर्शनापत्तिः नचलोपेएवकार्येऽवि
द्यमानग्रहणेनाविद्यमानवदित्यर्थः लोपेसतीत्यर्थः ॥प्रापत्त्याऽलोपस्यत्यस्यापत्तेःसर्वादेशार्थमावश्यकमेवेदमितिवाच्यं सर्वथालोपेनदर्शनेनैव
स्यादिति तद्बोधार्थं परंप्रयोगस्तुस्यादितीदंपूर्वप्रयोगाभावमात्रफलकंस्यात्तथाचराजदंतादिषुपरमित्युक्तं मामंत्रितमित्येवपरप्रयोगात् सिद्धेरि
दंव्यर्थमेवस्यादितिवत् करणार्थैःप्रत्ययैरुक्तेइति ॥अयंवनिर्व्यर्थएव नचशिष्यमाणेलुप्यमानेनिन्यायेनसिद्धेपरप्रयोगाणामनावश्यक॰सजातीयविष
येतत्प्रवृत्तेः ननुव्यासदृत्त्यत्र पूर्वेलुप्तेविजातीयेनाप्यर्थबोधइति प्रक्रमेपित्तथैवस्यादितिसर्वेलोपार्थमावश्यकमितिचेन्न लोपेपरइत्येवसिद्धेस रामः
मर्थ्यादित्यर्थसिद्धेः नचैवंत्रिपाद्यांप्रवृत्तयेवतिघटितत्वमितिवाच्यम् नचासन्निमन् दृत्तस्याविद्यमानत्वेनतत्रउ मुत्तस्यादिनि ॥अनिष्टमेवापत्ये १२७
नेतिनदप्रवृत्तेरिष्टापत्तेः नचैवंवत् करणमूलोक्तरीत्यात्रिपाद्यांप्रवृत्तिःस्यादितिपूर्वेउ मुक्तापत्तिः नहिपूर्वेणापरस्यप्रत्यासन्नाप्रवृत्तिलोपेवप्रवृत्तिः क

॥ननुसमानाधिकरण्याभेदान्वय्यर्थप्रतिपादकत्वमेवास्त्विति नदोषः नचदेवकरोषीत्यत्रापेवंवारणे ग्रामंत्रिनेहत्यस्यवैयर्थ्य ग्रपरमनुकूलमेवे
ति यद्यत्रापभेदान्वयेऽस्तिक्रियानहूतोस्तादात्म्यांगीकारात् नचत्वमीत्यनेनाभेदान्वयेपिनदेवेत्यनेनाभेदान्वयः देवत्वमितिवाक्येएकदेश
न्यायेनदेवेत्यतन्मात्रप्रयोगेतुत्वंपदार्थस्यनास्तिन्नेषांतभावेनाभेदान्वयस्यसूपपादत्वात् करोषीत्यस्यसुंदरंकरोषीत्यस्यसुंदरंकरोषी
त्यर्थेप्रयोगेसुंदरपदार्थेभेदस्यसत्वाच्चेतिचेन्न ग्रप्रयादिशब्दानांशवैःपरत्वेनवारणेपि ग्रर्थपरत्वेननदसत्वात् मत्वर्थपरत्वेविशेष्य
विशेषणरूपसामान्यवचनमप्यस्तीतिकथनेनवारणांसामान्यवचनमित्यस्याव्यापकधर्मावच्छिन्नमर्थः घटोनीलइत्यत्रनीलापेक्षयाघ
ठस्याव्यापकधर्मावच्छिन्नमेवप्रकृतेऽघ्यादिपदार्थानांसमाननियतत्वेनाव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वमितिनदोषः ग्रथकिमर्थसमानाधिकर
रोदृतिपदमितिचेन्न पाचकपाठकश्चयुवापचनमित्यादौ ग्रव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वरूपसामान्यवचनत्वसत्वादापत्तिरुद्दावश्यकत्वात् न
नुप्रथमांतपदानिरिक्तस्यसमुच्चयएव नास्तीतिसंबोधनांतरस्यापिसमुच्चयाभावादृतिचार्थेहूंहूदृतिसूत्रेशेषवरे उक्तत्वादिदंप्रत्युदाहरणमसं
गतमितिचेन्नउच्चउच्चेतिमनोरमादिषुप्रामाण्यप्रयोगेषुनदतिरिक्तसमुच्चयस्वीकारेबाधकाभावात् तत्रसमानाधिकरणपदमपिमानमस्तु
वृतिदिकृतिपातनेनेरिति ननुयुजादिषुनिरुपपदेपिनिपातनसत्वात् कथंसाहचर्येणसुवुपपदत्वलाभइतिचेन्न सर्वत्रलाक्षणिकस्यनिपातनस्य
स्यसत्वेननत्तत्साहचर्यादस्याप्यलाक्षणिकत्वसुवुपपदकत्वरूपनिपात्यनेदृत्याशयात् ग्रनिदृत्संज्ञकेति ननुग्रवुदद्दशोनापत्तिः नचत्रेत्र

लोपोऽनिष्ट एवेति वाच्यं दूरादूत इत्संज्ञा वाच्येति वार्तिकस्थेनात्रलोपस्याजायमानत्वात् । व्याख्याने दूतसंज्ञकेकारानन्वयदर्शनपुत्र्याफलभेदेन
त्याख्यानानापत्तेः यद्यपीदित्यदस्यशब्दरूपाध्याहृतत्वेन दूतसंज्ञकेकारेणाभिन्नत्वेन न दोषः । नचैरफवोर्नएवेकारः ॥ नदृतविधि
टितवाक्यार्थसामर्थ्यादत्रेरिनसंहणात् । तथापिएकदेशशब्दाध्याहारस्यक्लेशकत्वेदोषएव । नचेरिनोनेतिप्रसज्यस्यात्संभवः ॥ प्रसज्यस्या
त्रदृश्यमानत्वादितिचेत् । पर्युदास इत्येव किंतुप्रसज्येनशब्दस्वरूपाध्याहारेणानदन्तत्वेदोषदुर्निवारत्वेन प्रसज्यनिरूपणं । अनन्यविकारद
र्शनप्रत्ययाप्रत्ययविशेषणाद्वेतिभावः । व्याख्यानादिति । चौदृतिलिंगात् । अचूप्रत्याहारग्रहणेहि तस्यासंभवएवस्यात् । नचवर्गग्रहणंनत्रेतिवा-
च्यं । ह्रेचेतिवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथासवैस्यपरेदीर्घस्यैवसत्वेदीर्घादित्येवसिद्धेः संगतिः स्पष्टेवनचेत्तरपरेदूत्यधिकाराच्चवर्गषष्ठ्यन्तरपदेएवदीर्घ
सत्वादुत्तरपदाभावेह्रस्वेचेतिचरितार्थतहिचावित्यत्रखरितेनाधिकारायोदूगग्रहणंचुदूतिपठितस्यचग्रहणंचेतिनत्वम् ॥ अनभिधानमिति
तनीयदूत्यत्रैवप्रयोजनस्यभाष्येकथनात् । विषगु । अत्रचावित्येवकृत्वाऽन्त्यग्रहणंनकार्यमितिकेचित् । ऋकमादाविति पठित्वानदृपिव
क्तव्यं नास्तीत्युक्तं । नचगणग्रहणापत्तिः । ऋआदिसमुदायघटके उत्तरपदेदूत्येवमर्थस्यविलंबोपस्थितिकत्वाच्च ऋआदिर्यस्यतस्मिन् उत्तर-
पदेदूत्यर्थस्यशीघ्रोपस्थितिकतयातदभावादित्याहुः । निपातनादिति केचित् । तोदात्तस्यापिस्थानित्वाद्गादशप्रयोगेप्रसंगात् । अन्यादृशकरण
रूपस्वामिमननिपातनाभावादिदंचिन्त्यम् । अभेदकाभेदकाद्यनिस्त्रीकर्तृमतेनुयुक्तमेवेतिनत्वम् । अदसोऽसेर्नादोषदृनि । ननु अदकयनेः

क्विपिमुत्वापत्तिरितिचेन्न निर्दिश्यमानत्वाभावेनवारणात् नचावाजूविषयेनसानस्याःनिङ्नाविषयादावेवप्रवृत्तेरुक्तत्वात् नचैवमसुकेदू
त्यसंगत्तनस्यासाधुत्वात् परन्तुक्विवंनेपीष्टमेवमुत्वमितिनासुके दूत्यसंगत्तमित्याहुः॥शब्दान्तरेति दीर्घेकृतेनह्यकारभावेनह्रस्व स्यापिशब्दा
न्तरप्राप्तिकत्वमितिचिन्त्यम् परनिमित्तकत्वेनेति सुस्यूर्षति सुस्यूर्षति दूत्यादावप्युक्तान्तरंगत्वात् हिचेभ्यासेउकारश्रवणानापत्तिरिति
तादृशंनान्तरंगत्वं चुंचुपूचरणायोर्यक् दृष्टिकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमितिचैवोच्यतेत्रविषयेज्ञानवहिरंगस्यलोपएव नतुसमकालप्राप्ति
केदूत्युक्तम्॥एवंचप्रकृतेपिनान्तरंगत्वमितिचिन्त्यमेतत् यद्वाउदवोढामित्यर्थमेकव्यक्तिकृतविकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्ये
वोच्यते॥प्रकृतेतुव्यक्तिद्वयप्रवृत्तिर्दीर्घदकारस्यभेदएवेतिनलक्ष्येलक्षणन्यायप्रवृत्तिः॥ ॥ननूषतुरित्यत्रव्यक्तिद्वयप्रवृत्तित्वात् पुनर्ह्र
स्वापत्तिरितिचेदेवंवक्ष्यामः मूर्वीकाकारस्यनपुंसकत्वमुत्तरस्यतुपुंस्त्वंनत्वेः समाहारेसुबोधात्विति अपेक्षयापूर्वदीर्घह्रस्वदृष्टिर्हि
रितिचिन्त्यमेवेतत् उ कालदूत्यपिचिन्त्यमेवतन्मतेप्युकरणसवर्णग्रहणात् असंदेहायह्रस्वोच्चारितदूत्तिचेत्सत्यंप्रकृतेपिवाक्ष्यमिति वस्तुतस्त
त्स्वीकारेसनासंशेत्यादावापेतिव्यदेशएवेत्युक्तेतुसंकोचएवदोषःस्यात् किंचोदुपधायादूत्यत्रानयेवसिद्धेप्रश्लेषपरभाष्यविरोधःकिंचभा
व्यभानेनेत्यत्रस्वरितानित्तिरिक्तविशेषणान्निषेधाप्राप्त्यावैयर्थ्याभावः अष्टादशानांग्रहणंतुनत्तत्रप्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् किं
चतपरप्राप्तस्यनानेनानिषेधदूतिपचिमचीत्यत्रशेश्वरउक्तत्वात् तपरकरणंचरित्तार्थमेव किंचादसोमादिशायतेनेप्रश्लेषसिद्धेप्रयोजनाभावः न

चद्भूकारेएवप्रगृह्यार्थचरितार्थम् ॰अत्रापि ॰प्रदस॰प्रमु॰प्रादेशविधानेनैवसिद्धे गुरूपन्यासादेवज्ञापनसिद्धेः ॰प्रमुकेदुत्वत्रसर्वादेशप्रतिषेधः
ज्ञस्यासाधुज्ञायाउक्तत्वात् ॰अदसुयडर्थेनज्ञात्रादयङ्दुत्येवसिद्धेज्ञानर्थिष्यमाणत्वात् ॰अतएवदूयंनाश्रयणीयेवेत्यन्यत्रविस्तरः॥ मेकावेष्य
कमिति दूदंतुनत्वेभसंज्ञापदत्वरुयेशस्त्रीयेपिमवतिन पदंतुभाष्यादिज्ञिन्लोपदूतिसूत्रेपियत्विभमितिभ्यामिप्रदत्यापदत्वप्रतिषेधात्म
लोपाभावार्थंकार्यकालत्वंयुक्तमेव किंचाष्टाध्यायीक्रमपरत्वाश्रयणात् परत्वात् भसंज्ञैवेतिनदोष दूतिनत्वम् एवंचभाष्यमपिनैकदे
श्युक्तिः ॰अंगेनप्रत्ययाक्षेपस्यसर्वत्रोक्तेः प्रत्ययदूत्युपस्थित स्यानोविशेषणाच्च. उच्चिनाकारज्ञमत्रनिरस्तम् ॰अत्रविषयसप्तमीतेन-
॰आत्वविषयस्यापिसंग्रहः॥ मानाभावादिति ॰अत्रगुरुचरणाः क्वचिदंत्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धे ॰अन्यसदेशेषष्ठीनिर्त्रात्वस्य
नथात्वेपिनप्रवृत्तिः ॰अवधारणगर्भानंत्यसदेशस्यैवविकाराभावात् ॰प्रमुमित्यत्रास्यापिप्राप्तेः मकारादवपिनप्रवृत्तिः एकप्रयोगेदद्रिशब्दे
न्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्त्यभावात् रेफेणाव्यवधानादंत्यसदेशत्वाभावात् ॰अतएवोक्तंएकेदूतिभाष्यप्रयोगउपपन्नः 'अन्यष्वंत्यसदे
शत्वाभावात् मुत्वानापत्तिः तस्मादप्रवृत्तिरेवयुक्तेति नाप्यदमुपदिनिर्भवितव्यमितिभाष्यविरोधः तत्र ॰प्रः सेरितिपक्षेएवंभवितव्यं तन्न
स्यादिति शंकायामुक्तंचेतिसमाधानेनादोषात् समाधानंतुकेचिदिच्छंति वस्तुतस्तुयेनेत्येवेतिभाष्याशयेनादोषात् तस्मादद्रयङ्दू-
त्येवेष्टंनदूयमितिसिद्धांतमाहुः॥ ॰अतएवहिंप्रयुक्तदूतिसुधियःसमोमिहितिननु ॰प्रकचिक्तेविशिष्टस्यादेशार्थयत्नान्यासएवास्तुदूतिशं

क्विपिमुत्वापत्तिरितिचेन्न निर्दिश्यमानत्वाभावेनवारणात् नचाबाजूविषयेनसानस्याःनिङ्नविषयादावेवप्रवृत्तरुक्तत्वात् नचैवमसुकेदू
त्यसंगत्तंत्तस्यासाधुत्वात् परन्तुक्विवंतेपीष्टमेवमुत्वमितिनासुके दूत्यसंगत्तमित्याहुः॥शब्दांतरेति दीर्घकृतेतद्व्यक्तेरभावेनह्रस्व स्यापिश्रवं
त्तरप्राप्तिकत्वमितिचिन्त्यम् परनिमित्तकत्वेनेति सुस्रूर्षतिसुस्रूर्षतिदूत्यादावप्युक्तांतरंगत्वात् हिचेभ्यासेउकारश्रवणानापत्तिरिति
तादृशांतरंगत्वं चुंचुपूचणायोर्यकृ दृद्धिकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमितिवेएवोच्यतेत्रविषयेजातवद्विरंगस्यलेएव नतुसमकालप्राप्ति
केदूत्युक्तंमू॥एवंचप्रकृतेपिनान्तरंगत्वमितिचिन्त्यमेतत् यद्वाउदवोढांमित्यर्थमेकव्यक्तिकृतिविकारकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणमित्ये
वोच्यते॥प्रकृतेतुव्यक्तिद्वयकृतिर्दीर्घदकारस्यभेदएवेतिनलक्ष्यैक्यलक्षणन्यायप्रवृत्तिः॥ ॥ननूषतुरित्यत्रच्व्यक्तिद्वयकृतित्वात् पुनर्ह्र
स्वापत्तिरितिचेदेवंवक्ष्यामः पूर्वोक्ताकारस्यनपुंसकत्वमुत्तरस्यतुपुंस्त्वंनत्वोः समाहारेसुबोधात्विति अथेक्षयापूर्वदीर्घह्रस्वदृष्टिद्वि
रितिचिन्त्यमेवेतत् उ कालदूत्यपिचिन्त्यमेवतन्मतेप्युकरणसवर्णग्रहणात् असंदेहायह्रस्वोच्चारितदूतिचेत्सत्यंप्रकृतेपिवाक्ष्यमिति वस्तुतस्त
त्स्वीकारसनासंशेत्यादावापत्तिरूक्तदेशएवेत्युक्तेतुसंकोचएवदोषःस्यात् किंचोदुपधायादूत्यत्रानयैवसिद्धेप्लषेर्भाध्यविरोधःकिंचभा
व्यभानेनेत्यत्रस्वरितत्वनिरूक्तविशेषणान्निषेधाप्राप्त्यावैयर्थ्याभावः अष्टादशानांग्रहणंतुनत्रप्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्यैवोपयोगात् किं
चतपरप्राप्तस्यनानेनिषेधदूतिपथिमथीत्यत्रोस्वरउक्तत्वात् तपरकरणंचरितार्थमेव किंचादसोमादिशायनेनेप्लषसिद्धेप्रयोजनाभावः नच

चद्भूकारेणैवप्रगृह्यार्थचरितार्थम् ॥अत्रापि ॥अदस॰प्रमु॰प्रादेशविधानेनैवसिद्धे गुरूपन्यासादेवज्ञापनसिद्धेः ॥प्रमुकेदूत्वत्रसर्वादेशप्रतिषेधो
ज्ञापनस्यासाधुत्वायोक्तत्वात् ॥अदसुयडर्थंननञादद्यड्दूत्येवसिद्धौज्ञापयिष्यमाणत्वात् ॥अतएवदूयंनाश्रयणीयेवेत्यन्यत्रविस्तरः ॥मेकावेष्य
कमिति दूदंतुतत्वंभसंज्ञोपदञ्चेष्यंस्त्रीयेपिभवति न पदंतुभाष्यादिषिनलोपदूतिसूत्रेषियचिभमिति भ्यामिप्रदत्त्यापदत्वप्रतिषेधाभ
लोपाभावार्थंकार्यकालत्वयुक्तमेव किंचाष्टाध्यायीक्रमपरत्वाश्रयणात् परत्वात् भसंज्ञैवेतिनदोष दूतिनत्वम् एवंचभाष्यमपिनैकदे
शुक्तिः ॥अंगेनप्रत्ययाक्षेपस्यसर्वत्रोक्तेः प्रत्ययदूत्युपस्थित स्यानोविशेषणाच्च उक्तिनाकाशान्तमत्रनिरस्तम् ॥अन्यविषयत्वदूति तेन-
॥आत्मविषयस्यापिसंग्रहः ॥मानाभावादिति ॥अत्रगुरुचरणाः क्वचिदंत्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धे ॥अन्यसदेशेर्थेत्रिरत्रोक्तस्य
नत्यात्वेपिनप्रवृत्तिः ॥अवधारणगर्भानंत्यसदेशस्येवविकाराभावात् ॥प्रमुमित्यत्रास्यापिप्राप्तेः मकारादवपिनप्रवृत्तिः एकप्रयोगेदद्रिशब्दे
न्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्त्यभावात् रेफेणव्यवधानादंत्यसदेशत्वाभावात् ॥अतएवोक्तंएकेदूतिभाष्यप्रयोगउपपन्नः 'अन्यथांत्यसदे
शत्वाभावात् मुत्वानापत्तिः तस्मादप्रवृत्तिरेवयुक्तेति नाप्यदमुपदिनिर्भवितव्यमितिभाष्यविरोधः तत्र ॥प्रः सेरितिपक्षेएवंभवितव्यं तन्न
स्यादिति शंकायामुक्तंचेतिसमाधानेनादोषात् समाधानंतुकेचिदिच्छंति वस्तुतस्तुयेनत्येवेतिभाष्याशयेनादोषात् तस्मादद्यड्दू-
त्येवेष्टंनदूयमितिसिद्धांतमाहुः ॥अतएवहिंप्रयुक्तदूतिसुधियःसमोमिहिंति ननु ॥प्रकचिक्तेविशिष्टस्यादेशार्थयत्वान्यासूएवास्तुदूतिशं

कावसरदूनिचेन्न सर्वनामसाहचर्येणाव्ययादपिवाचकत्वरूपप्राधान्येऽवग्रहनिर्देशतुयोनकुस्थलेप्रकृतेतुसमोयोगकत्वान्नोकचः प्रसंगदू-
निनात्यर्थात् ननुनलोपोनञदूत्यत्राश्रिनिन्यासेऽकब्राह्मणदूत्यत्रदोषदानसाहचर्येणाभिप्रेतमिनिचेदुच्यते उपसर्गस्यायतावित्यत्रभा
ष्येणोपसर्गविषयेऽकचोऽनभिधानात् नत्रहि ऽप्रयत्नावित्युपसर्गविशेषणारेफस्यवा ऽप्राप्तेपरेः प्रतिषेधः अन्येप्रतेरपूर्वविधिरित्युक्तम् अ
थकचू उपसर्गेस्यान्नदापरिवदकच्यपिनिषेध ऽप्रावश्यकदूनितदनुक्त्वाऽनभिधानमावश्यकमित्याहुः निरसः ऽप्रत्नेनिर्यदूनि ऽप्रनीनि ऽप्रती
निवास्तुदूनिकेचित्॥ ऽप्रयंविचारः ऽप्राप्ते ऽप्रमंचनीत्याङ्दूत्यत्राकारपरत्वादापत्तिः अलोपग्रहणेतुएकादेशग्रहनरूपलोपसत्त्वेननापत्ति
र्द्वितीयेपि ऽअदूत्यस्यानुकरणेप्रकृति वदनुकरणेनेति पक्षे ऽअदूत्यत्र ऽपदान्ताकारादनोगुणेदूनिपररूपे ऽआदेशः स्यात् ऽअलो
पग्रहणेनूक्तरीत्यादेशदूनिनदोष दूनिचेन्न ऽअतीत्युक्तौ ऽआदिःत्यत्रदोषनादवस्थ्यात् ऽअतः पक्षद्वयंतुसर्वत्रएवेत्याहुः॥ नांचेः रूढस्येति ननुप्राचीनंदूनिविशिष्टरूढत्वस्यादृष्टत्वेनवक्तुमशक्यत्वात्योगिकेनलोपानापत्तिः पूजायाःगम्यमानत्वादिनिवाच्यम् प्राचोक्तंपदंक
चित् पूजयोपादीयते कचिन्निंद्यंचलोपयुक्तः प्रयोगः पूजायांतुनकारसहितएवेतिकेचित् ऽअपास्तमिति वस्तुतउत्तरीत्यैवनकारस्य राम
वश्यकत्वेनात्रनियमगौरवेणचतदयुक्तमेवेतिभाति एतेनांचुगत्वचिपूजायामितिपक्षेदूदित्वादेवनलोपाभावेननांचेरितिसूत्रमेव १२३
व्यर्थमित्यपास्तम् पूजागम्यत्वेपिनलोपापत्तेः ऽअंचुपूजिकुंचामित्यत्रेकारकरणादचिदूत्यस्य ऽअग्रहणापत्तेश्चउकारादूरोनमस्कृ

हणेऽचिदूत्येकेदूत्य स्याप्याप्तेः तत्राकारंतकृत्वाद्ध्नुवंधकत्वादग्रहणमिनिचेदूगोरवमेवेतिदिक्॥ओपधचेति कुच्यादित्यत्र प्राप्त
तत्वंतत्रनोपधप्रयोजनंकुच्यादिति तत्रकुचिदूतीदित्यठनेनापिसिद्धमितिकुंचेतिपाठोव्यर्थः स्यादतोयंनओपधः कथंतर्हिवुत्वमाशीर्लिंनन
र्हिनतू भाष्यात्कुत्वविषयेऽनुस्वारपरसवर्णत्वयोःसिद्धत्वमेवप्रतिपाद्यताम्॥आशीर्लिंडि कुंच्यादित्येवरूपमस्त्विनिचेत् चिंत्यमेत
तू प्रातवदिति ननुप्रक्तप्रत्ययांताएवनिपात्यंतांकिमनेनगुरुभूतेनेतिवाच्यम्॥प्रक्तप्रत्ययस्यप्रकरणा पठितत्वाभावात्तू पूरणगुणेनि
निषेधार्थमपिप्रातवदित्यनि देशस्यावश्यकत्वाच्चेत्याहुः॥प्रक्तसंप्रनुवादकमिनि वस्तुतस्तव्द्रूयमाणा सत्प्रत्तिपक्षत्वर्थेनेनचंद्रयनेः
क्विपिचंद्रमित्यत्रनदीर्घः णिलोपस्यतुनस्थानिवत्वंदीर्घविधौनत्निषेधात् टिलोपःस्यादितिमनेऽदोषेणकथंतदुपरिव्याख्यानेननिर्वाह
दूतिदोषादतः एतद्दूचनेननिर्वाहादितिचेन्न दूदमपूर्ववचनंनकिंतुह्रयदूत्यस्यछ्रादेशस्थानिवन्मूलकः ह्रेणकारंघटकत्वमारोप्य
ने दूत्यारोपमूलकोवातत्रायेऽनेकांतवादिनामुपरिनदोषः॥अन्येतुस्वावयवावयविनिस्वघटकत्वमारोप्यते दूतिनस्त्रावयवत्वस्यैवाभा
वेनतदवयविनिनदघटकत्वस्यारोपेपिनमण्डकत्वव्याख्यानाश्रयस्यावश्यकत्वमितिनविरोधदूतियत्किंचिदेतनू॥अत्रेदंतत्वंनोपधा
यादूत्युपधापदाभावेप्रकृतेकृतेनुमिदीर्घस्यचारितार्थ्यसंभवातू तत्रकोंडित्यन्यायेनदीर्घेणनुमोवाधापत्तिः तत्सत्वेऽनुनासिकाप्रत्वाद्धाधेपु
नरुत्सर्गप्रवृत्तिर्भवतीतिनदोषदूतिसुधियःकेचित्वनुपदमोपदेशिकात्वंतस्यभार्थमनुप्यपिहलंत्यमितिसंस्कारानंतरमनुनासिकादेशत्वस

मस्त्येवेति ॰प्रपितुउपसंख्यानंनापूर्वमित्याहुः नलोपिनदूति॰ यथाभुक्तेप्राङ्ब्राह्मणात्त्रोगितदूतिङीवापतिः उभेलक्ष्यानुदूति वस्तुतस्तु
उभशब्दस्यहित्वावच्छिन्नवोधकत्वादुद्देश्यतावच्छेदकहित्वरूपमेकमेवेतिनवाक्यभेदः किंचविधेयतावच्छेदकभेदेनवाक्यभेदेपिउद्देश्य
तावच्छेदकभेदेवाक्यभेदएवनयथाघटपटौस्तदूति ॰अत्रननुगर्गादूत्यत्रश्रुतनिष्ठत्वनिष्ठत्वनिष्ठत्तिविधेयाधारत्वत्वनिष्ठत्तिपूर्व
कत्वत्वप्रंकाररकेच्छाधादंडनपदार्थत्वात् एवंचनिष्ठत्तेरेकत्वेपिविधेयतावच्छेदकंयत्तत्वम् तथाचवाक्यभेदादेववाक्यभेदोननुवि
धेयतावच्छेदकभेदादितिस्वीकारेणप्रकृतेविधेयतायाश्चभेदेनादोषात् यद्वास्वत्वंनविधेयतावच्छेदकमानंत्यप्रसंगात् ॰अपिनुस्वस्वनि
नुगतरूपेणेतिनविधेयतावच्छेदकंमिलेत् नचश्रुतनिष्ठत्तिर्गर्गेषुनास्तीतिबाध्यम् एकदेशद्वारासंत्वादित्यलम् ॰असतीतिप्रयोजनाभावेस
त्यशब्दार्थप्रयोजनकथनस्योपहासपरत्वादितिभावः॥ ॰अन्तरंगत्वादिति॰ वस्तुतोवोभवतूत्यत्राभ्यस्तस्वरानापत्तेर्ह्यायनसूत्रविषय
कमेव ॰अन्यथा॰अंतरंगत्वादयोदेशेंतदाशयएवाभावेननद्विचारासंगतिः एवंचांतरंगत्वादित्ययुक्तमेवेतिबोध्यम् किंचेत्थंयुक्तमेवः ॰अज
सुरित्यत्रजुसभ्यारिणार्थ्येनसामर्थ्यभावात् सामर्थ्यमूलकएव प्रश्नेः नत्रापिश्रवभ्यस्तसंज्ञायपेक्षयाबहिरंगत्वादितिःस्यादेवनिसामर्थ्ये रामः
सूपपादमिति॥ केचित्तु॰दोषदूति॰ वस्तुतएर्त्सन्नित्यत्रैकादेशेपरादिवत्वेनसत्वेप्यभ्यस्तत्वाभावः नचैकदेशविकृतन्यायेननत्वंनस्यफल्गा १२५
भावेनानाश्रयणात् ॰अन्तएवस्थानिवत्सूत्रेदमामुपन्यस्येकदेशविकृतस्येतिवक्तव्यमित्युक्तम् तत्रवक्तव्यंभवतीत्येवफलमुक्तंस्यात्

सिद्धिरुपमुक्तभाष्ये नदाश्रयणेवाऽद्विविकारेनदप्रवृत्तिरेवेति अत्राभ्यस्तत्वाभावादेवनदोषः एवंचसमासानाश्रयणेपिनक्षति अभ्यस्तादिविहि
नवारणंत्वयुक्तमेवजुहुवतुरित्यत्राभ्यस्तत्वानापत्तेःसहचर्यमपिपूर्वमुक्तमित्यलम् केचित्तुदेवदत्तादयोमज्ञनामानिस्वीकारप्रयोजकमर्थाप्र
तिरित्युभेयग्रहणमित्याहुः॥चिन्त्यमिति केचित्तुबहुव्रीहिफलत्वेनमानम् स्वमितिभाष्योदाहरणेनअपवादत्वयुक्तमेवअन्यथारज्जुसर्प्व
मित्यत्रैवषत्वापत्तेःनचकथमुपयट्कामन्नीत्यत्रषत्वंबहुव्रीह्यसिधेयापेक्षावधित्वस्यसजोनिरूपदलक्षणस्वप्राप्तुपसर्गोपलक्षणस्यचा
श्रयणेनादोषादित्याहुः॥नन्निषेधादिति ननुपदचरमावयवविधायकादिरिक्तस्यग्रहणादत्राप्रवृत्तिरेवस्यात् नपदांतेतिसूत्रेणेवरविरोध
स्थितिचेन्नलोपसमाननिमित्तकपदचरमावयवविधायकादिरिक्तस्यतत्रविवक्षणमित्याशयात् ननुकौलुप्तमित्येवदोषदूतिवाच्यं पिपठिष
तेः किंपूनिमित्तकाल्लोपस्यकौलुप्तत्वाभावात् तस्यासार्वत्रिकत्वाच्चपदसंज्ञानिमित्तकप्रत्ययनिमित्तकाभावादेर्विषयत्वस्यवापरि
स्कारेणादोषात् तस्मिन्प्रत्ययेपरेलोपः तस्मिन्प्रत्ययेपरएवकार्य्यकर्त्तव्येऽन्यार्थयानदोषः नहितन्निमित्तकलोपान्निरिक्तलोपेनस्थानिव
दित्यर्थोवा तेनपटयतेः पडित्यत्रजनयतेः जनूत्तोजानदूतिलोपेनजज्ञानदूति अत्रश्नुत्वसिद्धेःप्रत्ययनिषेधाप्रवृत्तेर्लोपस्यस्थानि
वत्वात्तदापत्तिरित्याशयेनाह प्रत्ययमाणप्रत्ययनिमित्तकपदचरमावयवादिरिक्तदूतिवादिवेशनीयदूतिसुधियः॥ ॥नुमस्थानिकदूतिः शरीतिप्रत्याह
रग्रहणमात्रमानंतद्भावेकेवलानुस्वारोपलक्षणार्थमेवनुम् ग्रहणमावश्यकंशरग्रहणेतुकेवलानुस्वारस्यतन्मघटकत्वेनग्रहणेसिद्धेनु

मूग्रहणंसामर्थ्यात् तत्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थंनुमभ्युद्धुत्तनगद्धत्ति विसर्गसहचर्येण प्रयोगवाहस्यैवग्रहणात् नुमस्थानिकानुस्वारएवपर्यवसन्नइतिवोध्यम्॥ नडिंनि नन्वत्रसंयोगादिलोपेनस्यासिद्धत्वेनपुनः संयोगान्तलोपस्यप्राप्तिरेवेतिचेन्न नक्रकौडिन्यन्यायस्यत्रिपार्श्वीस्वीकारेणाश्रयणात् एतन्मूलकमेवयंप्रत्यपवादत्वेनस्यासिद्धत्वेनदुत्युक्तम् इदमेवत्रिपार्श्वन्यायप्रदर्शनेमूर्द्धाभिषिक्तोदाहरणमित्यलम्॥ षत्वस्यासिद्धेत्ति प्रत्यषष्ठोः कइत्यापत्तिः नहिनत्रिमित्तलोपानिरूपनिवेशनीयमित्यपिलाघवमिति पडित्यत्रनुनोषः श्रूयमाणनडिनेति निमित्तत्वादिनिदिक् विस्तरइति ननुमधुश्चेतनीतिमधिगतिकथमित्तिचेदयंसोपधत्वेनसंयोगादिलोपेदुष्टसिद्धिरितिकेचित् दिधगीति ननुदिदहिनिउपदेशाभावाश्रयणं नापिदहित्युत्तरखंडसोपदेशत्वम् आगंतूनामंतेनिवेशइतिनस्यतत्त्वाभावात् नचस्थानिवत्त्वेनविशिष्टत्वं स्थानेदिहित्वानंगीकारात् किंचस्थानिवत्त्वेनोपदेशोग्रहीतुमशक्यः नचमवतदुत्यत्रादुपदेशत्ववदत्रस्थानिवत्त्वेननत्वंस्वादेवतत्रप्रत्ययस्यैनिमित्तत्वेनाश्रयणात् अदुपदेशप्रत्ययकालिकोग्राह्यइति तत्रस्थानिवत्त्वेननदाश्रयणेपि प्रत्रकस्यापिनिमित्तत्वेनाश्रयणात् उपदेशप्रत्ययकालिकस्यस्थानिवत्त्वेनोपदेशस्यग्रहीतुमशक्यत्वेनहलंत्यमित्यत्रैवस्वभावसिद्धोपदेशस्यग्रहीतुमशक्यत्वादुपदेशत्वाभावात् इत्स्यादावेवमर्थमिदमिति चिंत्यमिति एवंचदिधइतिजैमिनीयोक्तमेवयुक्तमितिसुधियः॥ वसोःवसुसादेशेनेति नचैवमपिवस्वित्यत्रसम्मेदुत्यस्यैवग्रहणंस्यादिति वाच्यम् सामान्यग्रहणेनेकानुबंधस्यधातोरपीतिज्ञापनार्थमिति सकलेष्टसिद्धिरित्याशयात् एतेनवेस्थानि

वत्वेनैवागित्त्वेलब्धेऽकारानुबंधवसोःसामान्यग्रहणार्थमविष्यतीतिभाष्यारूढमधिकसकारानुबंध नोत् संजनंव्यर्थमित्यपास्तम् प्रत्ययाव
त्ययोः प्रत्ययस्यागकारादिकेचित् उकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापिग्रहणम् अग्निनाएकांतत्वादेकस्यापस्थितत्वादन्यस्यैवप्रत्ययस्यैवग्रहणमि
चित्याच्च धातोरग्रहणंपरिभाषाविनापिज्ञानमिति अपिकेचिदाहुः नचैवंस्त्रंसदित्यादिसाहचर्यान्नत्रसूत्रेधातोर्ग्रहणापत्तिः अत्रवसोरिति प्रत्य
यस्यैवग्रहणान्नत्रापिनस्यैवग्रहणंचित्यात् सांतेतिविशेषणाच्च नहिधातोर्विशेषणेफलमस्ति सर्वत्रसांतस्यैवसत्वेनाव्यभिचारादिति दि
क् परेतिवत्सेकेत्यस्यापिप्रतिपदोक्तत्वमितिचेत् सदृत्यवस्थायामेत्वलोपाभ्यामेवप्रतिपदोक्तत्वात् संप्रसारणेनाधदृत्यन्यत्र-
विस्तरः॥ पुंसो वस्तुतदिति गौरवादेतदुक्तमुक्तं भवति॥ अदसःप्रसिद्धिरिति नचैतन्न्यायेनसिद्धिः इत्यादिसिद्ध्येत्तदादिविषयेत्तदप्र
वृत्तिस्वीकारात् ननु अनेनत्यग्रहणात्प्रत्याख्यानेदमेवेतिनियमेप्रकृतेऽहंयदिस्यात् दकाराभावेनसनियमोऽसंगतःस्यादेतन्नसामर्थ्यादत्व
नप्रवर्तनेनदृत्यदोषः किंचपरत्वान्नत्वेसकृतगतिन्यायेनत्यदाद्यत्वमितिसुवचमेवेतिचेन्न तत्प्रत्याख्यानपक्षमादायेतन्नग्रंथप्रवृत्तेः वस्तु
नस्त्यदादीनामदृत्यत्रविभक्तीतिविषयसप्तमीविहितविशेषणादिगौरवात् सेवचिन्त्यमित्युक्तत्वात् एवंचसकारस्यात्वेपररूपेओद्देशेटि
लोपदृतिन्यायेनपुनरत्वाप्रवृत्त्याऽदोषात् नचपररूपात् पूर्वमेवांतरंगत्वात्लोपेऽसकावित्यत्रटापिओडःस्यात्यापत्तिः ओकारविभक्तित्वा
दितिवाच्यं द्वित्वचनोकारविभक्तेरौङितिसंज्ञास्वीकारात् प्रत्ययस्यादितिदृत्यापत्तिरितिचेत् द्वित्वसामर्थ्यात्पररूपानंतरमेवटिलोपस्यवक्तव्य

त्वात् ॥अन्यथासेरेहिनेववदेवं चेदंचिन्त्यमित्याहुः॥ननुने ननुमुग्रहणंमास्तुदूतिचेन्न॰ पंचानाममुनेत्यत्रनाभावेकृतेनलोप्रस्यान्यथासिद्धत्वनिषेधा
पत्याऽर्थान्तरत्वेनामेर्धावर्णमितिस्वरापत्तेः नेकृतेव्यवहितनसैवासिद्धत्वनिषेधदूतिनदोषदूतिचेदत्रने ६ दूत्यस्यविषयसप्तम्यत्वेनोपस्थेषिकस
त्यभावेनतत्रसिन्निनिपरिभाषाया॰ ॥अप्रकृत्याव्यवहितत्वाच्छस्यलब्धुंशक्यत्वादिनिदिक्॥दूतिहलन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ पक्षेदूति पदस्यादिरि
तिपक्षेनुगनिकारकेनिकृदंनेनसमासेपदत्वाभावेननिषेधोनेतिवक्तव्यम् ॥ननुत्रः पंचमीसमासेनहुसेनावित्यत्रनिषेधालापत्तिरितिवोध्यम्॥॥अप्र
षे॰ व्याख्यानादिति॰ सानुबंधकपरिभाषायाउभयोः सत्वेशस्त्रीयग्रहणमत्रमुलौकिकएवसंभवतीतिभावः नचप्रत्ययाप्रत्ययोरितिन्यायेनदो
षः तदभावात् ॥अड्डिरितिनिर्देशाच्चेत्याहुः॥दूतिहलन्ताःस्त्रीलिङ्गाः॥उत्तरपदत्वेननुकार्यित्वनिवेशेफलसत्वेपिप्रमाणाभावदूतिचेत् पदा
दिविधाविनिपर्युदासएवावेहि॰ तथाहिपूर्वकाला व्यवहितकालदृत्तिर्हिपदादिविधिर्यथासेचदूति॥सकारस्यपूर्वकालाव्यवहि
तकालदृत्तित्वं एवंचतत्साहचर्य्यात्पूर्वकालाव्यवहितकालदृत्तिरुपपदांतकार्यएव॰ तथाचकार्यित्वनिवेशोऽर्थात्फलितः यद्वा॰त्वाभावदृत्तित्वे
नसाहचर्य्येयथासदृत्यत्रप्रागभावदृत्तित्वंतथाचध्वंसदृत्तित्वंपदांतकार्यएवेतिनपदव्यवहायेपीत्येतद्विषयेप्रवृत्तिः॥ ॥अभावस्वप्रतियोगित्वे रामः
नवासादृश्यमितिनकाषः नचपदादिविधिर्नीत्यादीनत्वविधौपूर्वस्याभावेनपूर्वकालाव्यवहितकालदृत्तित्वंवाधित्वमितिवाच्यम् उ १२६
त्तरपदका॰ कार्यपदादिविधेस्तथात्वेनारोपात् ननुपदप्रयुक्तकार्यंउत्तरपदीयेकर्तव्येपूर्वपदीयपदत्वस्यापिनिषेधादितिचेन्न॰ उत्तरपदी

येनेतिनिवेशेनोत्तरपदसंबंधिनिकार्येदूतिनिवेशेनवादोषात्॥ अत्रत्यकार्यित्वादिफलमुकंडमुदूसत्रे अनभिधानमिति अभिधानहि
गतिकारकेतिसुवुत्पत्तेः प्राक्समासेऽपदत्वादनिष्टःस्यादितिभावः नसलिखितदूति ननुमधुशब्दात् यजंताद्धुवचनेजसि त्रेलुकि
ह्रस्वस्यगुणेभवंति तत्रपूर्वपदत्वादेष्टः पदांताद्वितिदुर्वारंनवानेननिषेधः उत्तरपदत्वाभावात् एतत्प्रत्याख्यानेतुपजादेस्तदनासस्थाने
पूर्वस्य॥पदत्वनिषेधेनादोषादितिचेन्न उत्तरशब्देनउत्तरपदंनलभ्यतेकिंतुदूतिचरमवर्ति तथाचप्रकृतेनिषेधसौलभ्यमितिबोध्यम्
युक्तंचैतत् अन्यथाप्रत्याख्यानेऽस्मादेवाचारक्विपिशपिमधवतिशंभवतीत्यत्रगुणेकृतेपूर्वरूपापत्तिः अत्रसर्वनामस्थानाभावेन
तस्यनिषेद्धुमशक्यत्वात् मन्मनेदूतिचरमएवसदूतिनिषेधःस्पष्टएवेतिदिक् संबंध्यनदूति ननुतत्संबंधिएनौरित्यत्रचारि
त्तार्थ्यात् सामर्थ्यात्तु लुकालुपेपिदूत्यसंगतमितिचेन्न प्राचीनानुरोधित्वात् तस्यस्वमतेह्येकवचनएवेतिबोध्यम् दूदमत्रतत्व
म् एनोनवक्तव्यः नचतत्रन्यायेनत्यदाद्यत्वबाधः त्यदादिविषयेऽप्रत्ययेरुक्तत्वात् यदिसोपिनदोषावहः एनदेवकर्तव्यदूतिशंकितेऽपरेयद्येनत्क्रियतेतर्हियेनोपिनकार्यदूतिनदुपर्युपहासपरत्वात्तत्सार्थक्यादितिसुधियः॥ननुउपसर्जनेनुकारस्य
रित्तार्थ्यमनःसामर्थ्याभावदूत्यत्तआह अनयोरिति॥ अहनूनिषेधेनापीति अपिनातक्रत्यायः ननुनिषेधविषयेचारितार्थ्यात् तत्क्रत्याश्रयमदृष्ट
दूतिचेन्न ब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांनगौरित्तत्रकौंडिन्यायेनत्रबाधदर्शनात् नचवाक्यद्वयकार्यैवाक्यत्रयकरणेतात्पर्यंनुशोभते अत्रकिंगम

कमिनिवाच्यम् ब्राह्मणेभ्योगोडेभ्योदधित्रक्रंश्मश्रुमलंवदत्यत्रवाक्यदर्शनात् ॥प्राचीनग्रामानहस्वाग्राम्यानेवर्हिणस्तेन्ययोपा
दूत्यत्रचदर्शनात् ननुनडि·दूतिनिषेधंपर्यालोच्यनलोपदूत्यस्यसंकोचेप्राप्तिरपिदुर्लभेतिचेन्न संकोचस्यवाक्यार्थकालिकत्वेनवाक्यार्थात्पू
र्वमेवचव्याप्यव्यापकज्ञानसत्त्वेनपूर्ववृणाखस्येतद्बाधकज्ञानादेतद्विषयसंकोचसुलभतयादोषात् निषेधशास्त्रस्यचप्रतियोग्यपेक्षत्वेनपूर्वत
त्संकोचाभावात्तत् नन्वाहयजेः क्विपि॥ग्रहदूत्यत्रनान्तत्वाभावात्कथंनान्तग्रानिपदिकत्वमहन्शब्दस्यदूतिवाच्यम् पदान्ताँहनूशब्दस्यसर्वत्र-
नान्तस्यैवसत्त्वेनतत्सनद्याप्यनायाःसोलभ्यादितिदिक्विभावयंस्तुसुधियः॥ऊर्गिति·दूयमूनीतिवैदिकप्रयोगात् ॥अस्यस्त्रीलिंगत्वेनपुंनपुं
सकयोरेवेतिनप्रमाणमितिक्षिवञ्चकर्नैरि वहूजीति ननु॥ग्रनदूत्येवकृत्वातस्यैवानुदात्तासिद्धेप्रत्याहारग्रहणंव्यर्थमितिचेन्न॥पक्षस्यैवेदंयमप
राक्तदूतिनत्वम् ॥ग्रचदूत्यनुरुष्यदूक्तदूतिनकार्यमितिनुन ॥ग्रोडश्यामित्यारंभेणसन्निपात्तेनपरत्वेन॥ग्रोड्भ्यस्त्रोःसुग्रदोषोपिसमुच्चयेकव
चनेकारंभेपिनुमाषनाशनिदिक्॥षाराभासिकदूति· ॥ग्रयमपपाठः॥ठनिषएमासिकदूत्यपेक्षितत्वात्तु नुम्नेति·वस्तुनःसर्वनामस्थानत्वमेवनन
पुंसकत्वादितिचिन्त्यम् ॥ग्रन्येनि॥समासे॥भूतशब्दस्यपंचशत्तपरत्वमेवमक्षिशब्दस्यविंशतिपरत्वम् ॥ग्रन्यथाभूतादेःपंचाशत्सहस्रेत्यत्रनत्वेन
चत्वादेशसंख्यात्वस्यैवापत्तेः॥ग्राच्छी·परोयःशतेति·दूदमेवयुक्तम् ग्रन्यथाशतभिन्नावयवेत्यपिशतकारेसमुदायावयवेनशतायाप
तिरेवस्यादितिशतभिन्नावयवोर्थवानग्राह्यदूत्युक्तेगौरवंस्यात्॥ पूर्वोक्तनत्वेनतस्यैवतत्रार्थवत्वेनत्रैवग्रहणेन्यत्रनुनेतिकल्पनंचेति॥नचाव

न्मनेऽपवर्गाभावः पक्षेनदोषायःशनेतिव्याख्यानेनादोषात्। उक्तगौरवेणास्याकिंचित्करत्वात्। इत्याहुरिति उक्तभाष्यद्वयविरोधःग्रंथपरिहार्यइतिचिन्त्यम्। अन्यत्तुछदिषःप्राक्तनित्वंक्तेणेत्वेवप्रसिद्धमितिछदिरुपधीत्यस्यप्रतिपदविधित्वेपिचर्मणिनदप्रसिद्धेः प्रतिपदविधित्वाभावाच्चर्मणोनित्यस्त्रीलिंगत्वात्प्राप्तौपूर्वविप्रतिषेधारंभइत्येकेऽत्रपरिहरन्ति। अन्यत्रशीघ्रोपस्थितिकत्वान्नित्यविहितैकत्वप्रभृतिभिः कपोवाधसंभवेपिनस्त्रीविधकपूर्विधेरप्रवृत्तिपक्षेऽर्द्धजानुरित्यत्रपाक्षिककपोनिष्ठस्यापत्तोभाष्यतात्पर्यान्नसः क्रीतनुष्ठौहिभेतिपाक्षिकोनुरित्याहुः। अपरेतुलोहितान्मणावित्यनेनपुंसिचारित्रार्थेनस्त्रियांप्रतिपदिधानमात्रालिंगबोधकप्रत्ययश्रवणेप्राप्तेक्रियमाणस्त्रीलोहितालिंगबाधनंवेति नद्यार्तिकनदिरुद्धोक्तभाष्यद्वयेप्येकदेश्युक्तित्वंकल्पयतः तुल्यन्यायात् प्रकृतेप्राप्तस्यापिदीर्घस्याकृतव्यूहपरिभाषयानुम् अकारनिष्ठोपधात्वस्यविनाशोन्मुखत्वेनदीर्घाप्रवृत्तेः स्वर्णात्येकमेवेत्याहुः इतिनपुंसकलिंगाः॥ स्वरादि अप्राप्तेनिपननुचादय अप्युदात्ताइत्येवंपाठेनतत्रनदोषः ननुस्वरादयोऽसत्त्वेइतिपाठेस्वरादीनामसत्त्वेएवाव्ययत्वापत्तिः अव्ययमितिमहासंज्ञयासिद्धेनेपिप्रसत्त्वेएवेष्टत्वान्नसत्त्ववाचकानांतुक्वचित्सतिगमकएवेतिनदोषइतिचेन्न तत्रचादयइतिपदद्वयकरणेननिपातप्रदेशेषुचादिपाठेनगौरवापत्तेः यदिसंज्ञाप्रदेशेषुनिपाताइत्यव्ययमित्युच्यतेतदानसिद्धेनेनसममेवस्वरादिसूत्रेनिपातग्रहणंनकार्यमितितु अत्रपक्षेलाघवं नचोपसर्गादीनामप्युदात्तानापत्तिश्चादित्वाभावादितिवाच्यम् चादिगणेएवोपसर्गादुत्तरभ्याधिरीश्वरेइत्यनपाठेनचादित्वसिद्धेः प्रादयइतिचन

कार्यमितिचेल्लाघवं नचचादीनामप्युपसर्गगत्योरप्यापत्तिरुणादिग्रहणस्यनियमार्थत्वात् नचकर्मप्रवचनीयेष्वपिउपसर्गगत्योरप्यापत्तिरुपसर्गा
दीनांगणेपाठत्वेननिपातत्वात् कर्मप्रवचनीयत्वाप्राप्त्यापिसमावेशादूत्यिवाच्यम् कर्मप्रवचनीयादूत्यत्रकर्मप्रवचनीयाएवेतिपठित्वागत्यादिबाध
सिद्धेः अन्ययोगव्यवच्छेदोहि एवकारेणस्वघटितपदत्यागे एवनिवेशेचकिंलाघवमितिचेदेकंपदंकार्यमितिविशेषः दृढमत्रतत्वं स्वरादयो-
व्ययमित्येवसूत्र्यंतांचादयोपिनत्रैवपाठ्याः चादीप्रादयएवउपसर्गादूत्येवकारेणोपसर्गादिबाधश्चादीनांचादयआद्युदात्तादूत्येवचपाठ्यम्
सत्वदूतिपठित्वाचादीनांपाठः कार्यः नत्रकर्तव्यंवा नथाचादयोऽसत्वेदूतिप्रादीश्चरान्निपातादूतिस्वरादिनिपातमित्यत्रनिपातादूतिचनकार्यमि
ति· एतत्यक्षेपिपातपदमनुक्तमपिलाघवं निपातएकाचदूत्यादिषुचादयदूतिपाठेचगौरवेपिसत्पदाकरणात् मात्रालाघवंस्यान्निश्चयिनमेव·
नचसंज्ञाकृतलाघवंतदनाश्रयंणस्योक्तत्वात् ननुस्वरादिषुचादिपाठेस्वरादेराकृतिगणत्वात् अनिरिक्ताव्ययानामसंभवेपाठेनेषांचादित्वस्या-
प्यापत्त्याद्युदात्तापत्तिरित्यनेन आकृतिगणोऽन्त्येएवपाठ्यदूत्यत्रविनिगमकाभावेनचादितः पूर्वमेवतेषांपाठेनादोषादितिप्रक्रियायांचात्तुर्यवर्णोप
रममधुरदूतिमात्तार्थंतन्त्रोक्त्यविचारयंतनुसुधियः॥सत्ववाचकत्वदूति॰॥स्वरादिषुसत्ववाचकत्वेप्यव्ययत्वस्वीकारादितिचिंत्यमिदंसाठकसु-
चिंत्यः गमकेएवतत्तत्स्वीकारात् वामिति यद्यपिविसर्गस्यान्तार्थेननसादृश्यंतथापिप्रकृत्यर्थेनतावम्॥ननदर्थेति॰यद्यप्येकस्यैवहिरुक्तिर्नदर्थेन्त
नथाप्येकनञ्छब्दस्यप्रकृतिपरत्वेनैकस्यप्रत्ययपरत्वेननदसंभवः नचनञ्निपातोदित्यत्रनदित्यस्यनस्यादित्यर्थकेनप्रथमंनचिदित्यनेनसा

मानाधिकरण्याभावाद्दुर्लभः परिनिष्ठितविभक्त्यासमासेनादोषात् नहि द्वंद्वसूत्रेणैषदुच्यस्यानुवृत्तिर्येनप्रथमान्तानामेवसमासविधिः
अत्रकेचित् यद्विभक्तिसमानानुपूर्वीकत्वंनहिभक्तिसमानार्थकत्वमेव प्रत्यासत्त्येतिक्तमित्यादीनांपाठंविनाऽव्ययत्वानुपपत्तिरित्याहुः॥ साधी
यदुक्तिः प्रश्नश्चसाधीयदुक्तीभाष्यात्॥ सर्वैति॰ अत्रविभक्तिपदंस्त्रीत्वेपर्यवसन्नंप्रत्येकमेकवचनादाविनिभावः द्वितीयैवेति॰ द्वितीयायाः कर्मत्वमे
वार्थेनात्यर्थादीपेक्ष्यत्वम्॰ त्रयाणामिति॰ अन्यथाकपिंजलाधिकरणन्यायेनायमेकः दूमेत्रयइत्यपेक्षाबुद्धिरेवचनुष्टयनिकाः प्रथमोपस्थि
तत्वावच्छिन्नबोधनेनैववहुवचनसार्थक्यंनहीत्यर्थस्यष्टमेव अत्रेदंतत्वम्॰ सर्वेविभक्त्येकवचनत्वंगीकारेगंगादिनयेनैकः सर्वेविभक्ते
कवचनापत्तिर्नहित्थाचानुभवः॥ तस्मादेकैवविभक्तिरत्रस्वस्थितः दूत्यत्रसप्तम्येवस्वर्गतदूत्यादौपंचम्येवर्णवंचानुप् दूत्यादौहिप्र
त्याहारश्चरितार्थः तत्रतत्रसप्तमीपंचम्यादेर्लुगर्थत्वात् त्वदुक्तासर्वेविभक्तित्वमयुक्तम् उक्तयुक्तेः नचयेषामपादानादित्वोक्तिस्तेषा
नुसर्वैकवचनापत्तिरितिवाच्यम् अर्थेप्रथमेत्येववक्तव्येप्रातिपदिकग्रहणात् प्रथमेवेत्यदोषात् कर्मादियोग्येत्यर्थस्तुनप्रातिपदिकप.
दवैयर्थ्योपत्तेः किंचपचतिकल्यमित्यादौसदुवीरः विशिष्टकर्तृत्वस्यकेनाप्यनुक्तत्वात्॥ कृत्ये॰संज्ञायाम्प्रतीति॰ अतएवतेभ्यएषामि
त्यादिसिद्धिः आद्येयेनविधिस्तदंतसंज्ञाप्रतिपदाद्यत्वस्यासिद्धत्वाद्यत्यांदंतत्वापत्तिः अन्त्येगुरुसंज्ञाप्रतिर्दीर्घस्यासिद्धत्वात्तस्याप्यप्य.
नापत्तिः वस्तुतःअव्ययीभावश्चेत्यत्रसामर्थ्यात् महासंज्ञायास्त्यागेपिएतद्विषयेमहासंज्ञायास्त्यागेमानाभावइतिसुधियः॥ अर्थभावइति।

॥ नन्वस्यवस्तुनः कल्पनानवैलक्षण्यम् ॥ प्रत्तएवध्वननपरत्वेनतदर्थलापनंकुर्वंतीतिकेचिदितिचेन्न ॥ प्रयंभावः कल्पेसमानाधिकरण्य
संवधेनलिंगान्वयित्वंविशिष्टस्यनकेवलस्येत्यायः द्वितीयेकेवलस्यापिनेत्याक्षेपात् ननुतथापिवस्तुनोग्रंथेनातएवेत्यसंगतंतत्प्रत्याख्यान
रीतेरभावादितिचेन्न सर्वनामसंज्ञासाहचर्येणास्याप्यन्यार्थत्वेनप्रत्याख्यानेनादोषात् प्रधानन्यायोपन्यासस्तुचिन्त्यः हृद्योपूनेत्यादिगमके
एवनत्वत्रहनेरितिदिक् उच्चैराविति ॥ प्रकारोवासुदेवस्यादोप्रत्ययःपरादित्वेनसुपूत्वेएवमिदमूशब्दान्भ्यामितिद्वितीयमपिनचसमासेउप
सर्जनत्वमेवेतिवाच्यम् कुगतिसमासेउभयपदार्थप्राधान्यात् उच्चैरभ्यामित्यादावदोषात् ननुप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैवात्रलुकनप्राप्ते
नीतिकथमनभिधानमितिचेन्न ॥ प्रत्येस्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतिनिषेधादितिकश्चित् प्रत्येकमेवेति स्वरेविशेषादितिशिष्टम् ॥ हयग्रीवपदा
भोजहूहूकारुण्यमूर्तये ॥ मग्राशेखरचंद्रस्यरुचिरावरचन्द्रिका ? चन्द्रिकायाःप्रव्ययानिसमाप्तम् ॥ ॥श्री॥ ॥ ॥ ॥
महाशब्दसमुदायस्यनिषेधेपिप्रवयवाद्दापूस्यादितिवाच्यं ॥ प्रमहत्यूर्वयहणवैय्यर्थापत्तेः नच ॥ समुदायनिषेधेऽवयवादनुत्पत्तेः नच कुभूकारेपोप्याप
यणादेवेतिनत्फलमितिवाच्यं स्त्रीवाचकेभ्यइत्यर्थसमुदायादवयवाच्चप्राप्तोदक्षप्रचलनन्यायेनावयवादनुत्पत्तेः नच कुभूकारेपोप्याप
द्येनेतिभाष्यविरोधः एतंन्यायेनोऽवयवादनुत्पत्तेरितिवाच्यं स्त्रीप्रत्ययांतादित्यर्थस्यैवसिद्धांतत्वात् परंतुप्रनुपसर्जनाद्वकारेणनदंत
विधौमहाम्बूद्वीनिनस्यादित्यमहदिनिनिषेधः नचमहाशब्दार्थस्यस्त्रीत्वाभावः महाशब्देहूनिस्त्रीत्वविवक्षायामपिनागेशमतेकुनाप

ज्ञापकात् व्यवहितेऽपि प्रवृत्तेः ॥ अत्रेदंतत्वम् ॥ आपियः ककारदुत्युक्तेः समर्थ्याज्ज्ञापकेनवाएकवर्णव्यवधानसिद्धम् ॥ कृपियोऽकारदुत्युक्तेः
त्तुवर्णदूयम् उद्दीचांनचस्त्रीबोधकाकारस्यसाकाङ्क्षकेऽभावोवृत्तस्तत्रप्रकृतेरभावात् ॥ आमन्त्रितेऽन्ना॥ ॥ प्रस्था ॥ प्रस्थाता ॥ प्रन्था ॥ प्रन्थकेत्यादौचऊ-
पूग्रहणेदीर्घदुत्यस्यप्रत्याख्यानेऽकारस्यस्थानिवत्वेनस्त्रीबोधकत्वान्नदोषदुतिवाच्यं तद्रूपयोगाभावात्तत्प्रत्याख्येयमेवेत्याशयात् उदीचांगणौयु-
काभ्यामितिवक्तव्यमत्रानवप्रत्तिपदोक्तेः ॥ आपोन्यतरस्यामितिहस्वेऽक्ष्यादिनिवाच्यम् ॥ आर्यकेत्यत्रापिहस्ववाधित्वा ॥ प्रस्यप्रकेत्यादोषात् बहुचे
टकिकेत्यत्रहस्वाभावेन ॥ प्रस्यचारितार्थ्येनवाधनायोगदुतिवाच्यम् एवंचेदंतदुतिनानुवर्तनेनतथाचार्यकेत्यत्रस्थानिवत्वेनसिद्धेदोषात् ङ्याप्
ग्रहणेदुतिंतुप्रत्याख्यानमेव ॥ अन्येतुस्त्रियांसुच्छापिकेत्यत्रविकल्पः स्यात् सिद्धेनेतुस्त्रीबोधकेत्यर्थस्यासिद्धेतिनत्वेनपुंसकदेशस्यस्थानि
वत्वेनविशिष्टस्त्रीबोधकत्वेपिप्रवयवेऽभावान्नेत्वविकल्पः नचसमासेऽवयवगतस्त्रीत्वं नथासत्यधाप्यलीत्यत्रातिप्रसक्तनिष्ठसपुंसकत्वे
नहस्वापत्तेः वस्तुतस्तत्रकेत्यत्रस्थान्यत्रनिष्ठत्वेनात्वंदुर्लभमितिकेचित् परेत्वित्येकेत्यत्रापेऽभावेनविकल्यानापत्तिरित्याहुः ॥ अत्रफ
लभेदान्ङ्याप्प्रकृतेऽदीर्घदुतिप्रत्याख्यानासंभवदुतिनत्वम् ॥ अनुपसर्जनांत् ॥ आचारक्विबंतेनेति नचकर्तरिक्विपिअनोलोपःप्रत्ययलक्षणेन
भावादेवादोषदुतिवाच्यं गौरादिपठितान्नडुहदुत्यादिक्विबंतस्यानभिधानमित्याशयात् नचोपसर्जनत्वंस्वार्थविशिष्टार्थोत्तरबोधकत्वम् ॥ प्रत्ययो
त्पत्तदारिनिमित्तेहदुतिप्राप्तोतिस्वदुत्वेष्यतेहदुतिभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनाऽभावः ॥ देवोपसर्जनत्वाभावः प्रकृतेदुतिवाच्यम् ॥ अर्थोत्तरबोधो

नदृष्ठंयत्तत्वार्थबोधकत्वं नदृरूपोपसर्जनत्वात् वस्तुनोदृष्टपदनिवेशेनानाभाव नदोरितिसूत्रस्यभाष्यविरोधश्चेतिवोध्यम् पञ्चगवधनइतिवत्
चराजपुरुषेकार्यकालेनलोपार्थदृष्टस्यदृत्तरान पेक्षत्वस्यग्रहणेदोषश्चेतिवाच्यं नत्रयथोदृष्टेनैवनिर्वाहेदृष्टपदनिवेशाभावेनप्रत्ययपरिभाषाया
रूपमित्यर्थदृत्ति यद्दिभवत्संबोधनविधिश्चेद् सदापंक्तेरलग्नत्वास्यादतःकर्मधारयस्तयाचनदंनयद्दिधीयमानमसंज्ञांत-
मित्येवंरूपमित्यर्थः प्रत्ययविधाविति नचविशिष्यत्तनदृपेणापादानेरवग्रहणंवक्तेतिनिषेधप्रवृत्त्यनज्ञापकत्वेतिवाच्यं षिद्भोरित्यत्रेविशिष्यो
पादानानदानात्रफलमित्याशयात् नचतथापिनज्ञापकत्वेति कुम्भकारेयापादनभाष्यासंगतिरितिवाच्यम् एतद्दाष्यप्रामाण्येनदृश्यत्यस्यचिं
न्यत्वात् प्रत्ययापत्तेरिति नचपरपत्यस्त्रीदृत्यादोसंभव दृत्तिवाच्यम् प्रत्ययग्रहणादृत्यस्यवाचनिकत्वेनंनत्वस्यानेनत्वनिषेधभावात् दृत्तिनत्वं कुं
भकारेयदृति नेनुस्त्रियामितिगृह्यमाणविशेषणात् नदोषोबहुकुरुचरेत्यादौ नाप्यतिधीवरीतिफलं भूद्राचेतिज्ञापकेनसिद्धेः नचग्रहणंवेतिज्ञा
पकेनबहुकुरुचरेतिव्यावर्त्यमेवेतिवाच्यं तथापिज्ञापकतासंगतेः किंचग्रहणाचेत्यनेननत्वसूत्रेएवनदंनज्ञापकम् प्रतिधीवरीतिन्तुवक्तव्यंहो
वेतिज्ञापकात् नत्वसूत्रेनदंनेयन्तु नेनचात्रसिद्धं कुंभकारेयस्यापिनिष्कृष्येकार्थी भावाभावेदृत्यभावेनानापत्तिः नचपरमगार्ग्यायणदृतिभाष्यादस्मा
च्चनदृभावेपिदृत्तिः तथासत्यपिवृक्षप्रचलनन्यायेनसमुदायादेवोत्पत्तिः स्यात् नचफलभेदेवृक्षप्रचलनन्यायाऽप्रवृत्तिः तथैवन्यादावपिनदप्र
वृत्तेर्दोषात्फलभेदेपिनत्रप्रवृत्तिरित्यंगीकारात् किंचपरिष्कारिकार्थबलाभावेनप्राप्तिपरिकल्पाभावादवनदोषः नचमूलेनोपदंशमित्यत्रप्राप्ति

पादिकत्वार्थनियतसमभिव्याहारातिरिक्तस्यतत्रग्रहणेन ग्रर्थवत्वमेवेतिवाच्यं निपातस्यानर्थकस्येतिस्थानेऽव्ययस्येतिपरिभाषादोषात् नचभाष्य
प्रामाण्यादर्थवत्त्वं नहिनिपातसमभिव्याहारातिरिक्तेविशिष्टस्यस्त्र्यर्थवाचकत्वेनावयवस्यस्त्र्यर्थवाचकत्वाभावेनादोषात् नचैतदपिग्रारोपितंवर्त्त
ते भाष्यादिति वाच्यं तर्हिदृक्षेतिन्यायेनैवदोषदानस्यसुवचत्वात् नचावयवादुत्पन्नावपिविशिष्टस्यापिप्रकृतित्वेनोभयोर्दृङ्दोषानेतिउक्त-
न्यायेनखंडनमसंगतमितिवाच्यंघाटचकारेयेदोष नात्यर्थात् तत्रोभयदृङ्दोषात् दृतिचेन्न दृक्षेतिन्यायस्यैतद्ग्राह्यादप्रवृत्तेः नचकरोतीति
करः कुंभस्यकुरुते निरावर्तेनसमासेऽवयवादेवोत्पन्नो कुंभकारेयोगलेपतिन्तदृतिवाच्यं गतिकारकोपपदानामितिपूर्वसमासेनंतरंटापिनदेभावो
न षष्ठीशेषदृत्यस्यापिकारकत्वांगीकारात् नचसेनांनलक्षणाकारिभ्यश्चेति ण्येनवाधाङ्गेवनेङ्डीवाच्यं विशेषविहितत्वेनतद्बाधात्प्रवृत्तेः यद्वा
कुंभकारीवमनुष्यः कुंभकारीतस्यापत्यमित्यर्थेस्त्रीभ्योढगित्यस्यस्त्रीप्रत्ययांतादित्यर्थेऽवयवाङ्ङीपिग्रवयवेनिष्कृष्येकार्थीभावाङ्गनुत्पत्तौकौ
भकारेयोनसिद्ध्यति दृत्यनुपसर्जनाधिकारावेदूषणं नचस्त्रीभ्योढगित्यत्रस्त्रीवाचकादित्यर्थेनादोषदृतिवाच्यं कन्नंतस्यबहुश्रीहौदृस्त्रानाप
तिरनुपसर्जनाधिकाराभावेविशिष्टस्योपसर्जनत्वेपि ग्रवयवस्योपसर्जनत्वाभावात् यदिगृह्यस्त्रीयमुपसर्जनंतत्रगृह्यते तर्हिप्रत्याख्यानंवरमि
तिदिक् नचटिड्ढेतिसूत्रेतद्ग्रहणंकर्त्तव्यमितिवाच्यं तथासतियदितरंनेस्त्रियामितिविशेषणंतर्हिबहुकुरुचरेतिदूषणं यदिगृह्यमाणस्यतद्ग्रा
ऽऽपिशलेतिदूषणं सिद्धांतेत्वनुपसर्जनदितिगृह्यमाणविशेषणादुभयंसिध्यतीतिबोध्यम् ग्रर्थवत्त्वाभावेनेति नचानुपसर्जनाधिकाराभावेऽ

वयवस्यप्रातिपदिकत्वेनडीवुत्पत्तिः कृत्तेदानीनुत्तद्भावदूति विरोधदूतिवाच्यं तदधिकारभावेदूदृशार्थः ववंग्रहेप्रमाणाभावान्तदधिकारसत्ते
तेनेदृशार्थंवत्वज्ञापनादिति बोध्यम् निरूप्यैकार्थीभावत्वंचाप्रत्ययार्थोन्वयिनावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिमत्वं नचविशिष्टं ज्ञानान्निरूप्य
न दूतिन्यायात्केवलेप्यन्वयिनावच्छेदकावच्छिन्नदूति अत्रपर्याप्तिमत्वस्यनिवेश्यत्वात् असहायएवेति नत्वंचाप्रतिदिद्दिक्षितधर्मोव
च्छिन्नासमभिव्याहृतत्वंधर्मश्चस्ववृत्तिधर्मनिरूप्यः तेनरामदूत्यत्रनसर्वशब्दत्वस्यरामशब्दत्वनिरूपितत्वाभावान्न
चासमभिव्याहृतत्वमितिमास्तु दरिद्रेत्यत्रतत्त्वाभावान्नदोषः अंतत्वंचस्वघटकप्रागभावानधिकरणत्वमितिदूकारत्वनिरूप्यत्वंनास्तीतिवा
च्यं तदनधिकरणकत्वरूपाऽकारस्यभावदूकारस्तीतिनादृशाभावरूपेकारवृत्तिधर्मेणतदधिकरणरूपाकारवृत्तिप्रतियोगित्वस्यनिरू
पितत्वात्तदेवाश्रीयते नचतदधिकरणभिन्नत्वमिति स्वस्मिन्स्वभेदानंगीकारेणनांत्यत्वमिकारस्येतिवाच्यं पूर्वोक्तरीत्याऽप्यंतत्वस्यैनेतु
शक्यत्वादन्योऽसमभिव्याहृतत्वमिति एवंचैकदेश्युक्तित्वमावश्यकमेववस्तुतः एकस्मिन्नित्यसेकव्यक्तयाऽभिन्नदूत्यर्थः नत्वसहायेदूतिन्य
पदेशश्चविशिष्टवैशिष्ट्यंतथाचैकव्यक्तभिन्नेविशिष्टवैशिष्ट्यवत्त्वंकार्यं विशिष्टत्वंचघटकत्वघटितत्वादिरूपम् अस्याप्ययमिरित्यादौघट
कत्वादिदेशेर्थोनदनधिकरणकत्वरूपमंतत्वमिति लक्षणसमन्वयः दूयायेत्यादौचघटितत्वादिदेशेर्थोदवयवित्वमर्थोनिः दरिद्रेत्यादौनदू
घटकत्वादिदेशेपिनत्तदनधिकरणत्वरूपमिवर्णान्तत्वमायाति दूतिनानिव्याप्तिः दूरियानित्यादौनदादित्वाननिदेशेमिस्थानि वद्भावेननाद्वि

ज्ञानत्वमनेयम् । अत एवनप्रत्ययमात्रस्यतदर्थत्वम् दूत्यादीक्षितग्रंथसंगतिः नचास्यापत्यमितिविग्रहे अपूर्णदत्वावस्थायांप्रत्ययमात्र
स्यप्राप्तिपदिकत्वापत्तिरिष्टापत्तेः नचोपगवदूत्येकदेशाकारस्यापिप्रातिपदिकत्वापत्तिः वृक्षप्रचलनन्यायेनादोषात् इतिनिर्दुष्टः पंथाः नत्र
स्त्रीपुनरत्रेति नचवयोवाचिनांवैकल्पिकजातिकार्यत्वादप्रयोगेरुपहूयसिद्धं पुंयोगेवर्तेयस्यचरमदूतिवाधित्वा।पुंयोगादीन्द्रियामितिङी
षेवस्यादितिवार्तिकंनत्रकृतेपिवार्तिकेनङीषंवाधित्वाङीवेवस्यादितिगौरादिपाठः नत्सामर्थ्यान्यङ्क्षेङीषूदूतिरुपहूयसिद्धंनत्रवहूादिषु
पाठः कार्षः किंवामनोरौवेत्यनंतरंवार्तिकंकार्यंनेनसर्वत्ररुपहूयेसिद्धेगौरादिपाठः किमर्थंदूतिवाच्यम् एवंसिद्धेएवंक्रियमाणेनवैक
ल्पिकंजातिकार्यस्यानित्यत्वंबोध्यते तस्माच्चवहूादिपाठस्यअपुंयोगेचारितार्थ्यंपुंयोगेपरत्वान्ङीषेवस्यात् एवंमनोरौवेत्युक्तेः अनन्त
रंपाठेपिपुंयोगेचरितार्थ्येनापुंयोगेङीषएवस्यात् तस्माद्गौरादिपाठः वार्तिकंचेतिवहवः अनित्यत्वफलंतुवहूादिष्वजिरेत्यत्रैवङीषूप्र
त्रैवन्नूमः नरुणीसुरेत्यत्रवयोवाचकत्वाभावादप्राप्तेङीवर्थंवार्तिकंतत्रअपुंयोगेवैकल्पिकजातिकार्यत्वेनरुपहूयेपिपरत्वात्पुंयोगेङी
षेवस्याद्वार्तिकंत्वत्रचरितार्थमिति पुंयोगेङीषूघटितमेकमेवरुपंस्यादितिसिद्धमिदंगौरादिपाठस्यचर्थः अत्रविचार्यतेसुधियः वार्ति रामः
कस्यान्यार्थत्वापत्तेश्चेत्यर्थः नत्रेकमितिह्रस्वःपाठःशक्तियष्टेरिकगेवविधेयः विधानसामर्थ्यान्नयस्येतिलोपः॥ अन्यथाकगमेवन्दि १३२
दध्यान्नवहिषष्टिलोपदूत्यत्रवहिषःषलोपोऽप्यवद्कगितिपाठ्यतेननदोषोविधानसामर्थ्यान्नलोपदूत्तिर्वेन्न नीयादिकंकिंतानीयीका

सिद्धेः नचतत्रदीर्घोत्रेयङ्ग्रहणं नार्नीयीकीदूत्यसिद्धेः प्राचांष्फ्नतुष्फ्डेवविधेयःकिंनद्विग्रहणेनदित्वसामर्थ्यादासुरेरुपसंख्यानमिनिसिद्धमिनि
चेन्न संहितापाठेडिरपिसंभाव्येत्तकिंचतस्याङ्गमात्रिकत्वेनाऽविशेषात् किंचगौरकख्याष्ट्राङ्गगौदियन्नन्तप्रकृतिकक्रौड्यादियङ्ङ्
नप्रकृतिकचावंनान्नहिवक्षायांमस्याढदूतिपुंवत्वार्थं नस्याऽऽवश्यकत्वान्न नंचभाष्येनत्रप्रत्याख्यानमितिवाच्यं.नहदस्यापिकुनप्राय-
त्वात् प्रत्याख्यानेषाद्यन्नदूतिचापिगोकक्ष्यान्तस्मात्ष्फ्दूतिसिद्धागोकक्ष्यायणीनचगौकक्ष्यादूतिस्यात् ष्फ्स्यचाणोऽप्यवाद्यकत्वादि
तिवाच्यं प्राचांष्फ्दूत्यत्रसर्वत्रग्रहाऽनुवृत्तिस्तच्चबाधकविषयेपिप्रवृत्त्यर्थं गौकक्ष्यादूतिन्तु उदीचामतेएवचगौकक्ष्यायाः प्रतिषेधो
वक्तव्यदूतिसम्प्रसारणनिषेधकंवार्तिकमपिनारभणीयमित्यपरमनुकूलं टिड्ढाणंटिदाद्यवयवेति.नचटिदाद्यवयवोकारदूत्युक्तेका
रस्य प्रत्ययत्वात्तदंशग्रहणाऽभावेनप्रातिपदिकविशेषणेनैव तदंशनिषेधोपरमकुरुचरीतिनस्यादितिवाच्यम् एकस्मिन्नपिनुदंशवि
धौटिदाद्यवयवाऽकारांशत्वस्यप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेप्रत्ययग्रहणदूत्यस्याऽप्रवृत्त्यासमुदायेपिसत्त्वात् नचैवंकुरुकुरुचरेत्यत्रापिवार-
णार्थमनुपसर्जनाऽधिकारस्यचारितार्थ्येनज्ञापकत्वाऽसंभवदूतिवाच्यं टिदित्यादिप्रत्ययग्रहणेनतदंशग्रहणेन टिदंशमित्य-
र्थात्समुदायेतद्भावेनाचारितार्थ्यात्टिदाद्यवय वाकारांशमित्युक्तेतुपरिभाषाबाधःस्यात् नयाचटिदंशोनयदक्षयांशमित्युक्तेपचाप्वे
ति प्रत्ययाऽकारश्टिदाद्यवयवोग्राह्यदूत्याकूतनीयं परेत्विति नचक्वचिदनल्विधाविनिनिषेधदूत्यस्याऽभावेनचक्वाणदूत्यत्रस्थानिवत्वे

नटित्वाट्टेरेत्वंस्यादिति वाच्यम् टित्तद्वत्यत्रतङ्ग्रहणमित्यनुवर्त्तनेटिद्वत्तस्तङ्गोटेरेदिति न्यासेनवाऽदोषात् नचङि·दादेशानांनेङि·त्वमि त्यस्याभा
वेलविधीष्टेत्यत्रगुणोनस्यादिति वाच्यं लिङ्सिचावितिकिङितिकित्वविधानाज्ज्ञापकात् क्वचिन्नङि·दादेशानांङि·त्वमित्युच्यमानत्वात् ह
लउपधायादिति वृद्धसामर्थ्याद्व्यवधानेपिभवति गार्ग्यायणीत्यत्रतुयेननेति न्यायेननदोषदूतिवाच्यम् उपधापदानुवृत्तेर्वचन-
कल्पनापेक्षयालघीयस्त्वात् । षः प्रादिरुपरंजकेति प्रविमद्रोषिषचूदित्यादावनायासतोवारकत्वयेतिकेचित् नादेशादूति न
चेत्संज्ञाभवतुलोपंबाधित्वाऽऽदेशः स्यादेवेतिवाच्यम् दूतिमहासंज्ञयालोपंविनासंज्ञाऽप्रवृत्तेः सर्वत्रसर्वेषांविनिफलितत्वात् । सत्यास्वलुप्तेनः
प्रावत्स्यायनीति प्राचांष्फस्तद्धितः सर्वत्रेतिन्यासेनसिद्धम् एतेनापकर्षः परास्तः प्रारंभसामर्थ्यादुत्तरसूत्रेनित्यत्वसिद्धेः नच माण्डूकस्याप्ति
न्तत्वेनङीप्प्राप्तः दूतिरापूङीपोरितिसुगमदूतिवाच्यम् कौरव्यसाहचर्येणगोः प्राणं नमात्रस्यग्रहणेनन्तत्रजातिलक्षणङीषाबाधादितिसुधियः
विभाषा । बहुवोद्वषलपत्नयदूति नचात्रप्रयोजनादनुपसर्ज्जनादितिज्ञापनाऽसंगतिः प्रत्रैवकनैत्येतत्रकरणात् नचात्रविशिष्टस्याऽनुपसर्जन
त्वमेव ॥ सपूर्वपतिशब्दाभावात् । पतिशब्देसमासकालेबहुद्वषलेत्यस्याऽनवयवत्वात् नदंनस्येतिनासूत्रि मूलोक्तेदोषात् समासस्येतितु रामः
नासूत्रि बहुचूपूर्वेऽनापत्तेः बहुद्वषलपत्नीतुनदोषः प्रत्यासत्त्यापतिशब्देनकेवलेभजानस्यसमासस्यानुपसर्जनस्यग्रहणात् ॥ वृत्तेरितिनुनो १३३
नकंपतिरिवमनुष्यापत्तिरित्यत्रापत्तेः व्यपदेशिवत्वेन सपूर्वत्वात् सपूर्वग्रहणंतुवृत्त्यभावेचरितार्थं त्रीण्येतिकुंभकपाललोहितीत्यत्रनप्राप्तेत्यनदू

ङीङीषोः स्वरे विशेषाभावदित्युक्तं पुंयोस्त्रियां वर्त्तमानस्येति पुंस्येवेति नच ज्येष्ठाकनिष्ठेत्यजादिनिपात्तनंव्यर्थङीङीष्भ्यामतेः पुंस्येवविधमा
नत्वाभावादिति एवस्याप्रयोजकत्वात् अत्तएवशुक्लीनिपुंयोगेसिद्धः महद्धिमिति नचस्वार्थेपरिपूर्णेपदार्थोत्तरसाकाङ्क्षत्वदुनिन्यायेन
सुवुत्पत्त्यनंतरंमहत्वविवक्षायांङीवूजायमानः सुवंतात्स्यादिनिवाच्यं प्रातिपदिकादित्यधिकारेणतदव्यवहितोत्यन्या सुवंतोपिदोषाभा
वात् तद्धितेतुप्रातिपदिकप्रकृतिकेलक्षणयासुवंतादेवोत्पत्तिरिनिङ्ङेयं यवनास्त्रियां यवनशब्दस्ययव नलिपेरेपचारिकत्वेनतस्येद
मित्यणोप्राप्त्यौत्तत्रेनस्यचारितार्थ्येनयवनानींलिपिरित्यत्राणोबाधकः परत्वात्स्यादिनिवोध्यम् एवंचाणन्तोधकोङीविनिवहवएवयं
यास्चिंत्याः अयंपुंयोगेपिङीपूकालीत्यत्रनजानपदेनिसूत्रेवर्णग्रहणात् अन्यथावर्णादिनिसूत्रेकालादित्युक्त्याणेएवत्तादशरूपसि
द्धेः नचनेनङीर्भवत्तीति अनुदात्तःस्यादिनिवाच्यम् कालशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनोदात्तस्वरेणङीष्ङीषोः स्वरेविशेषाभावात् यदिनुवर्णेग्रह
णंमात्रागौरवात्यदगौरवमिनिज्ञापकंतयाचरितार्थमित्युच्यते तदापुंयोगेङीषेष्टएवेतिबोध्यम् अंवावेति नचपदादादिरित्यर्थेगोस्यदूत्व
त्रसुवुत्पत्तेः पूर्वंसमासेपिनिषेधप्रवृत्त्यापत्त्यर्थमावश्यकमिनिवाच्यम् पदस्यादिरित्यभिप्रेत्यप्रवृत्तत्वेनाऽस्यचिंत्यत्वात् एवच्चनियमार्थेन रामः
मप्रयुक्तम् हृदिस्थदूत्यपिपदादादिरिनिविग्रहेणैवसिद्धमिनिङेयम् अप्रत्ययाग्रप्रत्ययागादिनिवहुव्रीहिविशेषणेपिनस्वाङ्गंयत्रेनिविग्रहेणास्तु १३५
रापीनीत्यादिसिद्धेर्दोषाभावेनपूर्वंग्रहणंस्पष्टार्थमेवेनिवाच्यम् उत्तरसूत्रेनस्वाङ्गं यत्रेनिकर्तुमशक्यत्वेनस्वाङ्गमिन्नान्तस्यत्वाङ्गं तदन्ताद

नुपसर्जनादित्यर्थेकल्याणपाणिपादेत्यत्रापत्तिः स्यात् पूर्वपदग्रहणेनुयत्त्वाङ्ङ् नत्तत्पूर्वपदंयच्चपूर्वपदंनत्तत्त्वागमित्यदोषइतिबोध्यम्
स्त्वागाच्चो एकविभक्तीतिशंस्त्रीयमुपसर्जनमेवग्राह्यम् ऽअत्तएवा पराश्चनेकेशाश्च ऽअपरकेशाः ऽआईषत् ऽअपरकेशादितिविग्रहे ऽआपू
रकेशीत्यत्रपरादिवद्भावेन ऽआपरेति· पूर्वपदंनस्मात्परस्त्वाङ्ङ् केशेति शीस्त्रायोपसर्जनकमितिङीर्भवति लौकिकाऽप्रधानत्वग्रहणे
नुनत्रनदभावेत्तङीषूनस्यादितिकृत्रिमन्यायेनशंस्त्रीयस्यैवग्रहणमुचितमितिबोध्यम् एवञ्चाऽधानत्वंचेतिग्रन्थश्चिन्त्यः समुच्च
यार्थेवेतिसुधियःशिखेतिप्रत्युदाहरणमिति नचोपसर्जनादित्यस्याऽभावेवहुव्रीहेरित्यनुपसर्जनादित्युभयमपिप्राप्तंतत्राऽनुपसर्जना
दितिसंबंधेसुशिखेत्यत्रटापंवाधित्वाङीपूस्यादुपसंजनिष्येति न्यायेनेतिसम्यगेवग्रंथः ऽअशिखेत्यत्रापिनसहनञितिनिषेधः ऽअस्यशिखेत्ये
वंमाष्याऽभिप्रायादितिवाच्यम् ऽअत्तदत्यनुवृत्तौशिखेत्यत्रटापंवाधित्वाङीपूस्यान्नत्तुसुशिखेत्यत्रोपसंजनिष्यन्यायस्यसामर्थ्यमूलकत्वात्
शिखेत्यत्रचारित्तार्थ्यादित्येतन्नङ्ङ्यसङ्गतिरितिकश्चित् वस्तुतऽउपसंजनिष्यन्यायस्याऽपिप्रवृत्तिरितिसम्यगेवमूलाशिमतम् नानेरदेनदेनेः
तिव्याप्तेः समानकालिकाऽनेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यंग्येति नत्रसमानकालिकेतिविशेषणंव्यर्थमनेकवृत्तीत्यनेनैवगतार्थत्वात् गो
त्रंचेति शंस्त्रीयम् ऽग्रोपगवीभार्येपुंवत्त्वनिषेधोनप्राप्नोतीतिनचाऽत्राऽपिशंस्त्रीयंगोत्रंवर्तनदुनिवाच्यम् एतद्ग्रन्थस्यभाष्यादिशिष्यत्तस्य-
र्थोवदद्रव्यपरिमाणेमित्यत्रपरिमाणपदंव्यर्थंव्यावर्त्याऽलाभात् लक्षणयागोत्रस्यविवक्षितत्वात् परेत्विति॥ प्रथमपक्षेऽपदेशन्तर्गतत्वेनाऽक

त्याश्रयान्यत्तरोपदेशव्यंग्यायद्वापक्षेआकृतिग्रहणाउपदेशव्यंग्याचेत्यर्थः ॥अत्रेदंतत्वम् ॥औपगवीभार्यैनदोषः युष्मत्प्रत्ययलक्षणेनगोत्र
त्वेन प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वात् किंचाऽणिजानित्वंपूर्वंकत्वेदानींप्रत्ययलक्षणेनजानित्वाभावात् नस्यापिसाधारण्यात् किंचत्वाव
न्मात्रेजानित्वेपितत्तः परस्त्रीप्रत्ययाऽभावेनजानित्वाऽभावः ॥ किंचाल्विधित्वेन ॥ पूर्वभाष्येलग्नेलौकिकगोत्राऽश्रयणेमनुचितम् ॥
ब्राह्मोनारदइत्यादिसिद्धिः तत्रजानिपदेनाऽऽकृतिर्नलक्षणकस्यघटत्वेत्यादिलौकिकस्यवाग्रहणात् ॥तत्तएवत्रत्रोएवणदूतिसिद्धि
रन्यथातत्रगोत्रत्वेनजानित्वाद्दोषःस्यात् एवंचावंतिरितिभाष्यमप्यनुकूलंमितित्तत्वविदः ॥अत्रेदंबोध्यम् तत्रत्रिधिनिकोशस्यप्रामारि
कत्वमनुचितम् किंचकस्यलिङ्गस्यत्यागदूतिविनिगमनाऽभावः जानेराविष्टलिङ्गस्वभावस्याऽपि ॥आविष्टप्रातम् ॥तत्तएवनाऽन्यतोलि-
ङ्गयस्येतिविग्रहेणस्वनिष्ठलिङ्गत्वेपिनदोषःशुक्लाद्दोत्वाश्रयव्यक्तिगतत्वान्नाविष्टलिंगत्वम् ॥अस्तर्वलिंगामित्यस्यापिसर्वंयायानिस्वनोऽन्य
स्यचेतितदभावत्वात् किंतुस्वाश्रयमात्रलिंगवत्तीत्यर्थेनाऽविरोधः एतयोरिति द्वित्वनिर्देशोऽपिकुमारश्चाच्छविषयदूतिनेदोषः कुमारश्च
ब्देहि ॥आकृत्तीतिलिंगानांचेतिहयमेवेतिनदोषः एवंचगोत्रंचेत्यस्यसाहचर्य्येणसंज्ञात्वमेव ॥अत्रिदेशेमानाऽभावात् स्यष्टेवेति महा
शुद्धीतिभाष्यमेकदेशसूक्तिः ॥ वहूनामजादिपाठाद्रोणीकुटीत्यादयोगौरादिषुबोध्याः ॥उरू ॥उपमानशब्देनसादृश्यप्रतीत्तेत्तस्मात्स्वार्थेष्य

ञ् सादृश्यविशिष्टपूर्वपदाक्षेपापेक्षयाकेवलपूर्वपदमात्रक्षिप्यौपम्येदूतिविरोषणत्तेनकरभोपमोरुरित्यत्रादोषदूतिंचिन्त्यम्॥ ॥
दूतिस्त्रीप्रत्ययांसमाप्ता:॥ ॥शुभम्॥ सम्वत् २६ ४६ ॥ मीती चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां ॥ रविवासरे ॥ शुभं ॥

॥इति शब्देंदुशेखरटीका सदाशिवभट्टी समाप्ता ॥ ६ ॥